

ESKİ UYGURCADA BELİRSİZLİK İFADE EDEN

ÇOKLUK SÖZCÜKLERİ

Ezgi KUŞKONMAZ

(Yüksek Lisans Tezi)

ESKİŞEHİR, 2021

**ESKİ UYGURCADA BELİRSİZLİK İFADE EDEN
ÇOKLUK SÖZCÜKLERİ**

Ezgi KUŞKONMAZ

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir, 2021

T.C. ESKİŞEHİR OSMANGAZI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ezgi Kuşkonmaz tarafından hazırlanan Eski Uygurcada Belirsizlik İfade Eden Çokluk Sözcükleri başlıklı bu çalışma 17.06.2021 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı / Türk Dili Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Bülent GÜL

Üye Prof. Dr. Ferruh AĞCA

(Danışman)

Üye Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

ONAY

Prof. Dr. Mesut ERŐAN

Enstitü Müdürü

17/06/2021

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Ezgi KUŞKONMAZ

ÖZET
ESKİ UYGURCADA BELİRSİZLİK İFADE EDEN ÇOKLUK
SÖZCÜKLERİ

KUŞKONMAZ, Ezgi

Yüksek Lisans – 2021

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Dillerdeki çokluk kategorisinin belirlilik ve belirsizlik olmak üzere iki ayrı bağlamda değerlendirilebildiği görülür. Her dil, kendi içinde mevcut ifadeyi genişletebilmek için miktar sözcüklerini kullanarak belirsizliğe ulaşmıştır. Bu durum aslında zaman içerisinde insanoğlunun somut düşünceden soyut düşünceye ulaşması ile açıklanabilir. Herhangi bir düşünceyi aktarırken bazen duyulan abartma isteği, zorunlu görülen bir durumun insanlara olumsuz boyutlarını belirtme isteği ya da kutsal olduğu kabul edilen ulaşılamaz bir varlığı veya durumu ifade etmek gibi artırılabilir farklı unsurları işaretlemek için diller belirsiz çokluk kavramlarını kullanmıştır. Konuşucular sayılamayan veya sayılamayacak kadar çok olan şeyleri ifade edebilmek için bu sözcüklere ihtiyaç duymuştur. Çokluk sözcüklerinin belirsizleşmesi sentaktik yapı içerisinde hem morfolojik yollarla hem de semantik yollarla meydana gelebilir.

Bazı dillerde belirsiz çokluk adlardan meydana gelirken bazı dillerde daha çeşitli türetme yöntemleri ile meydana getirilmiştir. Eski Uygurcada incelenen metinlerde belirsiz çokluk sözcükleri oluşturulurken farklı türetme yöntemleri kullanılmıştır. Dilbilimsel teoriler incelendikten sonra Eski Uygurcadaki belirsiz çokluk sözcükleri ayrıntılı olarak ifade edilmiştir. Bu çalışmanın amacı belirsiz çokluk sözcüklerinin ne olduğunu, nasıl oluştuğunu ve geliştiğini ortaya koymaktır. Aynı zamanda bu sözcüklerin sentaktik yapıdaki işlevleri gösterilmeye çalışılmıştır. Eski Türkçenin diğer evrelerindeki Orhon Yazıtları, Kutadgu Bilig gibi metinlerden de yararlanılmıştır. Eski Uygurca döneminde çeviri faaliyetlerinin çok olmasından da kaynaklı olarak belirsiz çokluk sözcüklerinin oldukça fazla olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Çokluk, Belirsizlik, Belirlilik, Eski Uygurca

ABSTRACT
PLURAL WORDS WHICH EXPRESSING INDEFINITENESS IN
OLD UYGHUR

KUŞKONMAZ, Ezgi

Master's Thesis – 2021

Department of Turkish Language and Literature

Advisor: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

It is seen that the category of plural in languages can be evaluated in two different contexts: definiteness and indefiniteness. Each language has reached indefiniteness by using quantity words in order to expand the existing expression within itself. This situation can actually be explained by reaching of human beings from concrete thinking to abstract thinking over time. Languages used indefiniteness plural concepts that can be augmented, such as the desire to exaggerate sometimes felt when conveying any thought, the desire to indicate the negative aspects of a situation deemed necessary or to express an inaccessible entity or situation that is considered sacred. Speakers needed expressing uncouthable or too many things counted this words. The indefinite become of the plural words can occur both in morphological and semantic ways within the syntactic structure.

While some languages consist of indefinite plural nouns, other languages have more varied derivation methods. Different derivation methods were used by creating indefinite plural words in the texts analyzed in Old Uyghur. After examining linguistic theories, the indefinite plural words in Old Uyghur were expressed in detail. The aim of this study is to reveal what indefinite plural words are how they are formed and developed. At the same time, the functions of these words tried to be shown in syntactic structure. In other phases of Old Turkish were also used in texts such as Orkhon Inscriptions, Kutadgu Bilig. Due to the high number of translation activities in Old Uyghur period, it was observed that there were a lot of indefinite plural words.

Key Words: Plural, Indefiniteness, Definiteness, Old Uyghur

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	viii
ABSTRACT.....	ix
İÇİNDEKİLER.....	x
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xiii
KISALTMALAR.....	xiv
ÖNSÖZ.....	xv
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

BELİRLİLİK, BELİRSİZLİK ve ÇOKLUK KAVRAMLARI

1.1. DİLBİLİMDE BELİRLİLİK ve BELİRSİZLİK.....	4
1.2. ÇOKLUK ve BELİRSİZLİK KAVRAMLARININ İLİŞKİSİ.....	10
1.3. ESKİ UYGURCADA BELİRSİZLİK ve ÇOKLUK.....	12

2. BÖLÜM

KÖK/GÖVDELERİNE GÖRE BELİRSİZLİK İFADE EDEN ÇOKLUK SÖZCÜKLERİ

1. alk-.....	16
1.1. alku (<alk-u).....	17
1.2. alkugun (<alk-u+agu+n).....	22
1.3. alkınçsız (<alk-ı-nç+sız).....	24
2. art-.....	26
2.1. artuk (<art-uk).....	26
3. bar.....	30
3.1. barça (<bar+ça).....	31
4. er-.....	36
4.1. erüş (<er-üş).....	37
5. ert-.....	39
5.1. erte (<ert-e).....	40
5.2. ertinü (<ert-in-ü).....	41
6. kalı-.....	43
6.1. kalın (<kalı-n).....	44

6.2. kalısız (<kalı- sız)	45
6.3. kalınçsız (<kalı- nç+sız).....	48
7. kamağ ~ kmg	49
7.1. kamağun ~ kamagan (<kamağ+agun).....	56
8. kasınçığ (<kas- inçığ)	58
9. katıglıg ~ katıglıgım ~ katağlıg	59
10. ked	60
11. ko-.....	63
11.1. koduru	63
11.2. kop (<ko-p)	65
12. köp (<kö-p).....	69
13. odğuradı.....	70
14. sa-	72
14.1. sakışsız (<sa-k-ı-ş+sız).....	72
14.2. sansız (<sa-n+sız).....	74
15. taşım (<taş- im).....	77
16. telim (<tel- im)	78
17. teğ	81
17.1. teğle-.....	81
17.1.1. teğlençsız (<teğ+le- nç+sız).....	82
18. toı-.....	84
18.1. toıp (<toı-p).....	85
18.2. toıu (<toı-u).....	87
19. töz.....	89
19.1. tözü ~ tözi (<töz+ü)	90
19.2. tözker-	93
19.2.1. tözkerinçsız (<töz+ker- i- nç+sız).....	94
19.2.2. tözkerğülüksüz (<töz+ker- gü+ lük+süz).....	96
20. tüke-	97
20.1. tükel (<tüke- l)	97
20.2. tüketi (<tüke- t- i).....	101
20.3. tüketinçsız (<tüke- t- i- nç+sız).....	103
21. ük-	105
21.1. üküş (<ük- üş)	106
22. üle-	112

22. 1. ülgüsüz (<üle-gü+süz)	112
22. 2. ülgülegülüksüz (<üle-gü+le-gü+lük+süz).....	115
22. 3. ülgülençsiz (<üle-gü+le-ñç+siz)	117
23. yom-	119
23.1. yomk1 (<yom-k1).....	119
SONUÇ	123
KAYNAKÇA	127

ŞEKİLLER LİSTESİ

- Şekil 1: Artikele sahip olan ve olmayan dillerin bulunduğu ülkeler.....5
- Şekil 2: İngilizcede belirsizlik ifade eden bazı unsurların işlevleri.....10
- Şekil 3: Türkçede belirsizlik ifade eden bazı unsurların işlevleri.....10

KISALTMALAR

AY: Altun Yaruk

BK: Bilge Kağan

BT III: Berliner Turfan-Texte III

BT VII: Berliner Turfan-Texte VII

BT VIII: Berliner Turfan-Texte VIII

BT XX: Berliner Turfan-Texte XX

Dasakarma: Daśakarmapathāvadānamālā

DLT: Divānu Lugâti't-Türk

EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century

Huast: Huastuanift

IrkB: Irk Bitig

KB: Kutadgu Bilig

KT: Köl Tegin

Kuanşi: Kuanşi İm Pusar

M I: Türkische Manichaica aus Chotscho I

M III: Türkische Manichaica aus Chotscho III

MaitrSengim: Maytrisimit

O: Ongi

OTWF: Old Turkic Word Formation

T: Tonyukuk

TT I: Türkische Turfan Texte I

TT X: Türkische Turfan-Texte X

Xuan X: Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm

Ye: Yenisey Yazıtları

ÖNSÖZ

Belirlilik ve belirsizlik kavramları, felsefi boyutlarının yanı sıra her dilde somut bir biçimde gerek artikeller gerek morfolojik, sentaktik ya da semantik yolla ifade edilmiştir. Özellikle Türkçede belirsizlik konusunun çok fazla ele alınmaması sebebiyle bu kavram, çokluk kavramıyla kurduğu ilişki bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çokluk kategorisi içinde de değerlendirilebilen belirlilik ve belirsizlik Eski Uygurca metinler çerçevesinde ele alınmıştır.

Belirlilik, belirsizlik, çokluk kavramlarının farklı dillerde ortaya çıkış biçimleri dilbilimsel teoriler aracılığıyla incelenerek Türk dilindeki unsurlarla karşılaştırılmıştır. Belirsizlik ve çokluk ilişkisinin de değerlendirildiği çalışmada miktarın artırılması durumunda söz konusu unsurun belirginliğini kaybettiği görülür. Çalışmanın amacı Eski Uygurcada kullanılan belirsizlik ifade eden çokluk sözcükleri belirlenerek oluşum ve gelişim süreçlerinin ele alınmasıdır. Bu doğrultuda sözcüklerin kök anlamından ulaştığı anlam alanına kadar geçirdiği aşamalar ifade edilmeye çalışılmıştır. Sözcüklere geniş bir açıdan bakılabilmesi için yazıtlardan ve bazı Karahanlı Türkçesi metinlerinden de yararlanılmıştır.

İlk bölümde teorik yaklaşım ve kavramlar belirtmeye çalışılırken ikinci bölümde kök/gövdelerine göre belirsizlik ifade eden çokluk sözcükleri ayrıntılı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Belirsiz çokluk sözcüklerinin gösterilen tanıklar üzerinden morfolojik durumlarının incelenmesine ek olarak sentaktik yapı içinde sıfat, zarf, zamir gibi buldukları farklı işlevler de belirtilmiştir. Ayrıca çokluk sözcüklerinin farklı sözcüklerle benzer anlam alanlarını ifade ederek çeşitli eş çiftler oluşturduğu görülmüştür. Çalışmada geniş yer kaplayan eş çiftlerden bazıları morfolojik bakımdan da birbirilerini etkilemişlerdir. Sonuç bölümünde ortaya çıkan veriler üzerinden belirsiz çokluk sözcüklerinin teşkilinde rol alan morfemler belirlenirken hem semantik hem de sentaktik açıdan konumları değerlendirilmiştir.

Lisans eğitimimden itibaren üzerimde büyük emeği olan ve her zaman desteğini hissettiğim, değerli fikir ve yönlendirmeleriyle beni bugüne getiren hocam Prof. Dr. Ferruh AĞCA'ya şükranlarımı sunarım. Bu süreçte maddi ve manevi yanımda olan aileme de gönülden teşekkür ederim.

GİRİŞ

Tezin Konusu

Tezin konusunu dillerde yapılan hem belirlilik ve belirsizlik hem de çokluk kavramları ile ilgili çalışmalardan hareketle yapılan değerlendirmeler ile Eski Uygurcada belirsizlik ifade eden çokluk sözcüklerinin oluşum, gelişim ve kullanımlarının çeşitli bağlamlarda incelenmesi oluşturmaktadır.

Tezin Amacı

Türk dilinde genel olarak belirsizlik konusu araştırmacılar tarafından çok fazla işlenmemiştir. Bu sebeple çalışmada belirsizlik ve çokluk kavramlarının tanımı üzerinde durulmuştur. Ardından belirsizlik-çokluk ilişkisinin açıklanması hedeflenmiştir. Bu çalışmada Eski Uygurcadaki çokluk kategorisinde ortaya çıkan belirsizlik ifadeleri tespit edilerek aynı sözcük veya yapıların semantik düzeyde nasıl bir oluşum ve gelişim gösterdiğinin belirlenmesi ve bu yapıların sentaktik yapıda hangi sözcüklerden önce veya sonra kullanıldığının belli bir düzeni olup olmadığının araştırılması amaçlanmıştır. Aynı zamanda belirsizlik ifade eden çokluk sözcüklerinin farklı biçimlerde kullanılıp kullanılmadığı da ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tezde Kullanılan Yöntemler

Dilbilim çalışmalarında belirsizlik ve çokluk kavramları üzerine kurulan teorilere bakılarak karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu bakımdan belirsizlik ve çokluk kavramlarının tanımı, dilbilgisel unsurlarla oluşan veya sentaktik bağlamlarda görülen sözcükler ayrıntılı olarak ifade edilmiştir. Çalışmada belirsizlik ve çokluk kavramlarının ne olduğu, nasıl bir ilişki içerisinde oldukları, dilbilgisel unsurlarla oluşan belirsizlik ifade eden çokluk sözcüklerinin neler olduğu, farklı semantik bağlamlarda nasıl ortaya çıktığı, sentaksın rolünün ne olduğu sorularına yönelik önceki araştırmalar da göz önünde bulundurularak cevap aranmıştır. Eski Uygurcaya ait belirlenen metinler taranmış ve belirsizlik ifade eden çokluk sözcükleri tespit edilerek fişlenmiştir. Tanımlanan sözcükler kök / gövdelerine göre çokluk sözcükleri başlığı altında değerlendirilmiştir. İncelenen metinlerde neşredenlerin tercihlerine sadık kalınmamıştır. Günümüzde Uyguristik sahasında yapılan çalışmalar esas alınmıştır. Çalışmada verilen örneklerde transkripsiyon kullanılmamış, sadece nazal n, /ŋ/

biçiminde gösterilmiştir. Verilen metinlerdeki örneklerin metni hazırlayan araştırmacının çevirilerinin yanı sıra çevirilerin bir kısmı da tarafımıza aittir. Örnekler verilirken eserin adı ardından sayfa sayısı ve satır sayısı belirtilmiştir. Ayrıca Eski Uygurcadaki metinlerden verilen örneklerin, oluşum ve gelişimlerini geniş bir bakış açısıyla ortaya koyabilmek için Orhon Yazıtları, Kutadgu Bilig, Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserlerdeki örnekler de verilerek desteklenmiştir. Bu metinlerdeki çeviriler neşredenlere aittir. Ayrıca tamamıyla metaforlaşarak çokluk ifade eden *gökyüzü, deniz, okyanus* gibi somut unsurların da dünyadaki tüm diller için benzer şekilde çokluk ifade ettiği görülür. Ancak bu konu oldukça kapsamlı olduğundan bu çalışmanın dışında bırakılmıştır.

Tezin Kapsamı

Tez, Eski Uygurca döneminde belirsizlik ifade eden çokluk sözcüklerinin tespiti ve dilbilimsel çalışmalarla birlikte değerlendirilmesini kapsamaktadır. Bu döneme ait özellikleri yansıtan eserler incelenmiştir. Eski Uygurcada Belirsizlik İfade Eden Çokluk Sözcükleri adlı tezin veri tabanı aşağıdaki Eski Uygurca eserlerden ve tanıkları desteklemek için Eski Türkçe evresine ait bazı eserlerden oluşturulmuştur:

AY: Ceval Kaya, Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin, TDK Yayınları, Ankara, 1994.

BT III: Semih Tezcan, Das uigurische Insadi-Sutra, Berliner Turfan-Texte, 1974.

BT VII: Georg KARA - Peter ZIEME, Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung, Akademie Verlag Berlin (Berliner Turfan-Texte VII), 1976.

BT VIII: Georg KARA - Peter ZIEME, Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Manjuśmāmasaṃgīti, Akademie Verlag Berlin, Berlin (Berliner Turfan-Texte VIII), 1977.

Dasakarma: Murat Elmalı, Daśakarmapathāvadānamālā, TDK Yayınları, Ankara, 2016.

DLT: Ahmet Bican Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin, TDK Yay., Ankara, 2018.

Huast: Betül Özbay, Huastuanıft: Manihaist Uygurların Tövbe Duası, TDK Yayınları, Ankara, 2014.

IrkB: Talat Tekin, Irk Bitig, TDK Yayınları, Ankara, 2019.

KB: Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig I Metin, TDK Yayınları, Ankara, 1979.

KT, BK, O, T: Erhan Aydın, Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor), Kömen Yayınları, Konya, 2015.

Kuanşi: Şinasi Tekin, Uygurca metinler I Kuanşi İm Puser (Ses İşiten İlâh) Vapgua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapuñċarĳka-sūtra). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1960.

MI: Albert von Le Coq, Türkische Manichaica aus Chotscho I, ABAW, Berlin, 1912.

M III: Albert von Le Coq, Türkische Manichaica aus Chotscho III, ABAW, Berlin, 1922.

MaitrSengim: Şinasi Tekin, Uygurca Metinler II: Maytrisimit, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.

TT I: W. Bang ve A. von Gabain, Türkische Turfan Texte I. ABAW, Berlin, 1929.

TT X: Annemarie von Gabain, Türkische Turfan-Texte X, Berlin, 1959.

Xuan X: Semih Tezcan, Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm, Ankara, 1975.

Ye: Erhan Aydın, Sibiryada Türk İzleri: Yenisey Yazıtları, Kronik, İstanbul, 2019.

1. BÖLÜM

BELİRLİLİK, BELİRSİZLİK ve ÇOKLUK KAVRAMLARI

1.1. DİLBİLİMDE BELİRLİLİK ve BELİRSİZLİK

Her dil, konuşucularının bildiği, şahit olduğu ya da bilmediği, belirgin olmayan çeşitli durumları ifade etmek için farklı unsurlara sahiptir. Bilinen veya bilinmeyen durumlar farklı biçimlerde ifade edilir. Dünyadaki tüm diller için belirlilik ve belirsizlik, dilbilgisel ve anlamsal belirlilik olmak üzere iki farklı düzeyde değerlendirilebilir. Belirliliğin¹ iki farklı biçimde ele alınması gerektiğini ilk defa belirten Bolinger'in, konuşmacı ve dinleyici için bilgisel ya da gönderimsel, tanıdık olma gibi edimsel özelliklere sahip olmayan ilk unsurun dilbilgisel belirlilik olacağı tanımını yaptığı ifade edilir (Erk Emeksiz, 2003: 90). Tüm diller, çeşitli yollarla belirliliği işaretlemiştir. Belirliliği ortaya çıkaran en yaygın yöntem tanımlık sistemidir. Örneğin Fransızcada *la* ve *le*, İspanyolcada *un* ve *el*, İngilizcede *a / an* ve *the* biçimleri ile tanımlık sistemi kullanılmaktadır. Dolayısıyla İngilizcede bağlamda belirlilik ya da belirsizlik ifade edilmek istendiğinde dilbilgisel düzeyde *a / an* ve *the* artikelleri kullanılarak varlığı veya durumu belirli ya da belirsiz hâle getirmek mümkündür:

(1) A cat is outside “Bir kedi dışarıda.”

(2) The cat is outside “Kedi dışarıda.”

(3) En Joan vol comprar un llibre. “Joan bir kitap satın almak istiyor”

(1)'deki cümlede *a* artikeli kullanılarak kedinin bilinmezliği, tanıdık olmadığı ve belirsizliği ifade edilirken (2)'de tanıdık olma yoluyla bilinen veya konuşucu ile dinleyici arasında daha önce bahsi geçmiş bir kedi olduğu *the* artikelinin kullanılmasıyla anlaşılmıştır. (3)'de ise *un* artikeli ile bilinmezlik yoluyla belirsizlik gösterilmiştir. Semantik olarak neredeyse eşdeğer görünen (1) ve (2)'deki cümleler

¹ Tezin amacı doğrudan belirliliği ifade etmek olmadığı için ayrıntıya girilmeyecektir. Bir durumu anlamının en kolay yolu o durumu karşıtıyla birlikte ele almak olduğundan belirliliğe sadece kısaca değinilmiştir.

farklı artikellerin kullanılması sonucunda belirliliği ve belirsizliği ifade etmiştir. Tanımlık sistemine sahip olan dillerde çeşitli artikeller ile dilbilgisel belirlilik ortaya konulmaktadır. Tanımlık sistemine sahip olmayan dillerde ise belirlilik ya da belirsizlik morfolojik, sentaktik yapılar yoluyla ifade edilir. Avrupa kıtasında bulunan ülkelerdeki dillerde artikele sahip olanlar ve olmayanlar için renklere² göre oluşturulan harita aşağıdaki gibidir:

Şekil 1: Artikele sahip olan ve olmayan dillerin bulunduğu ülkeler

Anlamsal belirlilik ise konuşucu ve dinleyicinin bağlam içerisinde tek taraflı ya da karşılıklı gönderimde olduğu durumdur. Ad öbeklerinde belirliliği kazandıran teklik, kapsayıcılık, tanıdıklık ve tanımlanabilirlik gibi çeşitli ölçütler bulunmaktadır. Heusinger'in belirli / belirsiz arasındaki farkın daha çok bilgi yapısıyla ilgili olduğunu ifade ettiği ve belirliliğin edimsel düzlemde "belirginlik" bakımından değerlendirilmesinin daha kapsayıcı olduğunu ileri sürdüğü belirtilmiştir (Erk Emeksiz, 2003: 93).

Teklik ölçütü ile ilgili çalışmaları olan Russel, belirliliğin tamamen bağlama dayalı olduğunu ifade ederek belirli ve belirsiz arasındaki farkın teklik olduğunu belirtir (1905: 488). Dolayısıyla Russel'in görüşüne göre belirliliğin teklik ile meydana geldiği ve belirsizliğin ise tek olamayacağı, nicelik gösterdiği sonucuna varılabilir. Ancak bu teori tüm belirsiz bağlamları kapsamamaktadır.

Tanıdık olma ölçütü, hem dinleyici hem de konuşucu için karşılıklı bilgiye sahip olunmasıdır. Aşağıda verilen örneklerden (4)'te sadece konuşucunun bildiği bir

² Daniel Nikolić, (Çevrimiçi), [https://en.wikipedia.org/wiki/Article_\(grammar\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Article_(grammar)), 17 Nisan 2021.

durum söz konusudur, ancak (5)'te akuzatiften dolayı hem konuşucu hem de dinleyici için belirli ve tanıdık bir durumu gösterir:

(4) Yarın bir elbise giyeceğim.

(5) Yarın elbiseyi giyeceğim.

Cristophersen tarafından (1939) belirlilik sağlayan koşulun "tanıdık olma" özelliği taşıdığı ifade edilir. İngilizcedeki *the* ve *a / an* artikellerinin tam anlamıyla bir karşılığı işaretlenmediği belirtilerek *the* artikelinin görevinin konuşucu ve dinleyici için tanıdık olma olduğu ve *a / an* artikellerinin görevinin ise bütünlüğü işaretlemek olduğunu kabul eder. Bu durum neticesinde belirlilik "tanıdık olma"yı belirsizlik ise "bütüncülük gösterme"yi işaretlemiştir (Erk Emeksiz, 2003: 99). Sağlam (2018: 444), dinleyicinin karşılıklı bilgi akışının olduğu varlıkla ilgili doğrudan bir bilgiye sahip olmasını gerektirmediğini belirterek şu örneklerle açıklamıştır:

“(7) Durakta yaşlı bir adam ve bir kadın vardı. Adam oturmuş, gazete okuyordu...”

(8) Müthiş bir kitap okudum. Üstelik yazarı aynı zamanda ünlü bir filozof.

Tanıdıklık belirli AÖ'nün eski bilgiyle ilişkilendirilmesi sonucu ortaya çıkar. Eski bilgi ya (7)'deki gibi konuşma sırasında konuşmacı tarafından daha önceden sunularak (given information) doğrudan; ya da (8)'deki gibi dinleyicinin dünya bilgisine başvurularak dolaylı biçimde verilebilir.”

Heim ve Kamp'a göre belirsizler sadece semantik gösterimin içine dahil olan koşullara sahip değişkenler ile ortaya çıkar. Heim'in teorisinde belirli ve belirsiz olma durumunu ayırt eden unsurlardan biri belirsiz ad öbeğinin niceleme, olumsuzluk, soru tümcesi, istek gösteren yüklemelerle birlikte kullanılabilirken belirli ad öbeği için bu durumun geçerli olmadığı ifade edilmiştir (Erk Emeksiz, 2003: 100).

İngilizcede belirsizlik ifade eden *a / an* artikellerinin karşılığı olarak Türkçedeki *bir* sözcüğü ele alındığında sözcüğün birçok işlevi olduğu görülür. Erdal, gramerinde *bir* sözcüğünün belirsiz artikel olarak kullanılmasının yanı sıra sıfat işlevinde olduğunu da belirtir (2004: 359). Zaman zaman bağlamda *bir* sözcüğü belirsizlik ifade etse de bu durumun tanımlık sistemine sahip olan dillerdeki gibi sözcüğün mutlak belirsizlik için kullanıldığını söylemek mümkün görünmemektedir. Türk dili belirlilik veya belirsizliği morfolojik, sentaktik durumlar yoluyla belirler. Rocchi tarafından Türkçedeki belirsizlik işaretleyicileri için örnekler verilmiştir:

(6) Bir güzel kız geldi.

(7) Güzel bir kız geldi.

(8) Bazı / kimi adamlar geldi.

Bu örneklerden yola çıkarak *bir* sözcüğünün sayı işlevini yerini getirdiğinde sıfat, belirsiz bir işaretleyici olduğunda ise genellikle (7)'deki gibi tekil isimlerle cümlenin iki unsuru arasına yerleştirildiği ancak sıfatın önüne gelen *bir* sözcüğünün bazen belirsizlik de ifade edebileceği belirtilirken (8)'deki örnekte olduğu gibi çoğul isimlerle belirsizliği ifade etmek için bazı / kimi gibi niceleyicilerin kullanıldığına işaret edilmiştir (Rocchi, 2016: 187). Örneklere bakıldığında aslında bağlam içerisinde gelen güzel bir kızın herhangi bir kız olmadığı konuşucu tarafından bilinen bir kız olduğu görülür. Dolayısıyla tam anlamıyla bir belirsizliğin olduğu ifade edilemez. Öner, *bir kitap* örneğini vererek bir sözcüğünün sayı adı olduğunu ve belirlilik olmadığını işaretleyerek çokluk içinde var olan birlik ve “herhangi bir, mevcutlardan tesadüfen herhangi biri” olması gerektiğini belirtmiştir (1998: 401).

Dilbilimde ortaya konulan belirlilik ve belirsizlik teorilerinde konuşucu ve dinleyicinin etkileşimi büyük bir rol oynamıştır. Belirsiz artikel, nesnenin ya da nesnelerin konuşmacı-dinleyici arasında paylaşılan bir unsur olmamasıdır ve daha belirli hâle getirmek için ise bilgi veya durumu kullanmanın başka bir yolu olmadığından konuşucu dinleyiciyle bilgi paylaşmıştır. Ancak bunun doğru bir teori olmadığı ifade edilerek nesnelerin paylaşılan dizilerde var olabileceği belirsiz tanımlamaları yönlendirmiş olduğu belirtilmiştir (Hawkins, 1978: 173). Hawkins, *pass me a bucket* ve *pass me some buckets* örneklerini vererek sözün şu anda söylenilmesi durumunda kovalara atıfta bulunabileceğini ifade eder (1978: 173). Sonuç olarak belirsizliğin tamamen bağlama ve söyleme dayalı olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Genel olarak belirsizliği anlamak için bütünü görerek önceki ve sonraki ifadeleri de bilmek gerekebilir. Belirsizliğin nasıl oluştuğunun anlamının üç yolu olduğu ifade edilerek bağlamın belirsizliği konuşucu ve dinleyici dizisine atamaya zorlayabileceği, potansiyel olan uygun belirsizliği atamamaya zorlayabileceği ya da bu yönden belirsiz atfı bırakabileceği belirtilir (Hawkins, 1978: 174-175).

Türkçede, belirliliği ifade etmek için akuzatif, genitif, sıfatlar, kelimelerin düzeni, vurgu gibi unsurların kullanıldığı görülür. Ayrıca bazen üçüncü şahıs iyelik eki de belirlilik işaretleyicisi konumunda bulunur. Belirsizlik ise sentaktik yapı içerisinde değerlendirilebilir. Özne konumunda olan sözcük yalnız hâlde ise belirsizliği,

genitif almışsa belirliliği işaretleyebilir. Ancak tam tersi durumlara da rastlanabilir. Mesela *adamı kapı yanında gördüm* cümlesindeki *kapı* sözcüğü belirsizlik ifade ederken *adamı kapının yanında gördüm* cümlesindeki *kapı* sözcüğünün genitif almış biçimi belirliliği işaretlemiştir. *Bazı adamların dediklerini duydum* cümlesindeki *adamların* sözcüğü genitif almasına rağmen *bazı* sözcüğüyle beraber kullanılarak belirsizliği ifade etmiştir. Akuzatif, genel olarak nesneyi işaretleyen bir ek olduğundan belirlilik kategorisindedir. *Kitabı aldım* cümlesinde *kitap* sözcüğünün aldığı akuzatif kitabın bilinen, tanınan bir kitap olduğunu belirtmiştir. Grönbech'e göre üçüncü kişi iyelik eki Türk dilinin orijinal tanımlık işlevine sahiptir (Rocchi, 2016: 201). Türkçede belirli ve hem dinleyici hem de konuşucunun hâkim olduğu belirsizliklerin nesnelere akuzatife sahipken dinleyicinin hâkim olmadığı belirsizlikler yalın hâdedir. Yalın hâlde olan nesnelere akuzatif nesnelere sentaktik yapıda daha azdır. Onlar görünüşte dahil olmuştur, istemi nitelememiştir ve sonuçlanmış bir yoruma sahip değildir (Bril, 2020:7). Fince de Türkçeye benzer olarak tanımlık sistemine yani artikele sahip olmayan bir dildir. Farklı nesnelere, nicel belirlilik ve bitmişlik gibi işaretleyicilerle ile belirliliği ayırt ederek ifade eder. Akuzatif, geçerli bağlamlarda amaç bildiren fiilin belirli ve karşılıklı gönderimin olduğu nesnelere atamıştır (Bril, 2020:7):

(9) *Tyttö luki läksy-n.*

Kız yaptı ödevini

“The girl did her homework.” (Lyons 1999: 102)

(10) *Löys-i-n kirja-n.*

Buldum kitabı

“I found a/the book.” (Huommo 2017: 432)

Esas dağıtım kaynağı zarfın, görünen bir niceleyici ile zorunlu olarak ortaya çıkması açık olmayabilir. Açık olan versiyonda bu şekilde miktar belirleme stratejisi Çince de mevcuttur, Matthewson İngilizcedeki *every* “her” biçimi için paralel yapıda açık olmayan dağıtım işlemcisi olabileceğini belirtir (Kratzer, 2005: 136). Dolayısıyla atanan ögenin sıfat görevinde bir ismi niteleyerek belirsizlik oluşturduğu görülür:

(11) **Meige** ren **dou** mai-le shu.

(12) **Every** man **all** buy book (Everyone bought a book)

Tanımlık sistemini kullanan dillerin aynı zamanda sıfat ve zamirlerle de belirlilik veya belirsizliği ifade ettiği görülür. Tanımlık sistemine tamamen yabancı olan diller de aynı şekilde belirlilik ve belirsizlik için sıfat, zarf ve zamirleri kullanmıştır. Mesela İngilizcedeki *many, much, every, any, some, each*; Türkçede ise *çok, her, hiç, biraz, birçok* sözcükleri çokluk ve azlığın yanında belirsizliği de işaretlemiştir.

Brisson'un tezinde ele alınan bir öneride Partee, aşağıda verilen örneklerin hepsinin bir belirleyici olmayabileceğini ancak çoğulun var olan anlama "ayrıntı" katan bir değiştirici olabileceğini ifade eder (Kratzer, 2005: 136):

(13) **Desks** are brown.

(14) **All** desks are Brown

(15) **Every** desk is Brown

Heim, aşağıdaki örnekleri vererek (16) ve (19) arasındaki *always, most cases, sometimes, very rarely* gibi yapıların semantik olarak zarf görevinde belirsizliği ifade ettiklerini belirtmiştir (2011: 82). Ayrıca belirsizlerin nicel olduğunu ve nicel güçlerinin bukalemun renk değiştirmesi gibi her ortama uygun hâle getirmeye yeteceğini ifade etmiştir (2011: 84):

(16) If a man owns a donkey he **always** beats it.

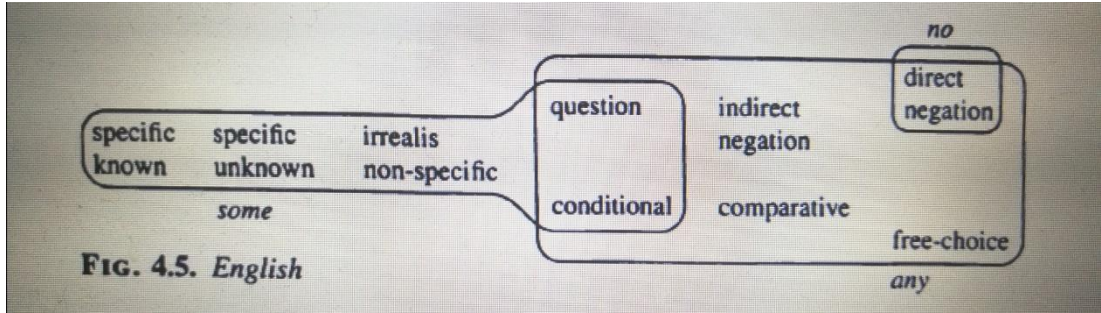
(17) In **most cases**, if a table has lasted for 50 years, it will last for another 50.

(18) **Sometimes**, if a cat falls from the fifth floor, it survives.

(19) If a person falls from the fifth floor, he or she will **very rarely** survive.

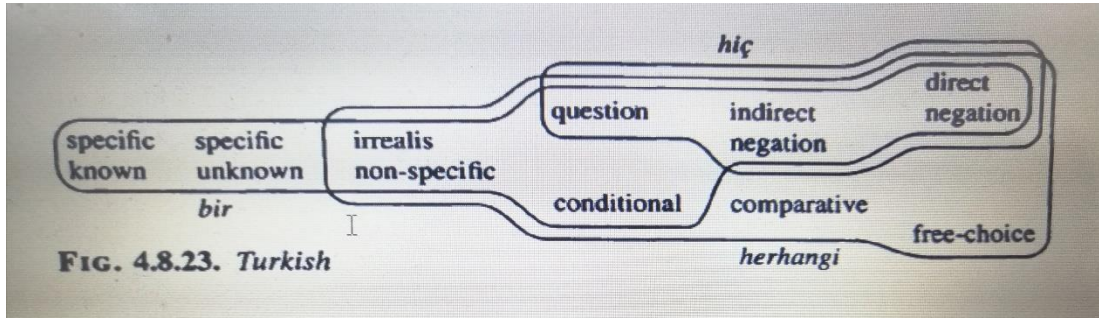
Türkçede de bu türden sözcüklüklerin çokluk üzerinden belirsizlik ifade ederek sıfat, zamir ve kuvvetlendirme ve pekiştirme gibi işlevlerle zarf oluşturduğu görülür. Bu durumda belirsizliğin sentaktik düzlemde ortaya çıktığı ifade edilebilir. Örneğin Haspelmath (1997), belirsiz zamirler üzerine yaptığı çalışmasında belirsizlik ifade eden *bir, herhangi ve hiç* sözcüklerinin çeşitli dillerdeki işlev ve kapsam alanlarını gösteren haritalar oluşturmuştur. Aşağıda belirsizlik ifade eden bu sözcüklerin

İngilizcede ve Türkçede işaretlediği işlev ve kapsam alanıyla ilgili haritalar oluşturularak örnek verilmiştir:

Şekil 2: İngilizcede belirsizlik ifade eden bazı unsurların işlevleri

(1997: 65).

Şekil 3: Türkçede belirsizlik ifade eden bazı unsurların işlevleri

(1997: 74).

1.2. ÇOKLUK ve BELİRSİZLİK KAVRAMLARININ İLİŞKİSİ

Yukarıda ifade edilen belirlilik ve belirsizlik kavramlarının başka bir yönü nicelik, çokluk bağlamında gösterdikleri durumdur. Bu tez çalışmasının amacı da bu türden belirsizliklerin incelenmesidir. Nitekim dillerdeki çokluk kategorisinin de belirlilik ve belirsizlik olmak üzere semantik bağlamda iki ayrı şekilde değerlendirilebildiği görülür. Her dil, kendi içinde mevcut ifadeyi genişletebilmek için miktar sözcüklerini kullanarak belirsizliğe ulaşmıştır. Bu durum aslında zaman içerisinde insanoğlunun somut düşünceden soyut düşünceye ulaşması ile açıklanabilir. Herhangi bir düşüncüyü aktarırken bazen duyulan abartma isteği, zorunlu görülen bir durumun insanlara olumsuz boyutlarını belirtme isteği ya da kutsal olduğu kabul edilen ulaşılamaz bir varlığı veya durumu ifade etmek gibi artırılacak farklı

unsurları işaretlemek için diller belirsiz çokluk kavramlarını kullanmıştır. Eğer çokluk belirgin bir ifade ise semantik yollarla miktarı artırılarak belirsiz hâle getirilmiştir. Çokluk sözcüklerinin belirsizleşmesi hem morfolojik hem de semantik yollarla yapılabilir. Çokluk ve belirsizlik kavramlarının sentaktik yapıda ortaya çıktığı görülür. Söz konusu durum konuşma anındaki bağlama bağlı olarak tamamen değişebilirken diğer taraftan yazılı metinlerde ise bu kavramların önünde ve arkasındaki unsurdan etkilendiği ve dolayısıyla oradaki konumunu bağlamdaki sözcükler vesilesiyle belirleyip değerlendirmek gerektiği ifade edilebilir.

Çokluk çeşitli morfemlerle gösterilebilirken diğer taraftan semantik ve sentaktik olarak da geniş bir kavram alanına sahiptir. Gabain, çokluğun belirli ekler, son çekim edatları veya belirli niteliklerle işaretlenebileceğini belirtmiştir (1988: 62). Eraslan, çokluğu nesnenin birden fazla olduğunu gösteren bir kavram olduğunu ifade ederek çokluk eki almayan ve yalın hâlde bulunan bazı sözcüklerin de semantik olarak çokluğu işaretleyebileceğini dile getirir (Eraslan, 2012: 125). Daşdemir, dil dışı dünyadaki nesnelerin nicelik açısından durumlarının genel itibariyle dillerin morfolojik yapısında meydana geldiğini belirterek diğer bir çokluk oluşturma yolunun sentaktik yapıya dayalı olduğunu ifade etmiştir (2013: 311-312). Bahsedilen yol ile meydana gelen çokluk sözcüklerinin belirsizlik de ifade ettiği görülmüştür.

Johanson, Türkçedeki çokluk ekinin sayılabilenlerle bireyselleştirici olarak kullanıldığını, sayılmayanlarda ise kuvvetlendirici konumunda olduğunu belirtir (2014: 97). Sivtseva tarafından kaleme alınan çalışmada Sobakina'nın belirlilik ve belirsizlik kategorilerinin çeşitli diller ve türler arasındaki tipolojik çoğul biçimlerin, uygun tekil biçimlerin karşısında olarak oluşturulan çoğul kategorisi ile yakından ilişkili olduğu görüşü ifade edilmiştir. Aynı zamanda Sivtseva, belirli-teklik, belirli-çokluk, belirsiz-teklik, belirsiz-çokluk gibi kategorilerin de olduğunu belirtmiştir (2014: 85-86).

Belirsiz çokluk ifadeleri diller arasında benzerlik göstermekle birlikte ait olduğu kültürün niteliklerini de taşımaktadır. Mesela İngilizcedeki *many* "çok" ve Türkçedeki *çok* sözcükleri semantik olarak neredeyse aynı kavram alanına sahiptir. Türkçedeki *çok* sözcüğü sayılabilen veya sayılmayan durumlar için ayırım yapmadığı için daha geniş kapsam alanına sahip olduğu söylenebilir. Bu sözcüklerin ifade ettiği niceliğin belirsizliği sentaktik yapıda ve bağlam içerisinde değerlendirilebilir. Örneğin İspanyolca ve İngilizcede sayılabilen veya sayılmayan sözcükleri ayırt ederek işaretleyen farklı çokluk sözcükleri bulunur. Belirsiz niceleyiciler hem topluluk hem

de sayı isimleri eşlik edebilirken sayılar, bazıları isimler ve sayılarla birlikte kullanılmaya sınırlıdır (Fábregas, 2018: 7):

a. mucha sal	a. tres libros
much salt	three books
b. muchos libros	b. tres sales
many books	three salts 'three types of salt'

Hint-Avrupa dil ailesine ait dillerde sayılardan sonra gelen isimlere çokluk ekinin geldiği görülür. Altay dil ailesine ait dillerde ise sayı sözcüklerinden sonra gelen ismin çokluk eki almadığı savunulur. Türkiye Türkçesinde bu kurala uyulduğu söylenebilirken Eski Uygurcada *tört türlüg teñrilerde* (Huast 224) ifadesinde olduğu gibi zaman zaman sayı sözcüklerinden sonra gelen ismin çokluk ekini aldığı örneklere rastlanır.

Belirsiz niceleyiciler, evrensel niceleyiciler ve varoluşsal niceleyiciler olarak ikiye ayrılmıştır. Evrensel niceleyiciler yaygın bir isim tarafından bir dizi özelliklerle belirlenir. Varoluşsal niceleyiciler ise sadece bazı unsurların alt kümesi ile sınırlıdır (Fábregas, 2018: 7):

(20) **Cada** estudiante trajo un libro.

Each student brought a book. (Evrensel niceleyici)

(21) **Varios** estudiantes trajeron un libro.

Several students brought a book. (Varoluşsal niceleyici)

(20)'de *each student* "her öğrenci" daha geneli, çoğulu işaretlerken (21)'de *several students* "birkaç öğrenci" belirli bir öğrenci topluluğunun alt kümesi ya da bir bölümü olarak belirsizliği ifade etmiştir.

1.3. ESKİ UYGURCADA BELİRSİZLİK ve ÇOKLUK

Çokluk kavramı, tüm dünya için evrensel olan kavramlardan biridir. Belirli ve belirsiz çokluk her dil için çeşitli şekillerde meydana gelmiştir. Dillerde çokluk kavramı ele alındığında konuşucular, sadece sayılabilen varlıkları ya da durumları değil, sayılamayan veya sayılamayacak kadar çok olan şeyleri ifade edebilmek için bu sözcüklere ihtiyaç duymuştur. Eski Uygurcadaki metinlerin çoğu dinî metinler olduğundan bu türden sözcüklerin dinin gereklerini, derinliğini, büyüklüğünü ya da

yapılması sakıncalı büyük günahları ve çeşitli olumsuz durumları ifade etmek için de kullanıldığını ifade etmek mümkün görünmektedir. Daha önceki bölümde dillerin dilbilgisel ve anlamsal olarak iki düzlemde belirlilik ve belirsizliği işaretleyebildiğinden bahsedilmiştir. Eski Türkçede belirli çokluk sayılarla ifade edilirken belirsiz çokluk için çeşitli dilbilgisel veya sözcüksel unsurların kullanıldığı görülür. Ancak belirli çokluk ifade eden sayıların Eski Uygurcada tanıklanan bazı örneklerde bağlamda birlikte kullanıldığı sözcükten etkilenerek belirsiz çokluğu işaretleyen bir sözcüğe dönüştüğü de ifade edilebilir.

Bazı dillerde belirsiz çokluk adlardan meydana gelirken bazı dillerde daha çeşitli türetme yöntemleri bulunmaktadır. Tüm dillerde başlangıçta somut anlam alanlarına sahip sözcüklerin zaman içerisinde başka sözcüklerle veya morfemlerle bir araya gelerek anlam alanını genişlettiği, başka sözcük türüne geçtiği ve soyutlaşarak belirsiz çokluğu belirttiği görülmüştür.

Geleneksel dilbilgisinde belirsizlik sözü belgisiz olarak da adlandırılırken kitaplarda sadece belirsiz sıfat ve zamirlerde bahsi geçen bir konu olarak kalmıştır. Türkçede belirsizliği ifade eden özel bir morfeim bulunmamaktadır. Gabain, soru kelimelerinden bazılarının belirsizlik de ifade ettiğini belirtir (1988 :73). Eski Uygurcada soru kelimelerinden meydana gelen belirsizlikler çokluk ifade etmediği için çalışmaya dahil edilmemiştir. Çokluğun bir alt kategorisi olarak tanımlanabilen belirsizlik sentaktik düzlemde sıfat, zarf, zamir işlevlerinde bulunabilmektedir. Türk dilinde çokluk hem morfeimlerle hem de sözcük düzeyinde olabilmektedir. Benzer şekilde belirsizlik ifade eden çokluk sözcüklerinin de hem morfeimlerle hem de sözcük düzeyinde olabildiği görülür. Bu çalışmada sadece sözcük düzeyinde olan belirsiz çokluk ifadelerine yer verilmiştir. Bu durumu Ağca bir çalışmasında şu şekilde açıklamıştır:

Doğuşlarından bugüne yapısal olarak basitten komplekse, anlamsal olarak da somuttan soyuta, mecaza ve metafora doğru değişen ve gelişen dillerin, çokluk ifadeleri bakımından da benzer bir gelişim seyrettiğini, bu çerçevede dillerin erken zamanlarında bilhassa gramatikal bakımdan hâkim olan teklik ifadelerden, sosyo-kültürel türlenmeye bağlı olarak çokluk ifadelerine ulaştığını ve böylece gramatikal teklik ve çokluk kategorilerinin belirlediğini söylemek mümkündür. Bu anlamda dillerde ilk önce teklik şekiller ortaya çıkmış, ardından en basit hâlden en kompleks yapıya doğru ilerleyen çokluk şekilleri doğmuştur, denebilir. Diller, konuşurlarının sosyo-kültürel yaşamlarındaki kompleks türlenmeye bağlı olarak, bir taraftan morfeimler yardımıyla çokluk ifadelerine ulaşırken, diğer taraftan sentaktik stratejilerin sonucu olarak sözcüksel çokluk ifadelerini benimsemişlerdir. Bu bağlamda Türk dilindeki

çokluk kavramının da belirli aşamalardan geçtikten sonra bugünkü şekilleri aldığını, tarihsel metinlerdeki örnekleri takip etmek suretiyle söyleyebiliriz (2020:49-50).

Eski Türkçe metinlerde bütün ağızlarda çok kullanılan -lAr çokluk ekinin çok az geçtiği belirtilirken (Grönbech, 2000: 50) çokluğu ve bütünlüğü ifade etmek için birinci tekil ve çoğul zamirlerin kullanımının dışında özellikle Eski Uygurcada sözcük düzeyinde olan çokluk ifadelerinin büyük bir çeşitlilik teşkil ettiği görülür. Eski Uygurcada görülen bu tür sözcüklerden olan *kamag, üküş, barça, alku, tözü, yomki* Gabain tarafından sayılar bölümünde belirsiz sayılar başlığı altında sınıflandırılmıştır (1988: 76). Eski Türkçede sayı isimleri genellikle belirli bir çokluğu ifade etmiştir:

kayular ol iki kırk türlü otlar tep teser “O otuz iki türlü bitki hangileridir?” (AY 475/19).

Ancak bazı durumlarda belirsiz çokluk sözcükleriyle kullanılarak belirginliğini kaybetmiştir:

...ülgüsüz sansız yüz miñ tümen koltı nayut sanınça tın(i)glarning nızvanılıg kadguların tarkarıp uçsuz kıldısız ulug emgeklig taluy ögüzdin keçürüp... “...**sayısız yüz bin tümen** koti nayuta sayısınca canlıların iheras kaygılarını uzaklaştırıp uçsuz bucaksız büyük zahmetli denizden geçirip...” (AY 430/3-7).

Türkiye Türkçesinde de sayı isimleri belirli bir çokluğu işaretlerken belirsizlik sıfatı, belirsizlik zamiri ve azlık-çokluk bildiren zarflarda sayılabilirlik bakımından değişim göstererek belirsiz bir çokluk kavramının söz konusu olduğu belirtilmiştir (Torun, 2014: 295). Aynı durumu Eski Uygurcada da çeşitli örneklerle görmek mümkündür. Üstelik bu türden belirsiz çokluk ifade eden sözcüklerin tek başına kullanımlarının yanında benzer anlamları işaretleyen sözcüklerle eş çift oluşturarak kavram alanını genişlettiği görülür. Torun, incelediği örneklerde çokluk ifade eden fiillerin etkilediği isim unsurlarının da sayılabilme vasfına uzak isimler olduğunu belirterek belirsiz çokluk kavramını işaretlediğini dile getirir (2014: 306). Eski Uygurcada da çokluk sözcüklerinin yüklemleştigi tanıklarda yanındaki ismi etkilediği ifade edilebilir. Dolayısıyla Türkçede belirsiz çokluğun sentaktik düzlemde bu şekilde ortaya çıktığı düşünülebilir. Eski Uygurcada da çokluk bildiren fiillerin çeşitli ekler aldığı ve kalıplaşarak sözcükselleşmesi sonucunda belirsiz sözcükler türettiği görülür. Ancak Eski Uygurca, belirsiz çokluk sözcüklerini oluştururken sadece çokluk ifade eden fiilleri kullanmamıştır. Eski Uygurca “bitmek, tükenmek, sona ermek” anlamlı

fillerden türettiği isimlerin yanı sıra isim kökenli sözcükleri türeterek de belirsiz çokluk sözcüklerini oluşturmuştur. Diğer taraftan “sert, katı, korkunç” anlam alanlarına sahip sözcüklerin de semantik bakımdan belirsiz çokluk meydana getirdiği görülür. Belirsiz çokluk sözcüklerinin bir kısmı Köktürkçe evresinden itibaren tanıklansa da Eski Türkçenin evreleriyle karşılaştırıldığında dönemin çeviri faaliyetlerinin de çok olmasından kaynaklanabilecek sözcük arayışından dolayı Eski Uygurcada oldukça çeşitli olması mümkün görünmektedir. Ayrıca morfolojik yolla belirsiz çokluk sözcüklerine eklenen çekim ekleri ve topluluk ekleri de söz konusu çeşitliliği artırmıştır. Eski Uygurca “bitmek, tükenmek, geçmek, aşmak, yığmak, eklemek, koymak, artmak, yükselmek, dolmak, saymak” kavram alanlarına sahip bazı fiiller, olumsuzluk ifade eden sıfat ve zarflar ve bazı isim kökenli sözcüklerden belirsiz çokluk sözcükleri oluşturmuştur. Eski Uygurcada çokluk sözcüklerinin teşkilinde rol oynayan bazı morfemler bulunmaktadır. Eski Uygurca, fiil türünden sözcükleri mutlak bir düzen olmasa da -(X)nçsXz, -gUIUksUz, -(X)glXg birleşikleri, ünlü ve ünsüz zarf fiil ekleri, -(X)ş fiilden isim yapım eki, -sXz gibi çeşitli eklerle birleşmesi neticesinde belirsiz çokluğu işaretlemiştir. İkinci bölümde ayrıntılı olarak bu eklerden ortaya çıkan sözcükler incelenmiştir.

2. BÖLÜM

KÖK/GÖVDELERİNE GÖRE BELİRSİZLİK İFADE EDEN ÇOKLUK SÖZCÜKLERİ

Belirsizlik ifade eden çokluk sözcüklerinin geçirdiği tüm evreleri görebilmek için incelemeye kök/gövdelerinden başlanacaktır. Bir sonraki aşamada kök/gövdenin hangi morfemlerle ya da sentaktik yapılarla bir araya geldiğinde belirsiz çokluğu oluşturduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Belirli morfemler ve sentaktik yapılar sonucunda belirsiz çokluğun meydana geldiği sözcükler sıfat, zamir, zarf gibi çeşitli görevleri üstlenmiş olduğundan değerlendirmeler bu doğrultuda yapılmıştır. Ayrıca her bir maddenin sonunda sözcüğün kök/gövde hâlinde geçirdiği gelişim ve ulaştığı biçim ve anlam hakkında analiz yapılmaya çalışılmıştır.

1. alk-

Eski Türkçe metinlerde *alk-* “tüketmek, bitmek, sonuna gelmek, sona ermek” anlamlarına gelen bir fiildir (EDPT: 135). Erdal, Uygurcada *alk-* fiilini de aralarına dahil ettiği *bar-*, *bol-*, *er*, *id-*, *kal-*, *kel-*, *tur-*, *tut-*, *tüket-* ve *yori-* fiillerinin yardımcı fiiller olduğunu ifade eder (Erdal, 2004: 249). Fiilin anlamını verirken *tüket-* ile benzer bir anlam taşıdığını da belirtmiştir. Eraslan gramerinde, *alk-* fiilini “bitirmek, tüketmek” anlamıyla tasviri fiiller bölümünde vermiştir. *alk-* fiili Türk dilinin tespit edilen en erken tarihli metinlerinden itibaren tanıklanmaktadır.

Tanıklanan ilk metinlerde daha çok “bitmek, tükenmek” kavram alanına sahip örnekler görülmektedir: *barkın bedizin bitig taşın biçin yılka yitiñ ay yiti otuzka kop alkımız* “Ant mezarını, süslemelerini yazıt taşı, maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde tamamen bitirdik” (KT K-D,74), *az biz tiyin alknur ertimiz* “Biz azız deseydik mahvolurduk” (O D, 7).

Eski Uygurcada “sona ermek, tüketmek, tükenmek” anlam alanını içeren örneklerle karşılaşılmaktadır:

kim alku nızvanılarag arıtı alkmuş “Bütün ihtirasları tamamıyla sona ermiş” (MaitrSengim 2/45-46), *kişilerig ölüürler idtururlar alkarlar yokadururlar* “İnsanları öldürürler, yok ederler” (BT III 312-313), *t(a)kı yme ançulayu k(a)ltı kuzı bozagu etözi tegşilip arslan oghı böri oghı bolup tugsar .. ol ödün y(a)na k(e)ntü sürüg udug kuyanug alk(a)nur yok kılır* “Ve şöyle ki, kuzu buzağı vücudu değiştirilip aslan

yavrusu, kurt yavrusu olarak doğsa, o zaman da kendi sürüsü nesli tümüyle sona erer” (M I 8/4), *ançulayu meniñ yme tsuy irinçü ağır ayıg kılınçlarım olarnıñ teg arısun alkınsun dışıt kşantı bulsunlar ..* “Benzeri şekilde benim de kötü, fena davranışlarım, onlarınki gibi temizlensin, sona ersin, affedilsinler” (AY 139/11), *eşidgüçe erserler monı açığ tarka emgekleri öçer alkınur* “İşitenler ise bunu acı ıstırapları söndürür, sona erdirir” (AY 99/19-20), *tsuy irinçü ağır ayıg kılınçları neteg artı alkıntı dışıt kşantı bultı erser: ançulayu ok meniñ yme olarnıñ teg tsuy irinçü ağır ayıg kılınçlarım arısun dışıt kşantı bulsunlar...* “Kötü berbat, fena davranışları nasıl temizlendi ve sona erdiyse; aynı şekilde benim de, onların(ki) gibi kötü, berbat davranışlarım temizlensin, yok olsun, bağışlansınlar” (AY 138/22), *tınlıglar birle katılıp kavışıp öngre kulmış tsuy irinçü ağır ayıg kılınçların antag yangın ökünser kşantı kılınçlar ol ayıg kılınçları arıyur alkınur erki tengrim tip ayıtu ötünti* “Canlılar ile bir araya gelip daha önce işlediği günahlarını ve kötü davranışlarını öylece kaideye uygun olarak pişmanlık duysalar, tövbe etseler o kötü davranışları temizlenir, sona erer belki deyip söyleyerek arz etti” (AY 132/16), *tavar buşı tözi yene t(e)rkkeye üdün alkıntaçı tükedeçi erür* “Mal sadakasının esası yine bir anlık sürede tükenip bitecektir” (AY 163/5-7).

DLT’de “yok etmek, telef etmek, tüketmek” anlamları belirtilen fiilin *ol tavarın alkıdı* “O, malını yok etti” (DLT 636/532), cümlesiyle örneklendirildiği görülmektedir. KB’de *alk-* fiili beyitlerde “tükenmek, tüketmek” anlamlarında kullanılmıştır: *neçe tirse dünya tüker alkınur/bitise kalır söz ajun tezgünür* “Dünya malı ne kadar toplanırsa toplansın, tükenir, söz kaleme alınır, kalır, dünyayı dolaşır” (KB 114), *osallık mini alkıdı öknür özüm /odungıl osal bolma körklüg yüzüm* “Gaflet beni tüketti, ben pişmanım; sen uyanık dur, gafil olma, güzel yüzüm!” (KB 1209).

Verilen örneklerden anlaşılacağı gibi *alk-* fiilinin Eski Türkçe dönemine ait birçok metinde geçtiği tespit edilmiştir. Genel olarak sözcüğün kavram alanına bakıldığında “tüketmek, tükenmek, bitirmek” gibi temel bir anlamdan “sonuna gelmek, sonuna ermek, yok etmek” anlamlarına zaman ve bağlama dayalı olarak çeşitlendiği sonucuna varmak mümkündür.

1.1. alku (<alk-u)

alk- “sona ermek, bitmek, tükenmek” fiilinin -U zarf fiil ekini almasıyla ortaya çıkan *alku* sözcüğü, Clauson tarafından “hepsi, herkes, her şey” olarak anlamlandırılmıştır. *alku* erken tarihli metinlerle birlikte varlığını gösteren ve Eski

Uygurcada da belirsiz çokluğu ifade etmek için kullanılan yapılardan biri olmuştur. Metinlerde çokluğu ifade ederken sözcüğün görevi de sentaktik yapı ve dolayısıyla bağlama dayalı olarak farklılık göstermiştir. Yapılan çalışmada bir çokluk sözcüğü olarak *alkunun* kullanım alanları incelenmiştir. Sözcüğün sıfat, zamir ve zarf olarak bulunması üzerine aldığı ek ile de işlevi değişkenlik göstermektedir. Sözcük yalın hâldeyken sıfat ve zamir olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna ek olarak bir saygı yapısı oluşturduğunda da yalın hâlde bulunduğu dikkat çekmektedir. Sözcüğün yalın hâlde zamir olarak bulunmasının yanında hâl eklerini aldığı zamanda özellikle zamir oluşturduğu görülür. *alku* sözcüğünün +AgU topluluk ekini alarak oluşturduğu biçimde ise zarf olarak “tamamıyla, tümüyle” anlamına ulaştığı ifade edilebilir. Bazı örneklerde işaretlenmeyen *alku* başka bir kullanım alanında olduğundan ilgili yerde kullanımı hakkında ayrıca bilgi verilmiştir.

Taranan Eski Uygurca metinlerin çoğunda geçen *alku*, “bütün, hepsi, herkes, her şey” gibi anlamlarda arkasından gelen sözcüğü niteleme göreviyle sıfat olarak oldukça fazla kullanılmıştır. *alku*, aşağıdaki örneklerden görüleceği üzere yalın isimleri niteleyen bir sıfat olarak karşımıza çıkmaktadır:

muna ertimlig etüzümüz ertip barsar al(ku) ed tavar barça tolp karılsar alp bulguluğ kişi etüzin bulmuşım yoksuz bolgay “İşte bu fani vücudumuz göçüp gidince ve **bütün** mal mülk, hepsi birbirine karışınca, bulunması güç insan vücuduna ulaşmış olmam boşuna olacak” (MaitrSengim 1/12-16). Aynı bağlam içerisinde *barça tolp* gibi eş çift kabul edilen sözcüklerin kullanılmasına da ilerleyen maddelerde ayrıca değinilecektir. *kaçandın berü gavdam toyinka yala kodgu uçlug baslıg sav tapmaz erdimiz arıg braman ugusunıñ eridi üsülmegüsiñe adırtlıg odgorak azru[-a] teñri ök küç berti amrak siñilimezni ölürip añar yala kodsar biz edi kötrülmis tegüçi atı batsar alku bodun bukun añın negüsiñe bolup süzülür anta basa biz bramanlar ağırlıg ayaklıg bolgay biz tep* “Uzun zamandır rahip Gautama hakkında iğneleyici sözler iftira atmak için bulamadık. Temiz olan Brahman kastının tam olarak bitmemesi için tanrı Brahma kesin bize o gücü vermiştir. Biz sevgili kız kardeşlerimizi öldürürsek ve ondan şüphelenirsek o zaman onun söylenilen kutsal adı aşağılanır. **Bütün** millet bahsettiler. O zaman biz Brahmanlar ibadet edilecek oluruz diye söylediler” (BT III 181-190), *inçe k(a)ltı alku burkanlarnıñ eñilki b(e)lgürtme etözleri ürüg uzatı nom tilgenin evirip orun orun sayu kutrultaçı tınl(ı)glarka tıltagları iyin al altag kılı y(a)rılıkap* “Tıpkı

bütün burkanların birincisinin vücutlarını yaratması her zaman öğretiyi çevirip sebepleri yer yer sayarak kurtulacak canlılara yöntem kılarak buyurdu” (AY 61/3-8).

Çokluk sözcüğü olan *alkunun* nitelediği ismin durum eklerini aldığı çeşitli örnekler aşağıdaki gibidir:

alku burkanların alkınçsız ulug nom meşisin meşiledeçi “**Bütün** Budaların eksilmeyen büyük öğreti mutluluğuyla mutlu olacak...” (AY 43/22-23), *sakinçin kiterip kamagunu bir teg teş tüz alku emgeklerintin ozgurgalı küsemek erür* “Düşünerek uzaklaşan **hepsini** aynı acıları gibi kurtulmayı arzu eder.” (AY 266/18-23), *edim tavarım erdi erser anı alku tözün maytrı birle sokuşup ezrua teşri yirinte togmak küşüşin buşı birgeli sakınçin iki yigirmi yıl tüni küni üz(lünçsüz) paşantak atlıg yağış yagadım ed tavar esirgençsiz alku(u) buşıçılarka buşı birdim* “ne malım mülküm var ise bunun hepsini asil Maytrı’ya rastlayıp tanrı Ezrua dünyasında yeniden doğmak arzusu ve sadaka verme düşüncesi ile on iki yıl, gece gündüz fasilasız Paşandika kurbanı olarak sunduk, malımı mülkümü esirgemenen **hep** sadaka toplayıcılara sadaka olarak verdim” (MaitrSengim 10/29-36), *(ö)gmiş alkamış törü erür kim esirgençsiz köñülün ed tavar buşı birmek men yime alku ağı barım iliksiz tutuksuz köñülün buşı birdim* ..“Övülmüş adete göre nasıl sakınmadan mal mülk sadaka olarak verilirse, ben de **bütün** malımı mülkümü cömertçe sadaka olarak verdim” (MaitrSengim 10/13-17), *kim muñta kutgardaçı kutlug tınlıg körmegin alku adada (kutgar)guçı adınçig teşri teşrisi burkan körmegin ölür men* “Bütün dertlerden kurtaran mukaddes yaratığı görmeden, **bütün** tehlikelerden kurtaran, harikulade Tanrılar Tanrısı Burkanı görmeden öleceğim” (MaitrSengim 16/6-10), *takı yime alku yir suvlarda sadu kılmak ün işilti* “Aynı şekilde **bütün** dünyalarda ‘Sadhu!’ diye bir ses işitildi” (MaitrSengim 18/23-24), *atı kötrülmislig kün teşrig anıtyatlıg arakuga siñirgülik al altağların sakınu ayıg sakınçlıg smnu teşrite tegi artukrak eyin iderü alku üdlerte ok yık körü yorıyurlar erti* “Adı güneş tanrısı olan Buda’yı Anityata-Ra hu yutsun diye kurnazlık düşünerek kötü düşünceli Tanrı Mara’dan daha da şiddetli olarak **bütün/her** anlarını fırsat kolluyorlardı” (BT III 160-166), *...katıglanıp tözkerinçsiz burkan kutın bulup bükünki künketegi alku tınlıgka asıg tusu kılı yarlıkar* “...gücünü kullanıp büyük burkan saadeti bulup güneş gibi **bütün** canlılara fayda sağlar” (TT X 96-99).

Bazı örneklerde *alku* sözcüğünün Budist felsefede saygınlık ifade eden “burkan, tözün, tınlıg” gibi sözcüklerle birlikte kullanıldığı görülür:

mintin bir şlok .. bititser alku ol tözün t(ınlıg)lar maytrı burkanag tuşarlar
“Benden bir mısra ... yazdırırsa **bütün** bu asil yaratıklar Maytrı Burkan’a rastlarlar”
(MaitrSengim 27/3-5), *alku* sözcüğünün çokluk belirterek nitelediği ismin üzerine tekrar bir çokluk formu aldığı görülmektedir. İlk metinlerden bugüne kadar Türkçenin her evresinde tanıklanan +IAr eki, belirliliği veya belirsizliği ifade eden çokluk, saygı, pekiştirme, topluluk gibi birçok anlam alanını işaretlemektedir. *alku tınlıg maytrılag yañı kün körüçinte meñileyürler ..* “Bu **bütün** yaratıklar Maytrı hakkındaki ‘yeni gün’ piyesinde eğlenirler” (MaitrSengim 27/10-11). Cümlede benzer bir yapı görülmekle birlikte nitelenen “tınlıg” sözcüğünün tekil olması daha önceki örnekte olduğu gibi bir çokluğu artırarak belirginleştirme isteği olmadığı anlaşılmaktadır. *töz tüp köñülüğ tarkaru y(a)rıkamışları üçün nomlug etözüg tanuklagalı bütürgeli uyurlar üçün alku burkanlar bo muntag ugur yık üze üç etözke tükellig y(a)rıkayurlar* (AY 59/2-7). Son örneğin ise saygınlık ifade eden “burkan” sözcüğüyle birlikte kullanılması ilk örneği kanıtlar niteliktedir.

Sıfat görevinde olan *alku* nitelediği sözcüklere göre yalın isimlerle, hâl ekleriyle ve bazı saygı yapılarıyla birlikte bir bağlam oluşturarak kategorize edilip değerlendirilebilmektedir.

alku “hepsi, herkes” anlamlarıyla zamir görevini üstlenen bir sözcük olarak da çeşitli örnekler ile görülür:

amtı amrak oğlanım anca biliñler bu ırk bitig edgü ol ançıp alku kentü ülügi erklıg ol “Şimdi sevgili çocuğum, şöylece biliniz: Bu fal kitabı iyidir. Fakat (yine de) **herkes** kendi kaderinde güç sahibidir.” (IrkB 66), *tözün maytrınıñ toyın boltı tip işidip tört togum biş yol içinteki tınlıgılar alku ögirdi* “Asil Maytrı rahip oldu diye bir ses işitince dört ve beş varlık şekli içindeki yaratıkların **hepsi** sevindi.” (MaitrSengim 18/28-30), *alku meniñ edgü öglilerim boltılar...* “**Hepsi** benim dostlarım oldular” (MaitrSengim 33/47-48).

Sözcük, bazı örneklerde zamir görevinde olduğu zaman datif (<alk-u+ka), akuzatif -nX (<alk-u+nı) ve genitif -nXı (<alk-u+nuñ) olarak karşımıza çıkmaktadır:

alkuka (<alk-u+ka)

birük tengriler yekler lular gantarlar gintirviler asurlar talım kara kuşlar mahuruklar kişili kişi ermezlıler körkin körü kurtulgu tınlıgılar erser kuanşı im pular ol tınlıgılarğa alku *yaraşu etüz körkin körtgürü nomlayu kutgarur* “Tanrıların,

ejderlerin, cinlerin, yılan hükümdarlarının, gökteki mızıkacıların, kudretli devlerin, altın kanatlı efsanevi kuşların, büyük yılanların ve hem insan olan hem de insan olmayanların yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler, Kuanşi İm Pular o canlı varlıklara, **hepsine**, uygun (birer) kılığa girerek görünür, (dini) öğretir, kurtarır.” (Kuanşi 142-145), *anın kamağ tınlıglar ayayu ağırlayu tapınu udunu atayu tutmuş kergek alkuka korkunçsuz buşı birgüçi* “Bu yüzden, **herkese** korkusuz kurtuluş verdiği için canlı varlıkların, durmadan saygı göstermeleri, tapınmaları, anmaları gerektir.” (Kuanşi 152-153).

alkuni (<alk-u+nı)

kuanşi im pular büğü biligin alkuni körür “Kuanşi im pular tabiat üstü bilgis i ile **hepsini** görür.” (Kuanşi 207), *odunmuş tıyunmuş yig üstünki alkuni bilteçi erür* “Uyanmış seçkin **hepsini** bilecektir” (BT VIII B/186), *bağını öğirtürmek üze inçip alkuni bilteçiniğ yig üstünki bilge biligin bulmakı bolur tip* “Baksıyı sevirdirmek üzere böylece **hepsini** bileceği en üstün bilge bilgiyle bulabilmesi olur diye...” (BT VIII A/19-21), *bu yağa erdinini buşı birmekimiz üze yavız körümlerig arıdıp kiderip üzelsiz kölüñüke kölürüp alkuni bilteçiniğ balıkıya barmakımız bolzun* “Bu tarz cevherini sadakayı vermemiz ile kötülüklerden arııp kurtulup durmadan gönüne **hepsini** bileceğinin şehrine varmamız gerek” (BT VII 691-695).

alkunuğ (<alk-u+nuğ)

amtı umug inag alkunuğ b/// [y]ükünçin yükünür biz “Şimdi umut inançla **hepsinin** secde için eğiliriz” (M III s. 47/3-4), *alkunuğ kıladağı baksı erür* “**Hepsinin** kılıcı baksıdır” (BT VIII A/272), *bu ok yağça tegzinip ol dirnilartin yaruklar ünüp öznüñ tolğ et’özke alku tınlıglarka tegip özli adınlı alkunuğ ayığ kılınçlığ ördüglar arıp alku burkanlar bodistvlarıñ adistitleri öz et’özke siñip kirip turur* “Bu tarzca dönüp ışıklar özünün hepsi vücuduna bütün canlılara değip **hepsinin** kötü amelleri örtüler bütün burkanların kendi vücutlarına girer” (BT VII, J/24-33).

alkudın~alkutın (<alk-u+dın)

alkudın~alkutın incelediğimiz bağlamda belirsiz bir çokluk ifade etmemekle birlikte “her yer” anlamına gelen ve genellikle yön bildiren sözcüklerle beraber kullanıldığı görülür bir sözcüktür.

tag töpüsinte turup al(kudın) iştilü altunlug kövrüglar osuglug yañkulug ünin kamağçambudvipuluştaki tınlıglarığ ünteyü inçe tip sav sözleyür “Bir dağın tepesinde

durup **her yerden** işitilecek şekilde altın davullar(ınki) gibi çınlayan, akseden bir sesle bütün dünyadaki yaratıkları sesleyip şöyle diyerek konuşur” (MairSengim 81/25-29), *teñri teñrisi burkan kuanşı im pusarnıñ **alkudın** sıñar kutadmağ erdemini nomlayu vidyag kılmaşın eşidigli kuvragda sekiz tümen tört miñ tınığlar alkugun tözkerinçsiz burkan kutıña köñül turgurdular* “Tanrılar tanrısı Burkan’ın Kuanşı İm **Pusar’ın her yere** saadet götürme kabiliyetini anlattığını ve büyü gücünü açıkladığını işiten topluluktaki 84.000 canlı varlığın hepsi, anlaşılması güç Burkanlığa inandılar.” (Kuanşı 217-221), (*kuanşı im pusar **alkudın** sıñar etöz körkin (körtgürü)p tınığlarğa asıg tusu kılmakı biş otuzunç* “Kuanşı İm Pusar’ın **her yerde** görünüp canlı varlıklara fayda sağlaması(ndan bahsedilen) yirmi beşinci bölümü.” (Kuanşı 2-3), *münsüz kadagsız arıgı süzüki üze **alkutn** sıñar çavıkdılar* “Günahsız saf temiz ile her yerden tanındılar” (BT III 388-390).

alku sözcüğünün tek başına kullanılmasının yanında benzer anlam alanlarını ifade ettiği sözcüklerle de eş çift meydana getirdiği görülür:

alku kamağ

Sözcüğün *alku kamağ* şeklinde eş çiftiyle kullanımlarına da rastlanılmaktadır:

*yitiñç kamağ burkanlar kirtüdin kelmişler **alku kamağ** nomlarığ tözkerü tüpkerü çınıñça bilip ukup...* “yedinci (olarak) bütün Budalar, hakikatten gelmişler, **bütün** öğretileri araştırıp doğruca anlayıp...” (AY 34n/15-18).

kalısız alkuka

*ırzılar iligi on küçlüğ tolpnun idisi **kalısızalkuka** asıg kıltaçı* Arjılar hükümdarı on güçlü bütünün sahibi tümüyle **herkese** fayda sağlayacaktır” (BT VIII B/118-119). Örnekte yine bir çokluk işaretleyicisi olan *kalısız* sözcüğüyle kullanıldığı görülür.

1.2. **alkugun** (<alk-u+agu+n)

alk- fiilinin karşılaşılan farklı örneklerde sözcüğün, topluluk adı verilen +AgU morfemini aldığı görülür (Erdal, 1991: 93). Erdal, +AgU morfeminin ilk olarak sayılara, ikinci olarak çokluğu oluşturan sıfatlara ve son olarak da sözcüklere eklenenler olmak üzere üç şekilde kategorize edilebileceğini ifade etmiştir. Morfemin *alkugu* biçimi meydana geldikten sonra hemen ardından vasıta eki +(X)n eklenerek yapı genişlemiştir.

Eski Uygurca dönemi metinlerinden incelenenler arasında *alkugun* yapısının “tamamıyla, tümüyle” anlamında olan bir zarf olarak filleri nitelediği aşağıdaki örneklerde tespit edilmiştir:

kinkikinki üdlerte .. bodı köñüllüg bışrunup .. antag bolsunlar alkugun ..k(a)ltı öñreki burkanlar teg .. “(Onlar) gelecek zamanlarda aydınlanma düşüncesini uygulayıp, şöyle olsunlar. Örneğin **tamamıyla** tıpkı daha önceki Budalar gibi.” (AY 353/10), *öz öz edgü ögli köñülleri üze alkugun sevişsinler .. amraşsunlar* “Kendi güzel düşünen zihinleri ile **hep beraber** sevişsinler” (AY 120/3-5), *tışı et’özlügler üçün kut kolunur m(e)n alkugun tegşilip irkek etözin bulsunlar* “Dişi canlılar için dilerim **hepsi birlikte** değişip erkek vücudunu bulsunlar” (AY 121-122/22-2), *alkugun bir teg körü y(a)rlikasunlar ..* “**Tamamını** aynı görsünler” (AY 137/15), *anı üçün kamağ yalanguklar alkugun kuanşı im pusar atın atamış kergek* “Onun için bütün canlı varlıkların **tamamen** Kuanşı im pusar adını anmaları gerekir.” (Kuanşı 81-82).

İncelenen Eski Uygurca metinlerinde *alkugun barça*, *alkugun tözkerinçsiz*, *alkugun yomkın* gibi benzer anlamlar taşıyan farklı eş çiftleriyle beraber kullanıldığı da görülmektedir:

alkugun yomkın

buyan edgü kılınç kılmak üze k(e)ntü etözlerin ögirtüdürüp sevintürüp alkugun yomkın ol bayagut oğlına barıp inçe tip sözlediler .. “Sevap, iyi amel işlemek üzere kendilerini sevindirip **hepsi** o bey oğluna gidip şöyle konuştular” (AY 598/19-23).

alkugun barça

alkugun barça üzeliksiz yig üstünki tüzü köni tuymak burkan kutıña köñül öritip “**Hepsi** eşsiz, üstün, doğru Buddha saadetine gönül verip...” (AY 34i/17-23).

alkugun tözkerinçsiz

teñri teñrиси burқан kuanşı im pusarnıñ alkudın sıñar kutadmağ erdemин nomlayu vidyag kılmuşın eşidigli kuvragda sekiz tümen tört miñ tınlıglar alkugun tözkerinçsiz burkan kutıña köñül turgurdular “Tanrılar tanrısı Burkan’ın Kuanşı İm Pusar’ın her yere saadet götürme kabiliyetini anlattığını ve büyü gücünü açıkladığını işiten topluluktaki 84.000 canlı varlık **tamamıyla** Burkanlığa inandılar.” (Kuanşı 217-221).

1.3. **alkınçsız (<alk-ı-nç+sız)**

Eski Türkçe metinlerde “sona ermek, bitmek, tükenmek” anlamındaki *alk-* fiili, Eski Uygurca metinlerde *alkınçsız* şeklinde “çok, bütün, hep, tümüyle, tamamıyla” anlamlarında tanıklanmaktadır. Erdal, -(X)nç ekinin çoğunlukla eylemlerden isim meydana getirdiğini belirtmiştir. Eski Türkçe metinlerdeki örneklerde fiilin -(X)nç ekini almış *alkınç* biçimine hiçbir örnekte rastlanılmaz. Erdal tarafından OTWF’deki -(X)ç maddesinde çoğu -(X)nçl(X)g ekini almış sözcüğün -(X)nç biçiminin tanıklandığını fakat aynı durumun -(X)nçs(X)z birleşimi ile kullanılan her sözcük için söz konusu olmadığı / tanıklanmadığı ifade edilmiştir. -(X)nç ekiyle isimleşmiş olan bu sözcüğün üzerine gelen +sXz yokluk eki Eski Uygurca metinlerde ya tek başına ya da bir eş çifti ile birlikte isimlerde çokluğu işaretlemiştir. Sonuç olarak Eski Uygurca metinlerdeki *alkınçsız* örneği gibi Türkçede sözcük yapımında sadece -(X)nç ekiyle tanıklanamayan kimi örneklerde -(X)nçs(X)z birleşimine dair çok sayıda sözcük yer almaktadır. (Bunun için bkz. OTWF: 275). *alkınçsız* söz dizimsel yapı sıralanışında isim ve fiillerin önünde zarf ve sıfat olarak kullanılmıştır. Ağca, çalışmasında ekin doğası gereği -(X)nçs(X)z birleşiminin genellikle kendisinden sonra gelen bir ismi nitelediğini ifade etmiştir (Ağca, 2010:143).

Sözcük özellikle Kuanşi İm Puser’da “*alkınçsız kögüzlüg bodisvt*” yapısı ile kullanılmıştır. Bu yapıda Budist Türk çevresine ait metinlerde bir ismi niteleyen varlık ya da yokluk ekleri alan sözcük farklı bir anlam düzeyine sahip başka bir sözcük tarafından nitelendirildiği görülür (Ağca, 2010:158). *alkınçsız* sözcüğü söz konusu yapıda zarf görevindedir:

*anı için siz **alkınçsız** kögüzlüg bodisvt inçe biliñ ukuñ kuanşi im puser kutadmak erdemi antag kasınçig ulug titir takı yime (kim) kayu tınlıg amranmak uvutsuz biligi küçlüg erser kuanşi im puser atın atasar* “Onun için siz **tükenmez** gönüllü bodhisattva, işte bunu böyle bilin, anlayın ki Kuanşi İm Puser’ın mesut etme gücü (işte) böyle çok büyüktür. Ve yine herhangi bir canlı varlığın sevme hayasızlığı kuvvetli olur da (ve bu canlı varlık) Kuanşi İm Puser’ın adını anarsa bu hayasızlığı gider.” (Kuanşi 58-63), *Takı yime **alkınçsız** kögüzlüg bodisvt teñri burkanka inçe tip ötüg ötünti* “Ve yine **tükenmez** gönüllü bodhisattva tanrı Burkan’a şöyle (bir) soru sordu.” (Kuanşi 96-97), *mu(n)tag türlüg sarasvati brhasvati ulatı teñridem bilgeler klp ödün sözlep **alkınçsız** asag tusulug edgüsin öp sakınıp men* “Bunlar: Saravasti, Brhaspati ve diğer ilahi hakimler sayısız devirler boyunca söyleyip **eksilmeyen** hizmet

etme iyiliğini düşünür, tasavvur eder.” (MaitrSengim 5/53-57), *alku burkanlarnıñ alkinçsız ulug nom meñisin* “Bütün Budaların **eksilmeyen** büyük öğretisi ...mutluluk?” (AY 43/23).

Eski Uygurca metinlerinde *alkinçsız* sözcüğü zaman zaman bir eş çiftiyle de kullanılmıştır:

alkinçsız üküş

Sözcüğün incelenen metinlerde *üküş* “çok” anlamına gelen eş çiftiyle de kullanıldığı örneklere rastlanılmıştır:

ol yiti kün içinde burkan başın bursañ kuvragka üstünki teñriler altınkı yalañoklar alkinçsız üküş tüü türlüg arıg silik aşın içgün tapıntılar uduntılar “O yedi gün içerisinde yukardaki tanrılar ve aşağıdaki insanlar Buda’nın önderliği ile rahipler topluluğu **sonsuz çok** türlü ve temiz yiyecek ve içeceklerle ibadet ettiler.” (BT III 340-345).

alkinçsız tüketinçsiz

Eski Uygurca metinlerde tanıklanan ve benzer anlamları bulunan *tüketinçsiz* sözcüğü ile bir eş çifti oluşturduğu örnekler de görülmektedir:

sakingulksuz sözlegülüksüz tıdıgsız arıg süzük alkinçsız tüketinçsiz nom agılıkda ornanıp d(a)r(a)nı tigme edremler şuruñgasamabadı atl(i)g teriñ samadı dyanka tayaklıgın korkınçıg kasınçıg ş(a)mnu kanın ülgüsüz sansız süülüg kuvragı birle barçanı utup yigedip kayu neçe tuyguluk bilgülık nom erser “Düşünülme yem, söylenmeyen, engelsiz temiz bozulmayan, **tükenmeyen** dharma hazinesine yerleşti. Dharani denilen erdemler ile suramgamasamadhi denilen derin samadhi dhyanasına dayandı. Korkunç mara hükümdarının sayısız ordusunun tamamını yenip ve nice kavranmış, bilinmiş dharma ise ...”(AY 172/11-21).

Ağca tarafından (2010:164) Manihesit ve Budist Türk çevresi metinlerinde yaygın olarak kullanıldığı belirtilen titir (<ti-t-ir) bildiricisi sözcüğün eş çifti ile yüklemleştirici olarak da kullanılmıştır:

törtünç nom buşınıñ tözi neçeke tegi alkinçsız tüketinçsiz titir “Dördüncü sadaka kaidesinin esası ne zamana kadar **yok olmaz ve tükenmez**” (AY 163/4).

Erken tarihli metinlerden itibaren tanıklanabilen *alk-* fiilinin Eski Uygurca dönemi metinlerinde -U zarf fiil eki ve -(X)nçsXz birleşigi ile bir yapı kurmaya

başladığı görülmüştür. Oluşturduğu yapılarda belirsiz çokluğu ifade ederken sentaktik yapıda sıfat, zarf ve zamir olarak kullanılmıştır. Kök anlamı “bitmek, tükenmek” olan *alk*- fiili -U zarf fiil eki ve -(X)nçsXz birleşimi ile “bütün, hep” anlamında başlangıçtan en sona kadar olan evreyi zamanı, mekânı kapsayıcı ve dolayısıyla bütünlüğü ve belirsiz çokluğu ifade edici anlamıyla “çok, hep, hepsi, bütün, tamamıyla, tümüyle” anlamlarında sözcükselleşerek çokluk sözcüğüne ulaşmıştır. *alku* sözcüğü Eski Uygurca evresinden sonra meydana gelen metinlerde de tanıklanmaktadır, ancak *alkınçsız* Eski Türkçe dönemi içerisinde sadece Eski Uygurcada geçmektedir. *alku* ve *alkınçsız* sözcüğünün “hep, bütün, çok, tamamıyla” anlamı ile bu sözcüğe kaynaklık eden *alk*- “tükenmek, bitmek” fiilinin anlamı arasında bir geçişkenlik ortaya çıkmıştır.

2. art-

art- fiili “aşırı olmak, daha fazla olmak, çoğalmak” olarak tanımlanır (EDPT: 201). Orhon yazıtlarında doğrudan fiile rastlanmamakla birlikte bu fiilden türetilen *artuk* sözcüğünü görmek mümkündür. Yenisey Yazıtlarında fiilin kullanıldığı cümleler bulunmaktadır:

altun soña yış kiyiki artgul taşgil “Altun Songa Dağı’nın yabani hayvanları artsın, çoğalsın!” (Ye, E28/7), *üç arguy artdım* “Üç siperi artırdım” (Ye, E42/4).

Eski Uygurcada *art*- işlek bir fiil hâline gelirken KB ve DLT gibi Karahanlı Türkçesi metinlerinde de görülmeye devam eder. Dolayısıyla tarihi Türk dilleri ve günümüzdeki Türk dilleri de dahil olmak üzere sözcüğün varlığını sürdürdüğü ifade edilebilir. DLT’de de fiilin anlamı “artmak, fazlaşmak” olarak verilmiştir.

bu saklık bile kör ilin başladı kutı künde arttı örü yokladı “Böyle bir tedbir ile memleketini idare etti, saadeti günden güne arttı ve yükseldi” (KB 438).

anıñ eyegüsi arttı “Onun kaburgası arttı” (DLT 628/524), *arttı neñ* “Nesne arttı” (DLT 628/524).

2.1. artuk (<art-uk)

art- “artmak” fiiline eklenen -(U)k eki ile meydana gelen *artuk* ilk yazılı metinlerden itibaren tanıklanmaktadır. Sözcüğün anlamı “fazla, çok, artık” olarak verilmiştir. (EDPT: 204, OTWF: 228). Aldığı -(U)k eki neticesinde genellikle sıfat türünden sözcük oluşturduğu görülmektedir.

yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı yüzüne başıya bir t[egmedi]
“Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla ok vurdular” (KT, D33). *usanma tiriglikke artuk sakın tiriglik ölümke idi ök yakın* “Hayatta fazla gafil davranma, dikkat et, hayat ölümle çok yakındır” (KB 1401). DLT’de “fazlalık” anlamı ile verilen sözcük, *ortak elden artuk almas* “Ortak, bölüşme sırasında ortağından fazla almaz” atasözüyle örneklendirilmiştir (DLT 62/48).

Tanımlanan örneklerden de görüleceği üzere ilk metinlerden itibaren günümüze dek kullanılmaya devam eden bu sözcük oldukça eskiye dayanmaktadır. Bazı araştırmacılar ilk yazılı metinlerde sözcüğü *artok* biçimiyle okumuşlardır. Eski Uygurcada *artok* biçiminin görülmesinin yanı sıra *artuk* biçimiyle okunması daha yaygın görünmektedir. Bu çalışmada da tercih *artuk* biçiminden yana olacaktır.

artuk, bazı tespit edilen cümlelerin söz diziminde sıfat işlevini üstlenmiştir:

ay ere kim seniñ isig öz alımçılarıñ otuz artuk bağlig tutuglug tınl(i)glar öñin öñin erklig kannıñ karşısınta kın közin salınmış karaklıgın sini küte tururlar “Ey er senin sıcak canını alan otuzdan **fazla** bağlı canlılar güçlü hükümdarın karşısında şaşkı gözlerini saldırmış sert bir şekilde seni takip eder.” (AY 9/16-21). *edgü edgü tüzün oglum anşız inç artuk edgü erdim ..* “İyi iyi! Asil oğlum! Ben çok sakın, **pek** iyi idim” (MairSengim 9/3-5).

Bağlamda zarf konumundayken belirsiz bir niceleyici olduğu görülmüştür:

agırsız ayagsız bolmaklıg artuk teriñ oyta kemisilip tod ucuz bolmaklıg toz tuprak üze kömütiler “Hürmete, saygıya layık olmayanlar **çok** derin kuyuya atılıp çok ucuz olan toza toprağa gömüldüler.” (BT III 133-136), *raçabumı atl(i)g artuk ilig kan orunu yitiñç oruntakı bodıs(a)t(a)vlarka yügerü üsüklerinte tamuka tüşe turur tınl(i)glar közünüp bodıs(a)t(a)vning küçinte yene tamuka tüşmedin balık başlig yme bolmadın korkunçsız inç bolmuşların közünür* “Rajabhumi isimli **pek çok** hükümdar yeri yedinci yerdeki Bodhisattvalara yukarılarda cehenneme düşen canlılar görünüp Bodhisattvaların sayesinde yine cehenneme düşmeden ve yaralanmadan korkusuz rahat oldukları görünür” (AY 314/4-11).

artuk sözcüğü, *bol-* yardımcı eylemiyle kullanımı sonucunda zarf oluşturarak belirsiz bir çokluk ifade etmiştir:

ig agrıgka tuş bolup etöz ölüp kamılsar ulug kiçig agrıgsız artuk bolup tevşilür
“Hastalığa maruz kalan beden ölüp çökse büyük küçük (abdest) ağrsız **çoğalıp**
ufalanır” (AY 366/13-16).

Verilen örneklerde de görüldüğü üzere *artuk* sözcüğü çokluk meydana getirirken sıfat ve belirsiz bir niceleyici olarak zarf görevinde kullanılmıştır. Yukardaki örneklerde herhangi bir ek ile genişlemeden kullanılan *artuk* sözcüğü Eski Uygurca metinlerinde çeşitli isim çekim eklerini alarak cümle içerisinde farklı biçimlerde görülmektedir:

artukta (<*art-uk+ta*)

art- fiilinin -(U)k ekini alarak isim formuna ulaşmasından sonra ablatif ile kullanımı tespit edilmiştir. Cümlede *artuk artukta artuk* hâlinde bir yapı ile karşılaşılmıştır. Benzetildiği ifade edilen tanrılar tanrısı Burkan ulaşılmazlığı işaretlerken bu doğrultuda karşılaştırmaya bağlı olarak çokluk ve belirsizlik ifade edilmiştir:

artuk artukta artuk teñri teñrısı burkan birle okşatı erür “**Fazlasıyla** tanrılar tanrısı Burkan’a benziyor” (MaitrSengim 18/56-58).

Eski Uygurcada çokluk ifade eden sıfatların ablatif ile birbirine bağlanarak tekrar edilmesiyle sıfatlarda karşılaştırma biçimleri meydana getirdiği görülmektedir.

artukrak (<*art-uk+rak*)

Erdal, +rAk ekinin karşılaştırma ve üstünlük / derece ifade ettiğini ve çok yaygın olmadığını belirtmiştir (OTWF: 62). +rAk eki, sıfat ve zarflara eklenmiştir. Belirsiz bir çokluk ifade eden *artuk* sözcüğüne eklenen +rAk ekinin belirsizliğin ve çokluğun derecesini artırdığı görülmektedir.

“Fazlasıyla” anlamında bir zarf olarak kullanımına rastlanmaktadır:

biş ajun tnl(i)g oylanların süzük kirtgünç köñül öritip nom bulunçña tegürüp
alkınmaksız tükemeksiz inçkü meñi üze todurup k(a)ltı bodıs(a)t(a)vlarnıñ
pratyıkabudlarnıñ arhantlarnıñ edgülig töz yiltızlarnıñ tükellig kılı y(a)rıkamaklıg
kayu iduk işleri erser amtı m(e)n ol kamag burkanlarnıñ ol antag iduk işleriñe kop
süzük kirtgünç köñülin artukrak iyin ögirür m(e)n sevinür m(e)n “Beş varlık şeklindeki (Panca-gati) canlılar için temiz inançlı gönül besleyip, öğreti (Dharma) kazancısına ulaştırıp, (onları) bitmez, tükenmez rahat, huzur ile doyurup, böylelikle

Bodisatvaların, Pratyekabudaların, Arhantların iyi köklerine hakim duruma getirip, buyurmaklı hangi işleri (var) ise, şimdi ben, o, bütün Budaların o, öylesi kutsal işlerine tam temiz inançlı gönülle, **fazlasıyla** sevinirim” (AY 154/6).

Bazı örneklerde derecelendirme / üstünlük anlamı taşıdığı görülmüştür:

...anı körüp takı **artukrak** uyrkantı yogurkantı “...onu görünce **daha da fazla** feryat etti” (AY621/15-17), *könül iy(i)n ıslatıp artukrak ögrünçlüg sevinçlig bolsunlar* “kendi isteği ile ıslatıp **daha fazla** mutlu olsunlar” (AY 120/19-21), *artukrak çoğlug yalınlig sazınlg taluyka ağır ayaglıg akın suvlar eridi tıdılmaksızın aka kudulu başlatı* “**Daha çok** parlak ve dinî kaidelerin olduğu ummana çok saygıdeğer akan sular engelsiz bir şekilde akarak dökülmeye başladı” (BT III 126-129), *budunka yaraglıg artukrak [siziñ] eçiñizde kutça kıvça ertü ..* “Millete faydalı **daha çok** sizin ağabeyinizden kuta bahta uygun bir şekilde geçerek...” (M III s. 10/5-7).

artukrak tolu tükel

artukrak sözcüğü kendisi gibi belirsiz çokluk ifade eden *tolu* ve *tükel* ile eş çift meydana getirmiştir:

sekiz on törlüg iyin edgüler üze artukrak tolu tükel siz “Seksen türlü iyilikler üzerine **pek çok** tamamsınız.” (AY 111/18-19).

artukrak birdem

arıgsızça aglayu artukrak birdem kat kılıp balıktın birin birin sürüp ündürtiler “Temiz olmadan ağlayarak **bütünüyle** sert olup şehirden sürerek...” (BT III 380-383).

artukı (<art-uk+i)

artukı “fazlası, artı” sözcüğünün sayılarla kullanılması ilave sayı sistemi olarak adlandırılmıştır. Tarihi Türk dillerinde dolayısıyla Eski Uygurcada da sayılarla birlikte kullanıldığı görülen *artukı* sözcüğü Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülmemektedir (Tokyürek, 2014: 3). Bununla birlikte Ağca, 11. yüzyıldan sonra ortaya konulan Eski Uygurca metinlerinde ilave sayı sisteminin olmadığını ifade etmektedir (2006: 377). Söz konusu sözcüğün sayılarla kullanılması belirsiz bir çokluğa değil, belirliliğe işaret etmektedir. Bu yüzden tez kapsamı dışında bırakılmıştır.

bularnañ ara añ üst(ü)n miñ yüz artukı tört elig bire (ulug) sançıp atlıg (ta)mu erür .. “Bunların içinde en üstün olanı 1144 mil (büyüklüğünde) Sanjiva adlı bir cehennemdir” (MaitrSengim 81/35-38).

artuk sözcüğü Eski Uygurca metinlerde bazen eş çiftleriyle tanıklanmıştır:

artuk üküş

artuk üküş “çok, fazla” anlamlarında eş çift meydana getirmiş ve zarf görevinde bulunmuşlardır:

artuk üküş ögdirl[er] /// “Çok fazla övdüler” (M III s. 45/1).

tözkerinçsiz artuk

artuk sözcüğünün *tözkerinçsiz* sözcüğü ile de eş çifti oluşturduğuna rastlanır:

ulug yörlügüg tözkerinçsiz artuk amrılmışıg başlagı otrası üzünçüsü edgülgüg kim ertmiş “Büyük açıklamaların tamamı **fazlasıyla** sakinliğiyle başın ortası arası iyiliği kim geçmiş” (BT VIII B/24-25).

“Daha fazla olmak, çoğalmak” anlamlarında olan *art-* fiili, -(U)k ekini alarak isimleşmiştir. Bunun sonucunda ortaya çıkan *artuk* sözcüğü “fazla, çok, artık” gibi anlamlara ulaşmıştır. Sözcüğün isimleşirken aslında fiil anlamını paralel olarak genişlettiği görülmüştür. *artuk*, belirsiz bir çokluğu işaretlerken sıfat ya da zarf görevini üstlenmiştir. Zarf görevindeyken *artukrak* sözcüğü, derecelendirme / üstünlük belirterek “daha fazla, daha çok” anlamlarına gelmiştir. İncelenen metinler arasında *artuk artukta artuk* yapısında görülen durum ise karşılaştırmaya dayalı bir belirsiz çokluk ifade etmiştir. *art-* fiilinin -(U)k ekini alarak “çoğalmak, fazla olmak” anlam alanlarını kapsayan isim türettiği ve bu ismin de belirsiz çokluk oluşturduğu görülmüştür.

3. bar

Clauson, *bar* sözcüğünü *yok* sözcüğünün karşıtı olarak “var, mevcudiyet; mal mülk” anlamlarıyla vermiştir (EDPT: 353). Erdal ise *bar* sözcüğü için “vardır” anlamını vererek kopula olarak değerlendirmiştir (OTWF: 324). Ağca, tarihi Türk dili alanlarında sözcüğün sıfat, isim, ekler yardımıyla fiil, varlık işaretleyicisi işlevlerinde olduğunu ifade etmiştir (2015b: 87). İlk yazılı metinlerden itibaren tanıklanabilen sözcüğe Orhon yazıtlarında rastlanmaktadır:

öñre kıtañda birye tawgaçda kuriya kodanta yırya oguzda iki üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne ança ötüntüm “Doğu’da Kitan’dan, güneyde Çin’den, batıda Hoten’den, kuzeyde Oğuz’dan iki üç bin askerimiz var bu şekilde durumu arz ettim” (T 14).

bar sözcüğünün kullanımı tarihi Türk dili alanları ve modern Türk dili alanlarında daima devam etmiştir. Karahanlı Türkçesi metinlerinden olan KB ve DLT’de de görülmektedir:

kişide kişi adrukı bar telim bu adruk biligidin ayur bu tilim “İnsandan insana çok fark vardır; bu fark bilgiden ileri gelir, sözüm buna daıdır” (KB 201). DLT’de anlamı “bir şeyin mevcut olduğunu ve yerinde bulunduğunu haber veren bir kelime, var” olarak tanımlanmıştır. Dizin bölümünde sözcük *bār~bar* biçiminde iki farklı okunuşu olduğu belirtilerek verilmiştir. *anıñ maña ayıkı bār* “Onun bana vaadi var” (DLT 55/40). *anıñ maña bir at birgüsi bar* “Onun bana bir at borcu var” (DLT 215/185).

3.1. *barça* (<*bar*+*ça*)

Clauson, *bar* sözcüğünün üzerine +*ça* eşitlik ekinin eklenmesiyle meydana gelen sözcüğü “hepsi” anlamında vermiştir (EDPT: 356). Erdal, gramerinde +*ça* eşitlik ekinin aynı bağlamda isimler oluştururken aynı zamanda karşılaştırma yapısına da sahip olduğunu ifade etmiştir (2004: 468). Korkmaz, +*ça* ekinin eşitlik ve benzerlik göstermesinin hem yazıtlar hem de Eski Uygurca metinlerinde süreklilik göstermediğini ve bu durumu *teg* çekim edatının meydana getirdiğini dile getirmiştir (1959: 282). “Hepsi, tümü, bütün, her, tümüyle” anlamlarına gelen *barça* sözcüğü Türk dilinin bilinen ilk yazılı metinlerinde tanıklanmamıştır. Eski Uygurca dönemindeki metinlerde belirsiz bir çokluk ifade eden *barça* sözcüğü görülmeye başlamıştır.

Eski Uygurca metinlerinde *barça* sözcüğünün “hep, tümüyle” anlamında bir zarf olarak kullanımına rastlanmıştır:

anta ötrü badarı bramn bu muntag türlüğ öñre kisre işidmedük teñri teñrisi burkannıñ edgü atın küsin işidip alku etözindeki tü tüpleri barça yokaru turdı “Bunun üzerine Badhari brahman, vaktiyle işitmediği Tanrılar Tanrısı Burkan’ın bu türlü iyi adını, şöhretini işitince bütün vücudundaki kılların uçları **hep** yukarı dikildi” (MaitrSengim 13/21-26), *soltıñkı oñtıñkı ötli kaylarınta barça yörgeyü tizigçe kaytsı söğütler .. ol söğütlerde tagdın üzüksüz akar suv ögenler avinguta avingu tilingüte tilingü ..* “Sol ve sağ yanlardaki bütün yıllarında **hep** karşılıklı dizi hâlinde parlak (renkli) (?) ağaçlar, o ağaçlar(ın altında) kuzey yönünden kesintisiz akmakta olan çay ve derecikler (vardı), son derece ferahlatıcı, son derece iç açıcı (bir yerdı)” (Xuan X

45b/45-51), ... *etig yaratıgın etinmiş bodlarısınları ertinü bedük yüz miñ kişiler iliglerinte **barça** çiknemiş t(e)ñridem körkle sunçuğlar..* “...süslerle bezeklerle bezenmiş, boyları vücutları son derece büyük yüzlerce, binlerce kişi ellerinde **bütün**yle nakışlı ilahi güzellikte çanaklar, çiçeklerle, incilerle işlenmiş ...” (Xuan X 5b/518-523), *kamag burkanlar etözleri **barça** bir teg erürler* “Bütün burkanların vücutları **tümüyle** bir aynıydı” (AY 34/18-19), ***barça** buşı berdi* “...**bütün**yle sadaka (olarak) verdi...” (Xuan X 67a/619).

Bağlamda “bütün” anlamına gelen bir sıfat işlevinde de rastlanmıştır:

*bu **barça** burkanların bodis(a)t(a)vların közünmez küç basut berü y(a)rılıkamakları üze anın tuyar m(e)n bilir m(e)n* “Bu **bütün** Buddhaların, Bodhisattvaların gözükmezsizin güç ve yardım sağlayarak himmet etmeleri sayesinde (olur), bunun için sezebilirim, anlayabilirim” (Xuan X 109b/253-256).

barça sözcüğü, kendisinden önceki sözcüğün +(X)g ekini almasıyla tamlama oluşturarak zamir görevinde kullanılmıştır:

*k(e)ntüke kelmiş ed t(a)varlarıg **barça** el ulus için stup v(i)rxar etdi* “Kendisi için gelen eşya ve malların **hepsini** el, ulus için stupa ve manastır yaptırmak üzere harcadi” (Xuan X 108a/111-113), *ögümün köñülümün **barça** ol kız kunup ilti* “Aklımın, kalbimin **hepsini** o kız çalıp götürdü” (TT X 462-463).

Eski Uygurcada *barça* sözcüğünün isim çekim eklerini alarak *barçada*, *barçasın*, *barçaka*, *barçanıñ*, *barçanı* gibi çeşitli biçimlerde kullanıldığı görülmüştür:

barçada (<bar+ça+da)

“Hepsi, tümü, bütün, her, tümüyle” anlamlarına gelen *barça* sözcüğünün üzerine +dA ablatifini almasıyla “hepsinden” anlamına ulaştığı görülen *barçada* sözcüğü meydana gelmiştir.

*Sekiz tümen dört miñ kent uluşlarda **barçada** başın açsız kızsız kısıgsız kavırsız yağsız börisiz başınçsız irtsiz birtsiz muñsuz taksız talım taşım bay barımlıg sansız üküş kötişvr bayagutlar evleri barkları ...* “Seksen dört bin şehrin **hepsinden** üstün, tok, dertsiz, hür, müstakil, düşmansız, minnetsiz, yardıma ihtiyacı olmayan, vergisiz, müreffeh, çok varlıklı, sayısız zenginlerin evleri barkları ...” (MaitrSengim 3/12-22).

barçasın (<bar+ça+sı+n)

Eski Uygurcada görülmeye başlanan *barça* sözcüğünün iyelik eki ve akuzatif ile birleşmesi sonucunda “hepsini” anlamında bir zamir meydana gelmiştir:

bu orduda kamağ tapıg üze tapıntaçı begler .. k(a)ltı öñreki yañçı barçasın uz kılıp ornatdılar .. “Bu sarayda her türlü ağırlama ile saygı gösteren görevliler eski geleneğe göre **hepsini** hazırlıklar yapıp yerleştirdiler” (Xuan X 50b/150-153).

barçaka (<bar+ça+ka)

“Hepsi, tümü, her” gibi anlamlara gelen *barça* sözcüğü +kA datifini alarak “hepsine” anlamına ulaşarak yeniden bir belirsiz çokluk ifade etmiştir.

anta basa yüüz yügerü erser azu bilge biliglig mudura birle tözülü katılmaktın belgülig bolmış meñi üze içtinki tasdınkı divatalar kuvragıña barçaka tapınmak üze mantaltakı ög kañ divatalar yme tözlü katılıp ulug meñi “Ondan sonra ortaya koysa veya bilge bilgili mühür ile aslı katılmadan sevinç ile içerideki ve dışarıdaki devatalar cemaatinin **hepsine** hizmet ile mandaladaki anne ve baba devatalar da büyük mutluluğa katılarak...” (BT VII 782-787).

yeme buşurunur divatalarıña burkanlarka bodistvlarka barçaka öz öz drnilerin sözleyü adakınta ...Eziyet edilen devatalarına burkanlara, budalara hepsine öz söyleyerek sonunda... (BT VII 768-770).

yene özini birle nom evirdeçi açarılarğa ulatı kamağ tıtsılarınğa yme barçaka kşanti kılıp basa yine inçe tip tidi “Yine kendisi ile birlikte sutra çeviren üstatlara ve bütün öğrencilerine de, **hepsine** tövbe kıldırıp sonra yine şöyle dedi...” (Xuan X 7b/628-632).

barçanıñ (<bar+ça+nıñ)

Sözcüğün +nİñ genitifiyle birleşerek *barçanıñ* biçiminde bir zamir türettiği görülmüştür:

anta basa barçanıñ kadılışmışın sakınu tormani kutadturmış teg kutadturup anıñ örisin burunun öznüñ töz tüp baksıka ötüngü ol “Ondan sonra **hepsinin** sakınarak mutlu olup onun üstünü önünün esas baksıya hürmet etmek gerek” (BT VIII A/330-333).

olar barçanıñ yığılmış altıñ mka vçira tari burkan erür “Onların **hepsi** toplanmış altıncı vçira burkandır” (BT VIII A/231-232).

barçanı (<bar+ça+nı)

Belirsiz çokluk ifade eden *barça* sözcüğünün +nI akuzatifini almasıyla *barçanı* “hepsini” anlamında bir zamir ortaya çıkmıştır.

barçanı tükel

yüz tümen koltı san üze on koltı burkan etigi etmek kolup barçanı tükel ettürdi
“Yüz kere on bin koti sayısınca on koti (sayısınca) Buddha heykelciği yaptırmayı dileyip **hepsini bütünüyle** yaptırdı” (Xuan X 50a/121-124).

yomkı barçanı

t(e)ñri t(e)ñrisi burkan küçi üze yomkı barçanı ayayu ötüür m(e)n “Tanrı tanrısı Burkan’ın gücü ile **tümüyle** hürmet ederek rica ederim” (AY 510/12-15).

Eski Uygurca metinlerinde *barça* sözcüğü benzer anlam alanlarını işaretleyen farklı sözcüklerle eş çift oluşturmuştur:

kamagnıñ barça

Sözcüğün *kamagnıñ barça* biçiminde bir eş çiftiyle birlikte kullanıldığı ve benzer anlamlarda olduğu anlaşılmaktadır:

kamagnıñ barça kanturur siz köñüldeki küsüşin .. “**Tümünün** gönlündeki isteğini hep tatmin edersiniz” (AY 493/7).

barça tükel

barça tükel eş çiftinin *bol-* yardımcı fiili ile bir araya gelerek yüklemleştigi görülmüştür:

üçünç yıl yay altınç ay kop etigi yaratığı birle barça tükel boldı
“Üçüncü yıl, yazın, altıncı ayda bütün süslemeleri bezekleri ile **hepsi tamamlandı**” (Xuan X 106b/41-43).

alkunı barça

alkunı barça eş çiftiyle zamir görevinde ve “hepsini” anlamında kullanımına rastlanmaktadır:

alkunı barça bütiirgey m(e)n “**Hepsini** tamamlayacağım” (AY 447/3-4).

barça kalısız yumğı

Belirsiz çokluğu ifade etmek için farklı biçimlerden meydana gelen ancak aynı anlamda olan üç sözcüğün yan yana geldiği görülmektedir:

olar **barça kalısız yumgı arısun alkınsun dijıt kşantı bulsunlar** “Onlar **bütünüyle hepsi** silinsin, yok olsunlar, affedilip bağışlansınlar” (AY 138/11-13).

alkunı barça tözü tükel

Hatta tanıklanan bazı örneklerde belirsiz çokluğu işaretleyen dört sözcüğün birbirini pekiştirme ve kuvvetlendirme gibi işlevler bakımından yan yana sıralandığı görülmektedir:

k(a)ltı öñre ertmiş ödki alkudın yigedmiş iduk burkanlar teg altı p(a)ramıtlarığ
alkunı barça tözü tükel toşgurayın bütüreyin “Daha önceki zamanda tümüyle mükemmel kutsal burkanlar gibi altı erdemi **tümüyle** ortadan kaldırayım” (AY 115/12-16).

barça tolp

barça tolp eş çiftinin birlikte kullanımlarına da rastlanmıştır:

*muna ertimlig etüzümüz ertip barsar al(ku) ed tavar **barça tolp** karılsar alp bulgulug kişi etüzün bulmuşım yoksuz bolgay* “İşte bu fani vücudumuz göçüp gidince ve bütün mal mülk, **hepsi** birbirine karışınca, bulunması güç insan vücuduna ulaşmış olmam boşuna olacak” (MairSengim 1/12-16).

barça kalısız

barça kalısız eş çifti ile zarf işlevinde kullanılmıştır:

*ol kamağ burkanlar üskinte bu kamağ ağır ayıg kılınçlarımın anı **barça kalısız ökünür m(e)n*** “O bütün burkanların huzurunda bütün kötü davranışlarımdan dolayı **tamamen** pişman olurum” (AY 137/21-23).

barça ülgüsüz üküş

barça ülgüsüz üküş sözcüklerinin de eş çift oluşturduğu görülmüştür:

*ol burkanlarığ **barça ülgüsüz üküş** ögdiler üze ögmiş bolgaylar* “O burkanları **tamamen** methetmeleri ile övmüş olacaklar” (AY 360/16-18).

kamağun barça ~ kamağan barça

barça eş çifti ile kullanılan *kamağ* sözcüğünün hem *kamağun* hem de *kamağan* biçiminde ikili bir kullanım ile belirsiz bir çokluk ifade ettiği anlaşılmaktadır:

*ertmiş ödteki yüz miñ ajanların **kamağun barça** köntülüip oñarılıp atayurlar arjular iligin eşidgeli bolurlar ..* “Geçmiş zamandaki sayısız hayatları tümüyle doğru yola sokup adlandırırılar ve tanrılar hükümdarını işitebilirler” (AY 98/18-22), *il ötüken*

kutı küç birü y(a)rlıkaduk için biz k(a)m(a)g(a)n barça köñülteki kutug bulu...
“Ötüken ülkesinin saadeti parladığı için biz **tümüyle** gönüldeki saadeti bularak...”(M III s. 34/14-16).

barça tözü tüketi

anta tegeyin teñrike ne kut kolsar barça tözü tüketi bulzunlar “Oraya ulaşayım tanrıdan kut isterlerse **tamamıyla** bulsunlar” (M III s. 49/8-11).

“Var, varlık, mevcudiyet” gibi kavram alanlarına sahip olan *bar* sözcüğü +çA eki ile birleşerek meydana getirdiği *barça* sözcüğü ile “hepsi, bütün, her, tümüyle” anlamlarını kazanmıştır. Ayrıca kazandığı bu anlamlar neticesinde belirsiz çokluk ifade eden çeşitli çekim ekli biçimleri de türettiği görülmüştür. Sözcüğün belirsiz bir zamir, belirsiz bir sıfat ve zarf olarak kullanımlarına rastlanmıştır. Aynı zamanda *barça* sözcüğünün çeşitli çekim eklerini alarak oluşturduğu *barçada*, *barçasın*, *barçaka*, *barçanıñ* biçimlerinin de belirsiz çokluk ifade eden zamirler olduğu anlaşılmaktadır.

4. er-

“Olmak, var olmak” (EDPT: 193), (Erdal, 2004: 322) kavram alanına sahip *er-* fiilinin Köktürkçe ve Eski Uygurca metinlerinde yaygın olduğu görülmüştür. Clauson, *er-* maddesinde ayrıca hem *er-* hem de *bol-* fiilinin “to exist” kavram alanına sahip olduğunu belirtmiştir. Orhon Yazıtlarında *bol-* ve *er-* fiilleri ile ilgili yaptığı çalışmasında Karabeyoğlu, esas ve yardımcı fiil olarak kullanımlarını tespit ederek *er-* fiilinin Kök Türkçe metinlerinde *bir yerde bulunma*, *mevcut olma* anlamıyla esas fiil olduğunu ve *varlığı göstermek*, *işaret etmek*, *ne veya kim olduğunu*, *bir hâlde bulundurmaya bildirmek* gibi anlamlarda ise yardımcı fiil olduğunu ifade etmiştir (2007: 92-93). Eski Türkçe metinlerde aynı zamanda “ulaşmak, dokunmak” anlamında başka bir *er-* fiilinin olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir.

İlk yazılı metinlerden itibaren tanıklanan *er-* fiilinin sırasıyla Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlı Türkçesi metinlerindeki kullanım alanından çeşitli örnekler verilmiştir:

köl tigin bir kırk yaşayur erti “Köl Tegin otuz bir yaşındaydı” (KT K-2), *ilki sü taşıkmuş erti* “Ordunun ilki sefere çıkmıştı” (BK D-32), *[kök kalı]k neteg uçsuz kıdıgsız [erse]r .. ançulayu teñrim siziñ edgüleriñiz yme antag ok erür* “Gökyüzü nasıl

uçsuz ve bucaksız ise, şöyle ki Tanrım sizin iyilikleriniz de öyledir” (AY 113/12), *ol andag erdi* “O öyle idi” (DLT 92/86).

4.1. erüş (<er-üş)

er- fiilinin üzerine gelen *-Xş* eki ile ortaya çıkan *erüş* “çok, çok sayıda, birçok, bütün” anlamlarına ulaşırken *üküş* sözcüğü ile birlikte kullanımı da sıklıkla görülmüştür. Erdal, *-Xş* ekiyle ilgili bahsinde Eski Türkçenin tamamı ve günümüze kadar oldukça üretken bir ek olduğunu ifade etmiştir (OTWF: 262). Clauson, KB’de geçen *uruş* sözcüğünün *ürüş* okunuşunu Eski Uygurcadaki *erüş* sözcüğüne dayandırmıştır (EDPT: 239). Sözcüğün *eri-* “erimek” anlamlı fiilden gelme ihtimali de bulunmaktadır. Semantik açıdan *eri-* fiilinin “eriyerek birikme” dolayısıyla çokluğu ifade ettiği düşünülebilir.

Eski Uygurca metinlerde nadiren tek başına genellikle *üküş* sözcüğüyle çokluk anlam alanını işaretleyen *erüş* sözcüğünün “var olmak, bulunmak” anlamlı *er-* fiilinden mi “ulaşmak” anlamlı diğer *er-* fiilinden mi ya da *erü-* fiilinden mi geldiği meselesi bulanıktır. *erüş* sözcüğü ister “var olmak” isterse “ulaşmak” anlamlı *er-* fiilinden gelsin isterse de “erimek” anlamındaki *eri-* fiilinden gelsin ikinci hece yuvarlak ünlüsünün eş çifti olan *üküş* sözcüğündeki yuvarlak ünlülere benzeşmesi ile oluştuğu muhtemeldir.

erüş sözcüğü, “bütün” anlamında bir ismi niteleyerek belirsiz bir çokluk oluşturmuş ve sıfat görevinde bulunmuştur:

birü(k) kim ayıg kılınçlıg kararıg biligsiz kögüzlüg erser uzun turkaru kuanşi im pusar atın atayu tapınu udunu t(eginse)r erüş k(ararıg biligsiz) biliginte kiter kögüzi bolur yaruk bilge alkınçsız kögüzlüg bodisvt kuanşi im pusarnıg kutadmak küçi erdemi antag ulug titir “Bir canlı varlık kötü amelli, kararmış ve bilgisiz gönüllü ise (ve bu canlı varlık da) uzun müddet Kuanşi İm Pusar adını saygıyla anar, (ona) tapınır (ve) uyarırsa, kara gönlündeki **bütün** karanlık ve bilgisizlik gider, gönlü parlak ve hakim olur. Tükenmez gönüllü bodhisattva, Kuanşi İm Pusar’ın mesut etme gücü (işte) bu kadar büyüktür” (Kuanşi 66-71).

Sözcüğün “çok” anlamıyla bir soru cümlesinin yüklemi olduğuna rastlanmıştır:

altmış iki koti sanı gañ ögüz içinteki kum sanınça bodisvtlar atın atayu tapınu udunu kataglansar ölüm küniñe tegi atayu tapıgın udugın egsütmeser aşın içgüsin

tonın tonangusun ... -ltin töşekin otıña emiñe tegi alku tüketi tegürser ol edgü kılınç erüñ mü titir alkınçsız kögüzlüg bodisvt ol edgü kılınç ertini üküñ titir teñrim tip ötünti “62 *koti* kadar (620.000.000) Ganj ırmağı içindeki kum sayısınca bodhisattvalar adını anmaya, (onlara) tapınmaya (eş anl.) çalışsa; ölüm gününe kadar (adını) anıp saygı ve bağlılığını eksiltmese; yiyeceğini, içeceğini, giyimini, kuşamını (yastığını) döşөгünü, otuna ilacına kadar her şeyini eksiksiz sunsa, bu iyi amel **çok** mudur? Tükenmez gönüllü bodhisattva saygıyla: ‘Bu iyi amel pek çoktur, tanrım!’ dedi.” (Kuanşi 84-89).

kentü bargay tamuka uduu iltkey birgüñig az ofutsuz suk yek arıksız yekler erüñ kişig “Kendi cehenneme varacak iletecek şeytan birçok kişiyi ...” (M III s. 29/6-10).

erüñ üküñ

Eski Uygurca dönemi kapsam alanında incelenen metinlerin geri kalanında *erüñ üküñ* eş çifti ile “çok, çok sayıda, birçok, sayısız” gibi kavram alanlarında sıfat işlevinde olduğu görülmüştür:

erüñ üküñ ev bark itgeli usar “...**pek çok** ev bark yapabilse...” (AY 34ğ/7-9), *amtı m(e)n yügerü on küçlüg ayagka tegimliglarning üskinte aç a yada ötüneyin erüñ üküñ alp sıkıg emgeklerig* “Şimdi ben şimdiki on güce sahip saygıya layık olanların (tanrılarının) huzurunda **sayısız** zorluğu, sıkıntıyı açıklayayım” (AY 109/3), *çkrvirt ilig kanta ulatı erüñ üküñ balıklıg buduntın ayag çilteg aşayu* “...dünya hükümdarı ve diğer **sayısız** şehrli halktan saygı ve tazim gördü” (MaitrSengim 35/14-16), *hormuzta teñri yarlıgıña vişvakrmi teñri takı adın erüñ üküñ teñriler birle çambu sögütüg iter yaratır ..* “Tanrı İndra’nın emri üzerine, tanrı Vişvakarman, diğer **birçok** tanrılar ile jambu ağacını süsler, teçhiz eder” (MaitrSengim 37/5-8), *erüñ üküñ teñriler eñite et’özin kut kolsar ergüler kanı bu tusıd erdinin* “**Pek çok** tanrılar vücudun kut isterse hükümdarı cevherini...” (BT III 986-988), *erüñ üküñ içlig kunçuylarınñ yürekleri yarılıp ötiler* “**Pek çok** hamile kadınların yürekleri parçalanıp öldüler” (TT X 36-39).

kalın erüñ

Benzer kavram alanlarını işaretleyerek belirsiz çokluk ifade eden *kalın erüñ* eş çifti “birçok, sayısız” anlamıyla bağlamda sıfat olarak kullanılmıştır:

ol kalın satıgçılarkça inçe tip tiser sizler kamağ korkmanlar arıg süzüük kirtgünç köñülin kuanşi im pusar atın atañlar ol budisvt sizlerke korkunçsuz buşı birgey sizler kamağun atamışka bu kalın yağı yavlakta ozgay sizler tip tiser ol kamağ satıgçılar eñidip tüzü bir ünin namo kuanşi im pusar tip atamışta ol kamağ satıgçılar ol kalın

erüş yağı yavlakta ozar kurtulurlar “Fakat bu kervan başı (yani) satıcıların büyüğü, bu kalabalık satıcılara şöyle dese: ‘Siz hiçbiriniz korkmayın! Temiz, duru, imanlı gönül ile Kuanşi im pular adını anınız. Bu bodhisattva size korkusuz ve kurtuluş (?) buşı verecektir. Siz hepiniz (adını) andığınız için bu kalabalık yol kesicilerden kurtulursunuz!’ diye söylese, o bütün satıcılar (bu sözleri) işitip hepsi bir ağızdan (söz anl.: bir ses ile): ‘Kuanşi İm Pular’a saygı!’ diye seslendiklerinde bu bütün satıcılar o **birçok sayısız** yol kesicilerden geçer kurtulurlar.” (Kuanşi 48-57).

“Olmak, var olmak” kavram alanlarını ifade eden *er-* fiilinin, fiilden isimler türeten -Xş ekini alarak oluşturduğu *erüş* sözcüğü “çok, birçok, sayısız, bütün” anlam alanlarına ulaşmıştır. “Ulaşmak” anlamındaki *er-* fiilinin kapalı e ile yazılması ve *erüş* sözcüğünün daima normal e ile yazılmış olması sözcüğün *er-* fiilinden meydana gelmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak *eri-* “erimek” fiilinden gelme ihtimali de düşündürmektedir. İncelenen metinler neticesinde *erüş* sözcüğü *üküş* ile sıklıkla eş çifti oluşturduğu görülmüştür. Sözcüğün sıklıkla *üküş* sözcüğünü tercih ediyor olması iki sözcüğün arasındaki ses uyumundan kaynaklanabilir. Ancak *kalm* sözcüğü ile de eş çift olarak tanımlandığından mutlak suretle *üküş* sözcüğünü istediği sonucuna varılamaz. Fiilin “olmak, var olmak” gibi anlam alanlarından “çok, birçok, sayısız, bütün” anlamlarına ulaşarak isimleştirdiği sözcüğü “olma / var olma”nın miktarını, çokluğunu ifade etmesiyle bütünleyici bir şekilde zaman ve mekândan daha öteye geçirdiği anlaşılmaktadır.

5. ert- Fiili

“Geçmek, aşmak” gibi kavram alanlarına sahip olan *ert-* fiilinin anlamını Clauson da “geçmek, olmak” olarak vermiştir (EDPT: 202). İlk yazılı metinlerde tanımlanamayan *ert-* fiili Eski Uygurca metinlerde yer almıştır.

amraklartın adırılğuluk emgek bolmasun erti tip “Sevgililerden ayrılma ıstrabı olmasın diye.” (AY 609/3-4), *nom köz kulgak burun til etöz köñilde ertmiş erür* “Dharma göz, kulak, burun, dil, vücut ve gönülden geçmiştir.” (BT XX 476-477).

ert- fiili, Karahanlı Türkçesi metinlerinden olan DLT’de de “geçmek, gitmek” anlamlarında verilmiştir. Buna ek olarak KB’de de benzer anlamlarda kullanıldığı görülmüştür:

ödlek ertti “Zaman geçti” (DLT 628/524), *özini küdezse ayı ertmese yawuz yunçig işke yakın turmasa* “Kendisini gözetmeli ve hiçbir zaman ifrata gitmemeli, kötü ve çirkin işlere yaklaşmamalıdır” (KB 704).

5.1. erte (<ert-e)

ert- fiilinden türediği düşünülen *erte* sözcüğü için Clauson bir açıklama yapmamıştır. İncelenen metinlerde görüldüğü üzere iki *ir+te* ve *ert-e* biçiminde iki ayrı sözcüğün olduğu anlaşılmaktadır. Eski Uygurca metinlerde iki farklı anlama gelen ve biri kapalı e ile yazılan *erte* diğeri de açık e ile yazılan ve “çok” anlamına gelen *erte* sözcüklerinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Kapalı e’li *erte* zaman kavram alanına ait sabah zaman dilimini işaretler *erte* ise çokluk anlam alanını işaretler ve her ikisi de farklı kökten gelir. İlk biçim olan *irte*, *ir* “erken, sabah” isim kökünden lokatif +DA ile oluşmuştur. Bu biçim, Ongi yazıtında tanıklanmaktadır. *ert-* fiilinin -A zarf fiil eki ile birleşerek oluşturduğu *erte* sözcükselleşmiştir. Söz konusu sözcükselleşmenin son aşamasında *erte* sözcüğü “çok, tümüyle, tamamen” anlamlarını kazanmıştır. Bu doğrultuda sözcüğün “çok, tümüyle, tamamen” anlamlarıyla zarf meydana getirdiği görülmüştür:

öz ergüsinge tegdükde ötrü ol tünle ök tülinte bir erte bedük altun küvrüg körür “Kendi gideceği yere ulaştıktan sonra, o gece rüyasında, **çok** büyük bir altın davul gördü.” (AY 92/13-17), *tüp tüz yıldırğa erte yürün yaltrıklıg* “Dümdüz, pırl pırl, **çok** beyaz (ve) parıltılıdır” (AY 347/5-6), *emgenmekler içinte erte yavlak agırı yme artamaz* “Eziyetler içinde **çok** kötü değeri de bozamaz.” (AY 563/1-2), *tözi üze erte yiti köñüllüg bolmak erür* “Esası üzere **çok** sert gönüllü olmaktadır.” (AY 300a/6), *adıra bilmek erser kaltı bu tınlıg erte yiti köñüllüg ol bo tınlıg ortun teng köñüllüg ol* “Ayrırabilmekse, bu insan **çok** sert gönüllüdür, bu insan neredeyse denk gönüllüdür.” (AY 300a/10-11), *teñri ajunınta togdukda erte simtag kogşak köñüllüg bolmışların* “Tanrı aleminde doğduğunda **çok** tembel ve gevşek gönüllü olanlarını...” (AY 300/3-5).

Verilen cümlelerde *erte* sözcüğünün sıfatın niceliğini artıran ve karşılaştırmaya olanak sağlayan “çok” anlamında zarf olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

“Tamamen, tümüyle” kavram alanlarında da *erte* sözcüğünün zarf oluşturduğu görülmüştür:

eñ kiçigi üçünçi mahasatvı bodisatav ärtimlig törüke sinjirtip erte kırılı teginmiş “En küçüğü üçüncü Mahasatvı Bodisatav geçici töreye nüfuz edip **tümüyle** ölmüş” (AY 638/16-18).

erte ked

erte sözcüğünün kendisi gibi belirsiz bir çokluk ifade eden *ked* sözcüğü ile bir araya gelerek *erte ked* biçiminde eş çifti oluşturduğuna ve “çok” anlamında bir sıfat işlevinde olduğuna rastlanmıştır:

ol beg balık begi bolup erte ked ölüççi boltı “O bey şehir beyi olup **çok** öldürücü oldu.” (AY 4/8-10).

Eski Uygurcadaki *ert-* “geçmek, aşmak” fiilinin -A zarf fiil ekini alarak belirsiz bir çokluk ifade eden *erte* sözcüğünü meydana getirdiği ve “çok, tümüyle, tamamen” anlamlarına ulaştığı görülmüştür. “Geçmek, aşmak” fiil anlamlarından zarf fiil ekiyle birleşme yoluyla çokluk sözcüğü meydana getirmiştir. Dolayısıyla “geçmek, aşmak” kavram alanından sözcüğün -A ekinin donuklaşmasıyla ortaya çıkan *erte* bu aşamada gelişme göstererek zamanı ve mekânı aşan bir boyutta “çok, tamamen” gibi kavram alanlarını işaretlemiştir.

5.2. ertijü (<ert-iñ-ü)

“Çok, daha fazla, aşırı” gibi kavram alanlarını ifade eden *ertijü* sözcüğünün, niteleyici sıfat ve zarf olduğu belirtilmiştir (EDPT: 212). Yazıtlardan itibaren tüm Eski Türkçe metinlerinde tanıklanabilen sözcük, *ert-i-n-gü* şeklinde eklerine ayrılabilir. Clauson, bu maddede *ert-* ve **ertin-* biçiminde bir fiilden bahsetmiştir ve *ert-* fiilinin edilgen biçimi olan *ertin-* fiilin üstüne gelen -gU sıfat fiil ekiyle ortaya çıkan *ertijü* sözcüğü sözcükselleşme yoluyla meydana gelmiştir.

Sözcük, incelenen metinlerin bağlamında “çok, çok fazla” anlamıyla zarf işlevini üstlenmiştir:

anta ötrü ol kamag igligler bu savıg eşidip ertijü ögirtiler sevintiler “Ondan sonra o bütün hastalar bu sözü işitip **çok** sevindiler” (AY 597/11-13), *m(e)n huintso bu agulug et’özüg ertijü yerintim yarsıdım* “Ben Hsüan Tsañ bu zehir dolu vücuttan **çok** iğrendim, tiksindim” (Xuan X 7b/632-634), *kan eşidip ertijü busantı*..“İmparator işitip **çok fazla** kederlendi” (Xuan X 58a/995-996), *tegingteçi dıntarlar ed tavar bulup ertijü ögrünçülüğ sevinçlig boldılar* “(Sadakayı) kabul eden rahipler mal mülk bulup **çok** sevindiler” (MaitrSengim 12/10-12).

Sözcüğün “çok” anlamıyla ismi niteleyen bir sıfat olarak kullanımına rastlanmıştır:

anta ötrü ol tözünler oğlu tözünler kızı ertijü ulug bedük buyanlig yükmekig buyanlig tirginig tözü tüketi kılmış kazanmış bolurlar “Ondan sonra soylular oğlu, soylular kızı, **çok** ulu, büyük iyilik yığını ile iyilik toplamını, bütünüyle kazanmış olurlar” (AY 155/9-13), *ülgüsüz kolusuz busuş kadgularka egirtip ertijü emgenürler erser* “...**çok** vakitsiz kederlere sardırıp, çok acı çekerlerse...” (AY 117/16-18).

ertijü üküş

Özellikle Kuanşi İm Puser’da *ertijü üküş* eş çiftinin “çok” anlamında hep birlikte kullanıldığı görülmüştür. Eş çift, verilen örneklerde derecelendirme ve nicelendirme işlevleriyle belirsiz bir çokluk olarak zarf görevinde bulunmuştur.

takıyime bu üç miş ulug miş yir suvda sansız tümen yağı yavlak kuvrap ol kalın yağı yavlak ara kalın satıçılar yolayu ertgeli sakınsar korkunçlug busuşlug erser yana ol biş yüz satıçılarda bir bilür er sartbav satıçılar uluğı ol kalın satıçılarig başlap yolçısı yirçisi bolup ertijü üküş ağı barım ağır yükler birle ol yağılar ara uduzup iltgeli sakınsar ertijü alp erür “Ve yine bu sayısız memleketlerde sayısız yol kesiciler toplansa ve bu bir sürü yol kesici arasından, birçok satıcı yola çıkıp geçmeyi düşünse; korkup sıkıntıya düşse; yine bu beş yüz satıcıdan bir bilgili kişi, (bir) kervan başı (yani) satıcıların büyüğü, bu birçok satıcıyı, başlarında, onların kılavuzu olarak **çok fazla** mal mülk (ve) ağır yükler ile bu yol kesiciler arasından geçirip götürmeyi düşünse, bu **çok** güç olur.” (Kuanşi 41-48), *birük kız tileser yime körkle kız kelürür ertijü üküş edgü kılınç kazanç kazanur alku kişike amrak bolur* “Fakat kız çocuğu dilese, yine güzel (bir) kız çocuğu (dünyaya) getirir. **Çok** dürüstlikle hayatını kazanır herkes tarafından sevilir.” (Kuanşi 77-78), *alkınçsız kögüzlüg bodisvt ol edgü kılınç ertijü üküş titir teñrim tip ötünti* “Tükenmez gönüllü bodhisattva saygıyla: ‘Bu iyi amel **pek çoktur**, tanrım!’ dedi.” (Kuanşi 84-89), Son örnekte görülen *ertijü üküş* eş çifti ile titir (<ti-t-ir) ibaresi birleşmiştir ve bu doğrultuda eş çiftin yüklemleştigi görülmüştür.

ertijü katıghg

Belirsiz çokluk oluşturan *ertijü katıghg* eş çiftine de rastlanmıştır:

öñreki azunınta ertijü katıgl ...ılg ödün ol ... “Önceki varlık şeklinde tamamıyla o zaman...” (TT X 426-428).

ertinü ked

Çokluğu ifade ederken derecelendirme yoluyla zarf oluşturduğu görülen *ertinü ked* eş çiftinin kullanımı görülmüştür:

bu iki türlüğ al altağlar içinte ürüg uzatı ertinü ked uzanurlar yıçanurlar “...bu iki türlü yöntem içinde daima ve **çok fazla** ustalaşırlar” (AY 212/4-6).

köp kalın ertinü

Belirsiz çokluk sözcüklerinden üçünün art arda kullanılmasıyla ortaya çıkan *köp kalın ertinü* biçimi de zarf oluşturmuştur:

ötrü ol uğurta bu çambudıvıp yırtinçü yir suv bay barımlıg bodun kara köp kalın ertinü öğrünçlüğ sevinçlig bolğaylar yıçanurlar (AY 530/4-8).

ert- fiilinden meydana gelen *erte* ve *ertinü* sözcükleri “aşmak, geçmek” gibi kavram alanlarından kendilerine eklenen farklı ekler ile türettikleri sözcüklerle “çok, tamamen, tümüyle, çok fazla, daha fazla” gibi kavram alanlarına ulaşmıştır. Bu gelişime bakıldığında *ert-* “geçmek, aşmak” anlamlarında olan fiilin “çok, tamamen, tümüyle, çok fazla” gibi anlam alanları arasında bir geçişkenlik olduğu sonucuna varılabilir. Sözcüklere eklenen -A zarf fiil ve -gU sıfat fiil ekleri donuklaştığı için yeni kavram alanları ortaya çıkmıştır. Meydana gelen bu yeni kavram alanları ile fiilin kök anlamı arasındaki bağlantı kopmamış görünmemektedir. İlk yazılı metinlerde daha somut ifadeler için kullanılan sözcüğün zaman içerisinde soyutlaşarak zaman ve mekân gibi sınırları aştığı ifade edilebilir. Bu doğrultuda aynı kökten türeyen *erte* ve *ertinü* sözcükleri Eski Uygurcada incelenen birçok metnin bağlamında, benzer anlamlarla ve görevlerle belirsiz bir çokluğu ifade etmiştir.

6. kalı-

“Yukarı çıkmak, yükselmek” (EDPT: 617), (OTWF: 234) “zıplamak, taşkınlık yapmak” (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 678), “yukarı çıkmak, yükselmek, uçmak” (Ağca, 2015: 217) anlam alanlarına sahip *kalı-* fiili, Türkçenin ilk yazılı metinlerinde tanıklanamasa da bu fiilden türeyen *kalın*, *kalısız* gibi birçok sözcük tanıklanmaktadır.

Eski Türkçe metinlerde *kalı-* “yükselmek, yukarı çıkmak” anlamlı fiilin geçtiği örnekler bulunmaktadır:

er süke barmış yolta atı armış er kugu kuşka sokuşmuş kugu kuş kanatıña urup anın kalıyu barıpan ögiñe kañıña tegürmiş “(Bir) adam orduya gitmiş. Yolda atı

yorulmuş. Adam (bir) kuğu kuşuna rastlamış. Kuğu kuşu onu kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına erişirmiş.” (IrkB 35), *bu er ol atın telim kalıtgan* “devamlı atını zıplatan bu adamdır.” (DLT 257).

6.1. kalın (<kalı-n)

kalın sözcüğünün temel anlamının “yoğun, büyük” olduğu ifade edilmiştir (EDPT: 622). Erdal da sözcüğün “kalın, yoğun, büyük” gibi anlamlara geldiğini ve *kalı-* fiilinden türemiş olma ihtimalini belirtmiştir (OTWF: 303). Sözcüğün “kalın, büyük, yoğun” anlamlarının yanı sıra semantik olarak bağlantı kurulabilen “çok, pek çok” kavram alanlarına da sahip olduğu görülmüştür.

kalın sözcüğü, “pek çok, çok, büyük” gibi anlam alanlarıyla bağlamda sıfat işlevinde bulunmuştur:

ol kalın satıçılarka inçe tip tiser sizler kamag korkmanglar arıg süzük kirtgünç köñülin kuanşi im pusar atın ataylar ol budisvt sizlerke korkunçsuz buşı birgey sizler kamagun atamışka bu kalın yağı yavlakta ozgay sizler tip tiser ol kamag satıçılar eşidip tözü bir ünin namo kuanşi im pusar tip atamışta ol kamag satıçılar ol kalın eriş yağı yavlakta ozar kurtulurlar “O satıcıların **büyüğü**, bu kalabalık satıcılara şöyle dese: ‘Siz hiçbiriniz korkmayın! Temiz, duru, imanlı gönül ile Kuanşi im pusar adını anınız. Bu bodhisattva size korkusuz ve kurtuluş (?) buşı verecektir. Siz hepimiz andığınız için bu kalabalık yol kesicilerden kurtulursunuz!’ diye söylese, o bütün satıcılar işitip hepsi bir ağızdan ‘Kuanşi İm Pusar’a saygı!’ diye seslendiklerinde bu bütün satıcılar o kalabalık yol kesicilerden geçer kurtulurlar.” (Kuanşi 48-57), *anta ötrü ol üdün ud törüsin tutup meñüregüçiler it törüsin tutup ulıguçılar çar saçlıg çöke (?) uvudın avyatın içginmiş ösüdin azunun unıtmuş kalın bramanlar yalalıg ootların köñüllüg otçuklarınta yalnadu* “Sonra o zaman sığır tabiatını tutup bağıracaklar, köpek tabiatını tutup uluyacaklar, avret yeri utanma varlığını unutmuş **pek çok** brahmanlar ateşleri gönüllü ocaklarında parladı (BT III 269-276), *vsirliĝ yig yrp tonj kalın kırtıřlıĝ erür* “Keskin ve en güçlü, sağlam **çok** güzel yüze sahiptir” (BT VIII B/141), *özın kalın ku[vrag] ////* “Kendisi kalabalık meclis..” (M III s. 43/11).

Eski Uygurca metinlerinde *kalın* sözcüğü çeşitli sözcüklerle eş çiftler oluşturmuştur:

kalın eriş

kalın sözcüğü hem tek başına hem de benzer anlam alanlarına *eriş* sözcüğü ile eş çift oluşturarak belirsiz bir çokluk ifade etmiştir:

ol kalın satıçılarka inçe tip tiser sizler kamag korkmanglar arıg süzük kirtgünç köñülin kuanşi im pusar atın atanlar ol budisvt sizlerke korkunçsuz buşı birgey sizler kamagun atamışka bu kalın yağı yavlakta ozgay sizler tip tiser ol kamag satıçılar eşidip tözü bir ünin namo kuanşi im pusar tip atamışta ol kamag satıçılar ol kalın eriş yağı yavlakta ozar kurtulurlar “O satıcıların büyüğü, bu kalabalık satıcılara şöyle dese: ‘Siz hiçbiriniz korkmayın! Temiz, duru, imanlı gönül ile Kuanşi im pusar adını anınız. Bu bodhisattva size korkusuz ve kurtuluş (?) buşı verecektir. Siz hepiniz andığınız için bu kalabalık yol kesicilerden kurtulursunuz!’ diye söylese, o bütün satıcılar işitip hepsi bir ağızdan ‘Kuanşi İm Pusar’a saygı!’ diye seslendiklerinde bu bütün satıcılar o **çok kalabalık** yol kesicilerden geçer kurtulurlar.” (Kuanşi 48-57).

6.2. kalısız (<kalı-sız)

“İstisnasız, tümüyle” gibi anlam alanlarına sahip olduğu ifade edilen sözcük Clauson tarafından *kal-* fiilinden türetilmiştir (EDPT: 624). Erdal ise “istisnasız, tümüyle” anlamlarını verirken *kalısız* sözcüğünün Orhon Türkçesi ve Eski Uygurcada tanıklandığını ve *kal-* fiiline dayandırmanın pek mümkün olmadığını ifade ederek bu biçimin başka bir fiilden türeyip isim olabileceği ihtimalini ifade etmiştir (1991: 341). “Yukarı çıkmak, yükselmek, uçmak” (Ağca, 2015: 217) anlamındaki *kalı-* fiilinden *kalısız* sözcüğünün meydana gelmesi semantik bağlantıdan dolayı mümkün görünmektedir. *kalısız* sözcüğünün *kalı-* fiilinin -(X)g ile isimleşerek **kalıg* isminden meydana gelmiş ve hece sonundaki -(X)g ünsüzünün erken dönemde düşmüş olma ihtimali yüksektir. Erdal da sözcüğün *kalış+sız* biçiminden gelme ihtimali üzerinde durmuş ancak *kalışsız* olarak tasarlanan biçimin Eski Türkçede *kalısız* olarak basitleştirilemeyeceğini söyleyerek bu ihtimali dışarda tutmuştur. (OTWF: 341). “Yukarı çıkmak, yükselmek” anlamlarından belirsizliği işaretleyen “çok, bütün” kavram alanlarına ulaşmış olabileceği ifade edilebilir.

kalısız sözcüğünün “bütün, tümüyle, bütünüyle, tamamıyla” kavram alanlarını işaret ederek zarf meydana getirdiği görülmüştür:

ikinti kamag burkanlar kirtüdin kelmişler kamag küsüşüg kalısız tarkarıp bir yme nomda tutyaksız bolurlar “İkincisi bütün Budalar doğrudan gelmiş **bütün**

isteklerini sebepsiz bozar” (AY 34ö/12-15), *az övke biligsiz biligig kezigçe kalısız öçüreyin* “Açgözlülüğü, öfkeyi, biligsiz cahili **tümüyle** yok edeyim” (AY 115/17-18), *bişinç burkanlar nomın kalısız bilmek ukmakka tayanıp al altag p(a)ramıtıg netegin bütürürler* “Beşinci burkanlar dini **bütünüyle** bilmek, anlamaya dayanarak hile öğretisini nasıl sona erdirirler?” (AY 269/20-22), *bu edlerig kalısız biçip kesip barça alsar birkerü yene uşatıp yinçge uvşak kog kılsar orun sayu öñi öñi üküp ursar...* “...bu şeyleri **tümüyle** kesip hepsi alınsa, birlikte yine ufalanıp ince toz hâline getirilse, yer sayısınca farklı farklı bir araya getirilse...” (AY 370/2-5), *...işi kalısız samtso açarı...* “...**büsbütün** Tripitaka üstat ...” (Xuan X 61a/A10), *... up magat ildeki tınlıglarnıñ isig öz korkınçların kalısız tarkarayın tip yarlıkadı* “... Magat ülkesindeki canlıların mevcut korkularını **tamamıyla** uzaklaştırıyım dedi” (TT X 127-130), *///burkannıñ yme küçinte küsüninte magat uluştakı kadguları kalısız tarıkzun kitzün* “Burkan’ın sayesinde Magat ülkesindeki kaygıları **tamamıyla** uzaklaşsın, gitsin” (TT X 246-248).

kalısız sözcüğü, “bütün, tümüyle, bütünüyle” anlam alanlarına sahip olan farklı sözcüklerle eş çiftler meydana getirmiştir:

kalısız kamag

kalısız sözcüğünün *kamag* ile eş çift oluşturarak “bütün” kavram alanını ifade ettiğine ve sıfat görevinde bulunduğu rastlanılmıştır:

m(e)n üzmiş m(e)n kalısız kamag kadgu nızvanıg “Ben **bütün** kaygı ve ihtirası yok ettim” (AY367/22-23).

kalısız alku

Benzer anlam alanlarına işaret eden *alku* sözcüğü ile *kalısız alku* biçiminde “bütün, bütünüyle” anlamlarındaki eş çifte de rastlanmıştır:

tarkarıp kalısız alku emgek bolmagay “Bütün sıkıntıları **bütünüyle** giderip...” (AY 453/11-12).

kalısız nızvanıların alkuka kalısız biligsiz biligig tarkargu için neteg asağlıg adrukları erser “Bütün ihtirasları sona erdirmek için ve **bütün** cehaleti yok etmek için ne kadar faydalı ayrıcalıkları varsa...” (BT VIII B/34-35).

ırzılar iligi on küçlüg tolpnıñ idisi kalısız alkuka asıg kıltaçı “Arjılar hükümdarı on güçlü bütünüün sahibi **tümüyle** herkese fayda sağlayacaktır” (BT VIII B/118-119).

barça kalısız

barça kalısız “bütünüyle, bütün, tamamıyla” gibi kavram alanlarına sahip eş çiftin zarf işlevinde bulunduğu görülmüştür:

ol kamağ burkanlar üskinte bu kamağ ağır ayıg kılınçlarımın anı barça kalısız ökünür m(e)n “O bütün Budalar önünde, bu bütün kötü davranışlarımı, **bütünüyle** ortaya koyar, pişmanlığımı belirtirim” (AY 137/21-23), *ol ok nomlug et’özümde yine alku nomlar barça kalısız tutulurlar* “İşte o öğretili vücudumda yine bütün öğretiler **bütünüyle** tutulur” (AY 165/5-7), *barça kalısız eşidteçi tınl(ı)glar ağır ayag kılınurlar* “Canlılar **bütünüyle** işterek saygı duysunlar” (AY 506/19-21), *biz kamağun birkerü bu nom <iligi sudurug oğlumuz kızım(ı)z> ulatı tirin kuvragımız barça kalısız küyü küzetü teginip süzük köñülin bir uçlug kingürü yadturu tegingey biz* “Biz hep birlikte bu öğreti hükümdarı sutrayı oğlumuz, kızımız ve derin cemaatimiz **tamamıyla** koruyup bunu amaç edinmiş saf bir gönülle bütünüyle yayılmasını sağlayacağız” (AY 666/8-12).

kalısız barçanı

Çoğunlukla *barça kalısız* biçiminde meydana gelen eş çiftin *kalısız barçanı* biçiminde yer değiştirdiği ve ikinci unsurun çekim eki aldığı örneğe de rastlanmaktadır:

kalısız barçanı bilmiş siz “Eksiksiz, bütünüyle hepsini bilirsiniz” (AY 491/15-16).

barça kalısız yomkı

Belirsiz çokluk ifade eden üç sözcüğün *barça kalısız yomkı* biçimi ile eş çift oluşturarak zarf işlevini yerine getirdiği ifade edilebilir:

olar barça kalısız yomkı arısun alkınsun dışıt kşantı bulsunlar “Onlar **bütünüyle** temizlensin, sona ersin, bitsin ve tövbe etsinler” (AY 138/11-13).

barça kalısız tözü tükel

Çokluk sözcüklerinin *barça kalısız tözü tükel* biçiminde art arda sıralanması belirsizliğin derecesini “hepsini, tamamıyla” anlamlarında artırarak kuvvetlendirmiştir:

bu üç türlüğ etözlerinte kamağ burkanların et’özleri köni tüz tuymak burkan kutı atl(ı)g iduk bilge bilgileri barça kalısız tözü tükel tutulurlar “Bu üç türlü vücutlarında bütün Budaların vücutları doğru kavrayış Buda saadeti adlı kutsal

bilgilerin **hepsi, tamamıyla** elde edilirler.” (AY 38/15-20). Bağlamda belirsiz çokluğun *barça kalısız tözü tükel* biçiminde ortaya çıkmasının sebebi Eski Uygurcada çevrilen metinlerin büyük bir bölümünün dinî metinler olması ve hem kutsallığın hem de dinî bilgilerin aktarılırken çokluk derecesinin ifade edilmesi ve bu miktarı artırdıkça belirsizliğin de oluşmasından kaynaklanabilir.

kalısız birtem

Genellikle *birtem* (<bir+dem) biçiminde görülen sözcük “tamamıyla, bütünüyle” anlamlarında zarf oluşturmuş ve çoğu Eski Uygurca metinlerinde ayrılma anlam alanlarında olan ve nesne almayan *bar-*, *ket-*, *tarık-*, *üdrül-* gibi filleri nitelemiştir (OTWF: 68). Tanıklanan örnekte de *tarık-* fiilinin ettirgen eki almış biçimi aynı bağlamda *birtem* sözcüğüyle kullanılmıştır. *kalısız birtem*, “tamamıyla” anlamında eş çift oluşturmuştur:

yokı birle kalısız birtem tarkarmış “Yok etmiş **tamamıyla** uzaklaştırmış” (AY 49/1).

kalısız sözcüğünün çekim ekleriyle meydana getirerek çeşitlilik oluşturduğu *kalı-sız+ın* biçimindeki sözcüğün de metinlerde yer aldığı görülmüştür:

kalısızın (<*kalı-sız+ın*)

anta basa trk viyakaran kavi şulok girant yaratmak kislek darni bölükler bilge bilig pramitlar abidarim vinayta ulatı agam yukdilerniñ yörüglerin kalısızın ukdum oñardım “Ondan sonra Tarkas, Vyakaranas, Kavyas, Slokas, Grantha yaratılışını gizli Dharyani’nin kesitlerini, Prajnaramitas, Abhidharma, Vinaya ve dahası Agamas ve Yuktis anlamlarını **tamamen** anladım” (BT VIII A/181-185).

6.3. kalınçsız (<**kalı-nç+sız**)

Sözcüğün kökeni ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemesine rağmen maddelerde bulunduğu görülmüştür (EDPT: 624). Erdal, EDPT’deki bu sözcüğün silinmesi gerektiğini TT IV B 60 örneğinde *kalısız* sözcüğü yerine yazıldığını ve bunun bir hata olduğunu ifade etmiştir (OTWF: 349). Eski Uygurca metinlerde “yükselmek, yukarı çıkmak” anlam alanlarına sahip *kalı-* fiili *kalınçsız* biçiminde “tamamıyla, bütünüyle” anlamlarında tanıklanmaktadır.

Erdal, -(X)nç ekinin çoğunlukla eylemlerden isim meydana getirdiğini belirtmiştir. Eski Türkçe metinlerdeki örneklerde fiilin -(X)nç ekini almış *kalınç*

biçimine hiçbir örnekte rastlanmaz. Erdal tarafından OTWF'deki -(X)ç maddesinde çoğu -(X)nçl(X)g ekini almış sözcüğün -(X)nç biçiminin tanımlandığını fakat aynı durumun -(X)nçs(X)z birleşigi ile kullanılan her sözcük için söz konusu olmadığı / tanıklanmadığı ifade edilmiştir (OTWF: 275). İncelenen Eski Uygurca metinler kapsamında sözcük Dasakarma'da tanıklanmış ve buradaki örneklerde sözcüğün daima zarf işlevini üstlendiği görülmüştür.

ötrü ol m(a)hap(a)pmi ilig beg burhan kutıña tavrıñp közüñürte nirvan osuglug amrılmış erigin turulmuş köñülin alku tınl(i)glarka bir teg y(a)[r]lıkıñçuçı köñül turgurup buşılıg yağmur yağı[t]ıp erüş üküş tınl(i)glarıñ çıgay [bulgak] em[ge]klerin kalın<ç>sız tarkarur erti “Sonra Hükümdar Mahapadma Buda kutsallığı için gayret ederdi. Görünüşte Nirvana'ya (ulaşmış) gibi sakin davranışlarla, durulmuş gönülle bütün canlılara aynı merhameti beslerdi. Sadaka yağmuru yağdırıp pek çok canlının sıkıntı veren ıstıraplarını **bütünüyle** uzaklaştırırdı” (Dasakarma 4509-4515), *[...]YZ kalı[nç]sız tarkarıp [...tiki]siz çoğısız emgeksizlerke [...]* “...**tamamıyla** uzaklaşp ... sessiz sedasız ıstıraplara ...” (Dasakarma 4631-4632).

Eski Türkçe metinlerde görülen “yükselmek, yukarı çıkmak” anlamlı *kalı-* fiili +sXz yokluk ekiyle birleşerek “bütün, tümüyle, bütünüyle, tamamıyla” anlam alanlarını ifade eden *kalısız* biçimini ortaya çıkarmıştır ve *kahsız* sözcüğünün *kalısızın* biçiminde çekim eki aldığı örneklere de rastlanmıştır. Aynı fiilin -(X)nçs(X)z birleşigi ile bir araya gelerek yeni bir belirsiz çokluk sözcüğü oluşturduğu görülmüştür. Eski Uygurca, çokluğu ifade etmek için -sXz yokluk ve -(X)nçs(X)z birleşigi gibi ekleri kullanmıştır. *kalısız, kalısızın, kalınçsız* sözcüklerinin kökü olan *kalı-* fiilinin “yükselmek, yukarı çıkmak” anlamlarıyla semantik olarak belirsizliğin yanında bütünlüğü de işaretleyerek çokluk sözcüğüne dönüşebilmesi mümkün görünmektedir.

7. kamag ~ kmg

“Bütün, her şey, herkes, tamamen, her” kavram alanlarına sahip *kamag* sözcüğünün Orta Farsça söz varlığına ait olan *hm'g (hamag)* kökünden geldiği belirtilmiştir (EDPT: 627). Köktürkçe ve Eski Uygurcada *kamag* biçiminde görülürken Karahanlı Türkçesinde *kamug* biçimindedir. Köktürkçe metinlerinde görülen *kamag* sözcüğü daha sınırlı kavramlarla bir arada görülmüştür. Daha çok topluluk adı olarak bir çokluk ifade ettiği anlaşılmıştır. BK'de verilen örneğe bakıldığında tüm millet veya tüm halk kastedilmiştir, adeta onu tamamlayan ve

bütünleyen pekiştirici gibi görünmektedir. Eski Uygurcada incelen metinlerdeki örneklere bakıldığında sözcüğün kavram alanıyla birlikte işlev ve görevleri de genişlemiştir.

türük kara kamag bodun ança timiş illig bodun [ertim ilim amtı kanı kimke ilig kazganur tir ermiş] “Türk halkı şöyle demiş: ‘Ülkesi olan halk idim, ülkem şimdi nerede? Kime ülke kazanıyorum’ dermiş” (BK, D-8).

kamag sözcüğü, DLT ve KB’de ‘hepsi, her, bütün’ anlamlarıyla ikinci hecesi dar yuvarlak olarak *kamug* biçiminde görülmüştür:

eren alpi okıştılar kınır közün bakıştılar kamug tulmun tokıştılar kılıç kınka küçün sıgdı “Kahramanlar birbirini davet ettiler. Kızgın gözle bakıştılar. Bütün silahlarla savaştılar. O kadar ki silahlar, üzerinde kuruyan kanlardan dolayı kınlarına sığmadılar” (DLT 101/93), *ukuş birle işler kamug iş küdüg bilig birle bekle bu bulmuş üdüg* “Bütün işini anlayış yolu ile yap; eline geçen bu zamanı israftan bilgi ile koru” (KB 161).

kamag incelenen metinlerde “bütün” anlamında *kişiler, tüzünler, kuvrag, tınlıglar* gibi sözcüklerin niteleyicisi olarak sıfat görevini üstlenmiştir:

bu savlarıg eşidip ol törüde yığılmış kamag kişiler adıntılar muñadtılar “Bu sözleri işitip o öğretide toplanmış bütün kişiler şaşkırdılar, hayret ettiler” (AY 16/16-19), *anı üçün sizler kamag tüzünler bu tütrüm teriñ yörüglüg nom erdini içinteki birer padakın birer şlökin birer bölükün birer kesinin bir uçlug kop süzük kirtgünç köñülün okıñlar sözleñler boşgunuñlar tutuñlar sakınıñlar bışrunuñlar* “Onun için sizler bütün soylular bu kesin derin yorumlu öğreti mücevheri içindeki birer şiiri, birer koşuğu, birer bölümü, birer kısmı, bir taraflı, bütünüyle temiz, inançlı gönülle koyunuz, söyleyiniz, öğreniniz, tutunuz, düşününüz, çalışınız” (AY 198/10-17), *inçip bodıs(a)t(a)vlar bu muntag yañın bu kamag nom tözlerin k(e)ntüleri yañluksuzın könisinçe bilip ötgürü yene adınlarka yme biltürmekleri ukdurmakları üze ötrü küç küsün p(a)ramıtıg tükel bütürürler* “Şöyle ki Bodhisattvalar böyle, bu şekil bütün öğreti esaslarını kendileri yanlışsız doğru bir şekilde bilip yine başkalarına da bildirmeleri, anlatmaları üzerine güç paramitasını tümüyle elde ederler” (AY 298/7-13), *k(a)ltı kamag kut bulmuş tözünler yoriguluk yorımaguluk nomlarıñ kirtü töziñe birikmiş üçün* “Bütün aydınlanmış asiller şekillenecek ve şekillenmeyecek dharmaların gerçek aslı ile birleştiği için...” (AY 376/20-22), *ögiri sevinü kamag*

kuvragka inçe tip tidi “...sevinerek **bütün** cemaate şöyle deyip dedi” (Xuan X2b/364-365), *antadata berü t(e)ngrim yek kılınçına anıg kılınçl(i)g ş(i)mnu ögümüzni sakınçım(i)znu azgurdukin a[r]kun biligsiz ögsüz boltukumuz üçün **kam(a)g** y(a)ruk üzütlerning tö[zinge] [yıl]tızing[a], arıg y(a)ruk ezrua t(e)[ng]rike [neçey]azıntum(i)z yangılt(i)m(i)z erser, [y(a)ruklu] karalı t(e)ngri yekli tözi yıltızı [ol tedim(i)z] erser tirgürser t(e)ngr[i tirgürür], ölürser t(e)ngri ölürür te[dim](i)z erser, edgüg anıgag kop t(e)ngri y(a)ratmış ol tedim(i)z erser, mengigü t(e)ngrikerig [yarat(i)g]lı ol tedim(i)z erser, hormuzta [t(e)ngri ş(i)mnulu inili eçili ol [tedi]m(i)z erser, t(e)ngrim söde berü [b]ilmetin t(e)ngrike ig(i)deyü montag ulug çulvu sav sözledim(i)z erser mondag bo boşunçsuz yazok yaz(i)nt(i)m(i)z erser, t(e)ngrim amtı m(e)n raym(a)st f(e)rzind ökü[nür m(e)n ya]zokda boşunu ötünür m(e)n m(a)n[astar] hirza kutlug bars* “O zamandan beri tanrım, şeytanca davranışlarla günahkar Şimnu aklımızı başımızdan aldıktan (sonra) düşüncesiz, akılsız hâle geldiğimiz için **bütün** aydınlık ruhların aslına (ve) temiz, aydınlık Ezrua tanrıya karşı ne kadar günah işleyip hata yaptıysak; ışık ve karanlık, tanrı ve şeytanın esası birdir dediysek; diriltirse tanrı diriltir; öldürürse tanrı öldürür dediysek; iyiyi de kötüyü de tanrı yaratmıştır dediysek; ölümsüz tanrıları yaratan o dediysek; Hormuzta tanrı ve Şimnu kardeştir dediysek; tanrım ezelden beri farkında olmadan tanrıya yalan söyleyerek böylesine büyük küfürlerde bulduysak (ya da) böylesine affedilmez günahlar işlediysek; tanrım şimdi gınahtan arınmayı diliyorum, Kutlug Bars.” (Huast 16-39), *ol kamag tınlıglar taluydağı tişi yeklerde ozar kurtulur esen* “**Bütün** o canlı varlıklar, denizdeki (insan yiyen) dişi devlerden kurtulur.” (Kuanşi 23), *kamag aghıkımtaki ed tavarımın buşuçı koltguçı dıntarlar ilidiler* “Hazinemdeki **bütün** malımı mülkümü, sadakacı dilenci rahipler götürdüler” (MaitrSengim 12/46-47), *[ol kmg te]nmişler* .. “Onlar **tümüyle** söylenmiş” (M III s. 6/4), *ötrü tükel bilge teñri teñrisi burkannıñ magat uluşka kelmişin bilim bimbazari ilig beg başın kamag kara bodun ulug türlüğ ağır ayagın teri burkanka utru üntiler* “Sonra eksiksiz tanrılar tanrısı burkannın Magat ülkesine gelmesiyle il başı **bütün** millet ulu çeşitli hürmet içinde burkana doğru yükseldiler” (TT X 167-172). Son örnekte sözcüğün ilk yazılı metinler olarak bilinen Orhon yazıtlarında görülen *kamag kara bodun* biçiminde bir topluluk adı olarak *bodun* kelimesinin içine nüksettirilerek kullanılmıştır.

Sözcüğün “her şey” anlamında *üze* edatıyla kullanımına rastlanmıştır:

*tañ tañlardı udu yir yarudı udu küñ tugdı **kamag** üze yaruk boltı tir ança biliñ edgü ol* “Şafak söktü ve yer aydınlandı ve güneş doğdu. **Her şeyin** üzeri aydınlık oldu, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.” (IrkB 26).

“Herkes, hepsi” kavram alanlarını ifade eden *kamag* belirsiz çokluk oluştururken zamir işlevinde bulunmuştur:

*kan başlap **kamag** kişi ikileyü taypazaki nomug aktarguka ötügçi bolup yene inçe tip tidiler ..* “İmparator başta olmak üzere **herkes** (Tripitaka üstattan) yeniden Mahaprajnaparamita sutrayı (Çince’ye) çevirmesi için ricada bulunup yine şöyle deyip dediler” (Xuan X 50a/128-132), *taypazakiniñ enetkekçesi **kamag** iki tümen grant erdi* “... Mahaprajnaparamita sutranın ilintçesi **bütünüyle** yirmi bin mısra idi ...” (Xuan X 50b/159-161), ***kamag** altı yüz tegzinç boltı “**Hepsi** altı yüz tomar oldu”* (Xuan X 2b/361).

kamag sözcüğü bütünlüğü vurgulayarak “her” anlamında bir çokluğu ifade etmiştir:

*bu orduda **kamag** tapıg üze tapıntaçı begler .. k(a)ltı öñreki yañçı barçasın uz kılıp ornatdılar ..*“Bu sarayda **her türlü** ağırlama ile saygı gösteren görevliler eski geleneğe göre hepsini hazırlıklar yapıp yerleştirdiler” (Xuan X 50b/150-153).

Eski Uygurcada çalışma için incelenen metinler kapsamında *kamag* sözcüğünün bazı çekim eklerini alarak çokluğu ifade etmek üzere zamir görevinde *kamagta~kamagda, kamagnıñ, kamagka, kamaguka, kamagun ~ kamagan, kamagunı, kamagunıñ, kamagın* gibi biçimlerin olduğu görülmüştür:

kamagta ~ kamagda (<kamag+Da)

kamagta ~ kamagda biçiminin üstünlük ve karşılaştırma yoluyla belirsiz çokluğu belirttiği ifade edilebilir:

***kamagta** kergeklik töz turmış utbatı tıldağı bu erür “**Hepsinden** gerekli esas durmuş, sebebi budur (BT III 88-89), *sakınç ig erür sakınç kart erür sakınç ok erür sakınçsız bolmak **kamagta** yeg üstünki amrılmak erür tip* “Dertli hastalıktır. Dert yaradır. Dertsiz, tasasız olmak hepsinden iyi huzur bulmaktır diye...” (BT III 698-700), *kop türlüğ etigi yaratığı üze **kamagta** baştın erür ..* “Çok çeşitli süslemeleri ve bezekleri ile **hepsinden** başta gelir” (Xuan X 1107a/64-65), *takı yime topulur tözlig atlıg boşgutsuz tınlıg bar kim **kam(ag)da** üstünki arhatlarnıñ edgüsin erdemin bulgalı**

teyimlig bolur .. “Ve yine ‘yığılmış temelli’ adlı öğrenmeyen, bir yaratık vardır ki bu **hepsinden** üstün olan velilerin yüksekliğine, faziletine ulaşmaya layıktır” (MairSengim 2/24-28).

kamagka kopda

kamag sözcüğünün eş çifti olan *kop* sözcüğü ile birlikte +dA ablatifini alarak *kamagda kopda* biçiminde yeni bir eş çift ortaya çıkmıştır:

ançola meşzligg erürler kaltı ulug tal’uy smutri kim bulgag t[elgek] üküş ol yme kamagda ko[p]d[a] kaltı yil tal’uygaru t(u)rsar .. “Sevinci armağan ettiler tıpkı büyük bir okyanus gibi huzursuzluk **hepsinden** çok okyanusa doğru dursa...” (M III s. 9/16-19).

kamagka biçiminin *kopta* ve *kopka* biçimiyle bir arada kullanıldığı bu örnek bütünlüğü ifade eden bir kuvvetlendirmeyi işaretlemiştir:

kopka iligi [si]z kamagta özi siz [ko]pta yid siz kamagta //// siz kopt[a] [siz] kamig[ta] /// “Herkesin hükümdarısınız, herkesin sahibisiniz, herkesten üstünsünüz...” (M III s. 27/2-7).

kamagnıy (<kamag+ınıy)

anın kamagnıy umuğı inagı tükel bilge teñri teñrisi burkan magat uluşka kelgeli taplayu-u yarlıkazun tip ... “Onun **hepsinin** umudu inancı sonsuz bilge tanrılar tanrısı burkan Magat ülkesine gelmeli emretsin diye...”(TT X 111-114).

kamagka (<kamag+ka)

teñrilerke kamagka tözü öñ ülüg bolzun “...ilahlara, **hepsine** tamamıyla birinci kısım bağışlanmış olsun!” (MairSengim 1/55-56), *urugin tar(a)gın üze sak(i)nmiş kergek kamagka edgü nom törü edü buş[ı] birser* .. “Tohum, ekin üzerine düşünmüş (olmaları) gerek, hepsine iyi öğretilere göre sadaka verse...” (M III s. 13/2-5), *ikigün antag körtle bolgaysızlar k(a)ltı kün teñri bu yir suv üze tugar k(e)ntü y(a)rukın k(a)magka y(a)rutır* ... “İki gün bu şekilde güzel olacaklar tıpkı güneş tanrısı bu gökyüzü ve yeryüzü ile kendi ışığıyla doğar, **hepsini** parlatır” (M III s. 14/6-10). *köni tüz kamagka edgü sakınçı ükliyür*.. “Doğru ve düz, eşit her şeye iyi düşünce çoğalır...” (M III s. 20/9-11).

kasınçığ kamagka

çoğı yalını kasınçığ kamagka bir yanlıg ayaguluk 'eñitgülik bolur “Onun parlaklığı **herkese** benzer bir şekilde hürmet edecek önünde eğdirilecektir.” (AY 419/14-16).

kamagın

ol tiltagın biz tıtsıların boş idmiş üçün anta ölüp kamagın tamuda togdumuz.. “Şu sebeptendir ki biz öğrencileri geri yolladık, orada ölüp **hepimiz** cehennemde doğduk” (MaitrSengim 73/3-5).

“Bütün, her şey, herkes, tamamen, her” kavram alanlarına sahip *kamag* sözcüğünün Eski Uygurca metinlerinde tek başına kullanılmasının yanı sıra benzer anlamlarda olan çeşitli eş çiftleriyle de kullanıldığı görülmüştür:

alku kamag

“Bütün” kavram alanının benzer anlamlar taşıyan *alku kamag* eş çifti tarafından işaretlendiği görülmektedir:

erksinteçi öz erkçe <öz> tapça alku kamag t(e)ñriler birkerü .. köyü közetü tutarlar “**Bütün** tanrılar hep birlikte kendi iktidarları doğrultusunda güçlenirler” (AY 550/10-12), *yaşukların baksılarka kşanti ötünür men bu buyan üze alku kamag tınlıglar yig üstünki baksını ögirtürmeklig bolsunlar* “Işığımın baksılara tövbelerimin kabul olmasını rica ederim, bu sevap ile **bütün** canlıların en üstündeki baksıyı sevindirsinler” (BT VIII 493-496).

kamag barça

Belirsiz bir çokluk ifade eden *barça* sözcüğü ile eş çifti oluşturarak “hepsi” anlamında bir zamir meydana getirmiştir:

eşidteçi kördeçi kişiler kamag barça tızlerin çökidip ayaların kavşunup ..“İşiten ve gören kişiler **hepsi** birden dizleri üzerine çöküp, ayaklarını kavuşturup ...” (Xuan X 7a/606-608).

kop kamag

kamag sözcüğü “hepsi, bütün” gibi kavram alanlarına sahip olan *kop* sözcüğü ile de eş çifti oluşturarak çokluğun derecesini dolayısıyla belirsizliğini artırmıştır:

bilge biliglig yaruğunguz kop kamag yalanguklar kögüzin yarutır siz “Hikmetli ışığınız ile canlı varlıkların **bütün hepsinin** kavrama (gücünü)

aydınlattırınız.” (Kuanşi 198-199), *ko(p) kamag şastrlarag koduru uka yarlıkadaçı* “**Bütün** şastraları tamamıyla, haşmetle anlamış” (MaitrSengim 19/46-48), *kop kamag tınlıglar öze yarlıkanaçıcı biligin yüz klp üç asañı ödte edgü kılınç yıgdıñız* “**Bütün** yaratıklar içi merhamet ile yüz Kalpa ve üç Asamkhyeya müddetince iyi ameller biriktirdiniz” (MaitrSengim 51/62-64), *hormuzta teñri başlıgıg kop kamag ulug küçlüg teñri[-ler]niñ saçı nanlita (?) ulatı teñridem arıg apsarı katunlarınıñ köñüllüg kök kalık[-ları]niñ yüzinte busuşlug bulutları örtüldi* “Hormuzta tanrı başlı **bütün** büyük küçük tanrıların başka tanrı gibi temiz kadınların gönüllerini gökyüzünde endişeli bulutlar kapladı” (BT III 328-334).

köp kamag

köp kamag eş çiftinin kullanımına da rastlanmıştır:

kümüşlüg altunlug hua çeçeklerig saçalım .. körklügümüz maytri burkanka kenetmetin odgurak tusalım kösünürte kılmiş kazanmış köp kamag ayıg kılınçlarımızıñı körüp anta ksanti ötünü teginelim teñrim “Gümüşlü altınlı çiçekleri saçalım. Güzel Maytrı Burkan’a şüphesiz uğrayalım. Güçlü kılmiş, kazanmış **bütün** kötü amellerimizi görüp orada tövbe isteyerek ulaşalım tanrım” (BT III 853-858).

kamag sansız tümen

Sözcüğün hem *sansız* hem de *tümen* sözcüğü ile kullanılarak belirsiz çokluk belirttiği görülmüştür. Eski Türkçe dönemi boyunca sayıları ifade etmek için kullanılan *tümen* sözcüğünün *kamag sansız* sözcükleri ile bir araya gelerek belirliliğinin kaybolduğu anlaşılmaktadır:

biz kok kamag san(sız tümen) tınlıglarka kamag bursoñ ku(vragka) uvutlug teginür biz..“**Bütün** sayısız yaratıklara bütün cemaate (karşı) edepli davranırız” (MaitrSengim 112/3-6).

tolp kamag

“Bütün, tüm” gibi anlam alanlarında olan *kamag* sözcüğünün *tolp* eş çiftiyle birlikte belirsiz sıfat oluşturduğuna rastlanmıştır:

tolp kamag tınl(i)glarka köñisince edgüti nomlasarlar “**Bütün** canlılara doğruca iyice öğütleseler” (AY 81/20-22), *tolp kamag yir suvug tıdıgsız barıp y(a)rutur* “**Bütün** yeryüzünü engelsiz vararak yaratır” (AY 349/14-15), *tolp k(a)m(a)g ilü törüsü üz[e]* “Bütün ülkenin töresi ile...” (M III s. 35/24).

7.1. kamagun ~ kamagan (<kamag+agun)

Karşılaşılan farklı örneklerde sözcüğün, topluluk adı verilen +AgU morfemini aldığı görülür (Erdal, 1991: 93). Erdal, +AgU morfeminin ilk olarak sayılara, ikinci olarak çokluğu oluşturan sıfatlara ve son olarak da sözcüklere eklenenler olmak üzere üç şekilde kategorize edilebileceğini ifade etmiştir. Morfemin hemen ardından vasıta eki +(X)n eklenerek yapı genişlemiştir. *kamagun* hem tek başına hem de *barça*, *yumğ* gibi eş çiftleriyle birlikte kullanılmıştır. *kamagun* biçiminin yanı sıra Eski Uygurcanın ilk metinlerinde *kamagan* biçimi de görülmüştür. Dolayısıyla aynı metinde hem *kamagan* hem de *kamagun* biçimine rastlanmaktadır.

biz kamagun yulkılarınñ öñre yalañjuk ajunlartakı ayıg kılınç[ları kü]çinte bu uğurta yulkı ajun[in]ta togdumuz erti “Biz **bütün** hayvanlar önceki insan hayat şeklindeki kötü amellerimiz yüzünden bu hayvan hayat şeklinde doğduk.” (AY 6/14-17).

yaykı üç aylarınñ ertmekindin birkçan üslünçüsi tolun ay beş yegirmi tünlesinte kamagun birgerü bir orunta yıgılmış terilmişleri kergek “Yaz gibi üç ayların geçmesinden sonra yaza ait dolunay on beş gecesinde **bütünüyle** birlikte bir yerde toplanmış (olmaları) gerek” (BT III 58-62).

kuvragı kamagun kiñ alkıg bu yağışlıg tapıgımın alıp teginip ançulayu kelmişlerke tapınguluk bu isimke... “Topluluğu **bütünüyle** geniş, ayrıntılı kurban dağıtımını alıp ulaşarak böylece gelmişlere saygı gösterilmesi gereken bu isme...” (BT VII 371-375).

tişi takıgular kam(a)gan oñar[lar] ermiş “Tavuklar **bütünüyle** iyileşmişler” (M I s. 36/9-10), *bu savka yme kam(a)gan külmüşler yosipas(a)g ögmişler inçe timişler* “Bu söze **tümüyle** gülmüşler övmüşler böylece demişler” (M III s. 33/1-2).

kamagun barça ~ kamagan barça

‘il ötüken kutı küç birü y(a)rlıkaduk için biz k(a)m(a)g(a)n barça köñülteki kutuğ bulu Ötüken ülkesinin saadeti parladığı için biz **tümüyle** gönüldeki saadeti bularak...” (M III s. 34/14-16), *yüz miñ ajunların kamagun barça köntülip oñarılıp atayurlar arjular iligin eşidgeli bolurlar* “Geçmiş zamandaki **sayısız** hayatları tümüyle doğru yola sokup adlandırır ve tanrılar hükümdarını işitebilirler” (AY 98/20-21), *kamagun barça bodıs(a)t(a)vlar yorigınta yoridaçı bolsunlar* “**Bütün** Budalar geçidinde ilerlesinler” (AY 122/4-6), *monçulayu y(a)rlıg y(a)rlıkamışın kamagun*

barça öritdiler “...**hepsi birlikte** Buda kutuna en üstün duyguları uyandırdılar” (AY 354/25-26).

kamaguka (<kamag+agu+ka)

kamag sözcüğü topluluk ekini alarak meydana getirdiği *kamagu* biçiminin üzerine +kA datifini almıştır:

silik ekemiz yıpar kamaguka öñ ülüg bolmakı bolzun “... ablamız Yıpar’a, **herkese** (bağışlanmış) olsun” (MaitrSengim 1/65-66).

kamagun yomkı

ödki burkanlar kamagun yomkı küzetür “O zamanki burkanlar **hepsi** korur” (AY 454/15-16), *üç ögüklerim birkerü tapıgçılari birle kamagun yomkı bartular* “Üç yavrularımla birlikte hizmetçilerle **hepsi** vardılar” (AY 623/20-21).

kamagunı (<kamag+gu+nı)

neñ inçip nirvanka kirü y(a)rlikamadın yirtinçüde ür keç uzun ödün meñün turu y(a)rlikap alku tınl(t)g oylanların kop emgeklerintin ozguru kutgaru y(a)rlikap alkinmaksız tükemeksız inçgü meñi üze kamagunı bir teg inçgülig meñilig kılı y(a)rlikasunlar “Sonra asla Nirvâna’ya girmeye lütfetmeden yeryüzünde uzun süre, ebedî kalıp, bütün canlıları bütün eziyetlerinden kurtarıp, sonsuz, tükenmeyen rahat, huzurla **hepsini** ayrı rahat, huzurlu duruma getirsinler” (AY 160/4-12), *sakinçin kiterip kamagunı bir teg teñ tüz alku emgeklerintin ozgurgalı küsemek erür* “Düşünerek uzaklaşan **hepsini** aynı acıları gibi kurtulmayı arzu eder.” (AY 266/20-23), *kamagunı kavşursar bir kuvrag bolur ..* “**Hepsi** bir araya getirilirse bir cemaat olur” (Xuan X 109a/224-225).

kamagunuñ (<kamag+gu+nuñ)

kamag t(e)ñriler kuvragı kamagunuñ bir yanlıg kagrulur busanur köñülleri... “Bütün tanrılar cemaatinin **hepsinin** gönülleri üzülür.”(AY 560/21-22), *biz kamagunuñ oğlumuz ... edgükerü inçip ötleyür* “Biz **hepsinin** oğlumuz... iyice böyle konuşur” (AY 565/2-3).

Eski Uygurca metinlerinde “bütün, her şey, herkes, tamamen, her, bütünüyle, tümüyle” kavram alanlarında olan *kamag* sözcüğünün kökeni açık değildir. Kavram alanının Eski Türkçe metinlerin neredeyse tamamında benzer olduğu görülmüştür. Türkçenin ilk metinlerinden itibaren tanıklanan *kamag*, bulunduğu bağlamda çokluğu belirsizlik üzerinden ifade etmiştir.

8. kasınçığ (<kas-ınçığ)

kasınçığ sözcüğünün *kasna-* “soğuktan titremek” fiilinin *kasın-* dönüşlülük ekini almış biçiminden türediğini belirten Clauson, anlamını verdiği örneklerden hareketle sözcüğün “utangaçlık, korkunç” gibi kavram alanlarını karşıladığını ifade etmiştir (EDPT: 668). Erdal da sözcüğün “korkunç bir şekilde” anlamıyla verdiği bir örnek ile güzelliği de nitelediğini belirtmiştir (OTWF: 365).

Sözcüğün “utangaçlık, korkunç” anlamlarının da dönemsel olarak veya eş zamanlı bulunmasının yanı sıra Eski Uygurcada incelenen metinlerin bir kısmında “çok” anlamına geldiği de anlaşılmaktadır. Bu da sözcüğün sözcükselleşme sürecinde geldiği aşamayı göstermesi bakımından önemlidir. *kasınçığ* sözcüğünün Clauson’un belirttiği gibi *kasna-* fiilinden türediği kabul edildiği takdirde $-(X)nçIğ$ ($<(X)nç+Iğ$) ekinin eklenmesiyle oluştuğunu düşünmek ihtimal dahilindedir. Erdal, bu ek ile ilgili bahsinde $-(X)nç+sIğ$ eklerinden türemiş olabileceğini ve $-(X)nçIğ$ ekinin muhtemelen tarih öncesi bir dönemde birleşmiş olabileceğini ifade etmiştir (OTWF: 363).

Tez için incelenen metinler sınırlandırıldığından tanıklanan örneklerde sınırlı kalmıştır. Ancak yine de *kasınçığ* sözcüğünün hem kullanıldığı eş çift vasıtasıyla hem de bağlam içerisindeki anlamına bakıldığında belirsiz bir çokluk ifade ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Ayazlı da çalışmasında *kasınçığ* sözcüğünün anlamını “aşırı derecede, ziyadesiyle, korkunç bir şekilde” olarak vermiştir (2012: 211):

erdemler şuruṅgasamabadı atl(i)g teriṅ samadı dyanka tayaklıṅın korkınçığ kasınçığ ş(a)mnu kanın ülgüsüz sansız süülüg kuvragı birle barçanı utup yigedip kayu neçe tuyguluk bilgülik nom erser alkunı barça bir kşan üdte kedin tuyunup “erdemler (ve) Suram-gamasamadhi adlı derin iç bakışa dayalı olması sayesinde korkunç **birçok** şeytan hanını, hadsiz hesapsız asker topluluğu ile, hepsini yenip, alt edip, ne kadar anlaşılması, bilinmesi gerekli öğreti var ise, hepsini, toptan bir anlık sürede kendiliğinden sezip...” (AY 172/15-23).

anı üçün siz alkınçsız kögüzlüg bodisvt inçe biliṅ ukunṅ kuanşı im pusar kutadmak erdemi antag kasınçığ ulug titir “Onun için siz tükenmez gönüllü bodhisattva, işte bunu böyle bilin, anlayın ki Kuanşı İm Pusar’ın mesut etme gücü (işte) böyle **çok** büyüktür” (Kuanşı 58-60). Bu örnekte sözcüğün “çok” anlamıyla kendisinden sonraki sözcüğü nitelediği ve derecelendirdiği görülmüştür. Belirsiz çokluk oluşturan diğer sözcüklerde de görüldüğü üzere derecelendirme ve

karşılaştırma yoluyla bir bütünlüğü ifade etme özelliğinin *kasınçığ* sözcüğünde de ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

kasınçığ kamagka

Sözcüğün belirsiz bir çokluk ifade eden *kamagka* (<*kamag+ka*) ile eş çift oluşturduğuna rastlanmıştır:

çoğı yalını kasınçığ kamagka bir yanlıg ayaguluk 'eñitgülik bolur “Onun parlaklığı **herkese** benzer bir şekilde hürmet edecek önünde eğdirilecektir.” (AY 419/14-16).

Eski Türk şiirlerinde sevgiliye söylenen bir sözcüğün niteleyicisi görevindeyken *kasınçığ* sözcüğü, zaman içerisinde semantik yollarla sözcükselleşmiş ve duygu sözcüğü olmaktan çıkarak “çok, herkes, birçok” gibi kavram alanlarına genişleyerek çokluğu ifade etmiştir.

9. *katıgılg ~ katıgılgın ~ katıgılg*

Clauson, *katıgılg*³ sözcüğünün *kat-* “to mix” fiilinden $-(X)glXg$ birleşimi ile meydana geldiğini ve *katıgılg* sözcüğünün “karışık, bir katkı içeren” anlamına geldiğini ifade eder (EDPT: 599). Ancak Eski Uygurca metinlerinde *katıgılg* sözcüğünün ifade ettiği anlam ile anlam alanını değiştirerek çokluk işaretleyicisi olarak kullanıldığı örnekler sözcüğün Clauson’un iddia ettiği gibi *kat-* “to mix” kökünden gelmediğini göstermektedir. Bu çerçevede Erdal, “sert” anlamındaki *katıg* sözcüğünün “katı olmak” anlamındaki *katı-* fiilinden geldiğini ve bir sıfat olduğunu ifade eder. Ayrıca $-(X)glXg$ ekinin Maniheizt metinlerde varlığını kanıtlamanın zor olduğu ancak Budist metinlerde durumun böyle olmadığı belirtilmiştir (OTWF: 345). Bu doğrultuda *katıgılg* sözcüğü sözcükselleşme sürecinde zarflaşmadan önce sıfat işlevinde görülür:

katıgılg köñülteki “Sert gönüldeki ...”(M III s. 26/12).

“Kötü, tehlikeli, sert” kavram alanına sahip *katıgılg* sözcüğü Altun Yaruk’ta *ig* “hastalık” sözcüğünü niteleyen bir sıfat görevinde bulunmuştur:

sanıpat atl(i)g katıgılg ig tip tidi .. “Samnipata adlı **sert şiddetli** hastalık diye söyledi” (AY 588/22).

³ DLT’de sözcük *katıgılg* biçiminde “katığı olup onu yiyen kişi” anlamında verilmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018: 692). Günümüzde çeşitli ağızlarda da görülen *kat-* “eklemek” ve *katık et-* fiili “artırmak” anlamlarıyla yaşamaktadır.

katılgın (<katı-g-lig-t-n)

yene et'özünü arıgsızın kadgular birle katılgın tüpije tegi çımsızın kirtü tözde köjülnünjyolu ermezın körürler .. "Ayrıca varlığın temiz olmayışını kaygılar ile üzüntü ve şiddetle sonuna kadar doğru olmadığını gerçek öğretilerde gönlün yolu olmadığını görürler" (AY 292/15-18).

“Sert, şiddetli, tehlikeli” anlamlarıyla sıfat olarak kullanılan *katıg* sözcüğü, “çok, pek çok” anlam alanlarında zarf görevi yüklenmiştir. Buna göre *katılg* sözcüğü *katı-* fiilinin -(X)g fiilden isim yapım ekiyle isimleşmesi ve üzerine +IXg varlık ekinin getirilmesiyle ilk önce “sert, katı, şiddetli” anlamındaki sıfat meydana gelmiş, ardından dünya dillerinde de örnekleri görünen “kötü, korkunç, sert, katı” anlamlı sıfatların çokluk anlamını işaretleyen sıfat ve zarflara dönüştüğü ile ilgili teoriye uygun olarak Eski Uygurca metinlerinde “pek çok, çok” kavram alanlarını belirtmiştir.

katılg sözcüğünün de “çok, pek” gibi kavram alanlarına ulaşarak Eski Uygurca metinlerde sözcükselleştiği anlaşılmaktadır. Sözcüğün MaitrSengim’de *katılg* olarak geniş ünlülü biçimi görülmüştür. Geniş ünlülü biçimin sebebinin Eski Uygurcadaki ağızlardan kaynaklanan bir farklılık olma ihtimali yanında okunuş farklılığı da olduğu düşünülebilir. *katılg* bir sıfatı derecelendirme yoluyla niteleyerek “pek” anlamında bir zarf görevinde kullanılmıştır:

çintan nikişi birle katılg edgü yıdlag kuzışay mntark ulatı tenridem hua çeçekler yüzken yağmur osuglug yağdıtlar .. “Sandal ağacı nikişi (?) ile pek güzel kokulu nilüfer çiçeklerini ve diğer semavi çiçekleri durmadan yağmur gibi yağdırdılar” (MaitrSengim 18/34-38), ...yme inçe k(a)ltı katılg alt[u]n... “Çok sarı altın...” (M III s.14/7-9).

katılg sözcüğünün ilk olarak “kötü, tehlikeli” anlamlarında kullanıldığı görülmüştür. Aslında sözcüğün temel kavram alanının “kötü, tehlikeli” olabileceği buradan sözcükselleşme yoluyla “çok” anlamında bir zarfa dönüştüğü ifade edilebilir. *katılg* gibi “kötü” anlamına gelen *ayıg* sözcüğünün de zaman zaman “çok” anlamında zarf işlevinde olduğu görülür. Bu türden sözcüklerin çokluğu semantik olarak ve sözcükselleşme yoluyla bu anlam ve görevlere ulaştıklarını göstermektedir.

10. ked

“Çok, aşırı olarak” kavram alanlarına sahip *ked* sözcüğünün kökeni için Clauson, Soğdca bir sözcükle ilgili olabileceğini ve sıfat ya da zarf görevinde

olduğunu ifade etmiştir (EDPT: 700). Eraslan ise sözcüğün *Skr. kaade>Soğd. kada>Uyg. ked* biçimleriyle diller arasındaki geçişini belirtmiştir (2012: 578).

ked sözcüğünün kökeni yabancı dahi olsa sözcüğün zaman içerisinde Türk diline uyarlandığı ve aslında tarihi Türk dilleri kapsamında Türkçe bir kelimeye dönüştüğü ifade edilebilir. DLT, yabancılara Türkçe öğretmek amacı güden bir sözlük olduğundan eserde *ked* sözcüğüne “bir şeyi nitelerken kullanılan kuvvetlendirme ve mübalağa zarfı, çok” anlamı ile yer verilmiş olması bu düşüncüyü doğrular niteliktedir. Sözcüğün KB’de de “çok, iyice, tümüyle” gibi anlamlarda kullanıldığı görülmüştür. Eski Uygurca metinlerinden itibaren görülmeye başlayan *ked* sözcüğünün Eski Türkçenin son aşaması kabul edilebilen Karahanlı Türkçesi metinlerinde de kullanımını devam ettirmiş, ancak Eski Uygurcadaki işlevin mutlak olarak devam ettiği konusu belirsizdir.

ked at “Ne güzel at” (DLT 162/141). *kapugda tirildi kalın aç böri ayilig koyug ked küdezip yori* “Kapıda birçok aç kurt toplanmıştır; ey hükümdar, koyunları tümüyle koru” (KB 1413).

Sözcüğün “çok” anlamıyla zarf işlevinde olduğu görülmüştür:

m(e)n tirilmişke sizler negülük ança ked k[orkar] sizler “Ben dirildiğim için siz neden bu kadar **çok** korkunuz?” (AY 5/14-16), *azu yilviçiniñ tıtsısı erser yme yilvi kömen işiñe ked bütmiş erser* “Mesela, büyücü adam veya büyücünün öğrencisi olsa ve büyü işinden **çok** iyi anlasa...” (AY 226/10-12), *neñ yme bu et’özüg küyü küzetü ayayu tutup artatmagalı idi umadun neçe ked uzanıp igidtim erser yme k(a)ltı yavlak yağı törüsinçe yanturu mini kemişü utup sevinçsiz utlısız kıldı* “Her halükarda bu vücudu koruyup, değer verip bozulmasını asla önleyemedim, ne kadar **çok** uğraşıp beslediysen de tıpkı kötü düşman gibi tekrar beni mahvedip yenerek mutsuz etti (AY 613/7-13), *sekiz törlüg isig öz yöründekin bilmek ukmak edremig anısız ked bilmiş erti* “Sekiz türlü yaşayan tedaviyi bilmek anlamak erdemini **tümüyle** bilmişti” (AY 585/10-13), *monta ked nomçı ratnaraşı atl(ı)g açarı edgü edremke tükellig asıg kıltaçı kamagka ötrü ol üdüb ratnaraşı atl(ı)g ked nomçı erür erti* “Burada **birçok** vaiz ratnaraşı adlı üstadın iyi faziletlerine sahip hepsine fayda sağlayacak o üdüb ratnaraşı adlı kişi **tümüyle** vaiz olmuştu” (AY 573/3-8).

Sözcük, sıfat görevinde bulunarak belirsiz bir çokluğu ifade etmiştir:

anı ked bilge montag yañlıg bilgeler sansız bolsar “Onun gibi bilge kişiler böyle **sayısız** olsa...” (AY 370/15-16).

Tez kapsamında incelenen Eski Uygurca metinlerinde *ked* sözcüğünün tek başına kullanılmasının yanında bir eş çift ile birlikte de kullanımına rastlanmıştır:

erte ked

Benzer anlam alanlarını işaretleyen *erte* sözcüğü ile eş çift oluşturduğuna rastlanmıştır:

ol beg balık begi bolup erte ked ölüççi boltı “O bey şehir beyi olup **çok** öldürücü oldu.” (AY 4/8-10).

ertijü ked

Belirsiz bir çokluğu ifade eden *ertijü* sözcüğü ile eş çift oluşturarak “tümüyle” anlamına ulaşmıştır:

bu iki türlüğ al altağlar içinte ürüg uzatı ertijü ked uzanurlar yıçanurlar “...bu iki türlü yöntem içinde daima ve **tümüyle** ustalaşrlar” (AY 212/4-6).

barça añsız ked

barça añsız ked biçiminde eş çifti oluşturarak “hepsine” anlam alanında olduğuna rastlanmıştır:

ayıg ögli yağılar örletmekin emgetmekin ikegüni barça añsız ked sererler serinürler “Kötü düşünceli düşmanlar acı çekmek ile ikisini birden istisnasız **hepsine** dayanırlar, katlanırlar” (AY 232/1-2).

Eski Uygurca metinlerinden itibaren görülmeye başlanan *ked* sözcüğü sıfat ve zarf işlevinde bulunarak belirsiz bir çokluğu ifade etmiştir. Sözcüğün “çok, tümüyle, tamamen, bütün” kavram alanlarının yanı sıra tarihi Türk dillerinde “iyi, iyice” gibi kavram alanlarına da sahip olduğu görülmüştür. Sözcüğün çokluk anlamı diğer çokluk sözcüklerinde olduğu gibi daha sonraki aşamalarda meydana gelmiş olabilir. Ancak aynı metin içerisinde de iyi ayrı anlamda görüldüğü için bağlama göre anlama karar verilmesi gerekmektedir. Sözcük *erte ked*, *ertijü ked*, *barça añsız ked* biçiminde “çok, tümüyle, hepsine” anlam alanında eş çiftler oluşturmuştur. Meydana gelen eş çiftlerle anlamı kuvvetlendirerek bütünlüğü ifade etmiştir.

11. ko-

Türkçenin ilk metinlerinden beri tanıklanabilen *ko-* “bırakmak, koymak, terk etmek” anlam alanlarını ifade eder. Eski Türkçe metinlerde hem *ko-* hem de *kod-* biçiminde görülen fiil ilk metinlerdeki anlam alanını diğer evrelerde de korumuştur.

edgü özlük atın kara kişin kök teyenin sansız kelürüp kop ko<d>tı “İyi has atlarını, boz dağ sıçanı (derilerini) sayısızca getirip bıraktılar” (BK G-12).

anı kördi erse bu ay toldı çın katıg korktı özke kodı aldı tın “Bunu görünce, Ay Toldı, gerçekten, çok korktu ve nefesi kesildi” (KB 773).

11.1. koduru

koduru sözcüğü, *kodur-* fiiline eklenen -U zarf fiil eki ile meydana gelmiştir. Clauson da sözcüğün *kodur-* fiilinden oluştuğunu ve belirsiz bir şekilde “aşırı” anlamına geldiğini ifade etmiştir (EDPT: 606). Erdal da sözcüğü -Ur- ettirgenlik ekinden bahsettiği bölümde *kutur-* fiilinin “aşmak” gibi anlam alanından *kwduru* biçiminde “aşırı, çok” anlamına gelmiş olabileceğini belirtmiştir (OTWF: 728). Şinasi Tekin, MairıSengim’in dizininde sözcüğü, *koduru* biçiminde “tamamıyla, tam” anlamında vermiştir (1976: 414). Sözcükle ilgili son yıllarda çalışma yapan Uçar, sözcüğün *kutur-* fiilinden *kuturu* biçiminde olduğunu ifade etmiştir (2013: 166). DLT’de *kodur-* yazılış biçimiyle bir fiil bulunmazken *kudur-* “çok çalışmak, çalışma işini abartmak; kudurmak” ve *kutur-* “kudurmak, haddini aşmak” filleri verilmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018: 745,752). DLT’de iki fiilinde -U eki ile zarflaşmış biçimleri için örnek bulunmaz.

Eski Uyurca metinlerde çokluk ifade eden *kwduru* zarfının hangi kökten geldiği meselesi açık değildir. Zarf ilk önce Erdal ve Uçar tarafından ifade edildiği üzere *kutur-* (<*kud-tur*) “aşmak, haddini aşmak” fiilinin -U zarf fiil ekiyle zarflaşmış biçimi olarak kabul edilebileceği gibi Clauson iddia ettiği gibi *kodur-* fiilinden gelen bir zarf olarak da kabul edilebilir. Buna göre “bırakmak, terk etmek” anlamındaki *kod-* fiilinin -r- ettirgen ekli biçimi olan *kodur-* fiili -U zarf fiil ekiyle zaman ve mekanda geride kalmış ve birikmiş olma anlamından çokluk anlamına erişmiş olabilir. Böyle bir ihtimal olmakla beraber bu konuda da bir kesinlik bulunmamaktadır.

bu savıg ne eşidü birle ök ötrü m(e)n başdinkıda başdinkı y(i)ti süzük könjülüm üze ol ol tınl(i)glarıg ölürtmiş ayıg kılınçka ökünü katınu koduru süzük kirtgünç

[köñül]te turup ötrü altun öñlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmüş nom iligi atl(i)g nom erdinig tolu tükel bititgüke köñül öritdim .. “Bu sözü işitince ben hemen sonra baştan başa çok temiz gönümlle o mahlukları öldürtmüş fena amele nedamet ederek, sertleşerek, **tümüyle** temiz imanlı gönül ile kalkıp sonra altın renkli parlak ışıklı her şeyden yüce sutra (şeriat) hükümdarı, adlı sutra cevherini tamamıyla yazdırmaya gönül verdim.” (AY 11/9-18).

koduru sözcüğünün “tümüyle, tamamıyla, tamamen” anlam alanlarını işaretleyerek zarf işlevinde olduğuna rastlanmıştır:

bu yirtinçü yir suvka koduru atkanmak yapşınmak alp emgek titir “Bu yeryüzüne **tamamıyla** bağlanmak büyük ıstıraptır” (AY 109/13-15), *altun öñlüg yiniñizde birer birer tüü sayu kut buyanlar b(e)lgüsi koduru tañlançig erürler* .. “Altın renkli derinizdeki her bir tüy saadet ve sevap işareti olarak **tamamıyla** mükemmeldir (AY 348/1-4), *ko(p) kamag şastrlarag koduru uka yarlıkadaçı* “Bütün şastraları **tamamıyla**, haşmetle anlamış” (MaitrSengim 19/46-48), *takı sen anant edgüti işid koduru kolula yiti türlüg sañalamban athg edgü kılınlar titir*.. “Ve sen Ananda, iyi işit, **tamamen** anla! Yedi çeşit samghalambana adlı iyi amellerdir” (MaitrSengim 22/5-7), *ötrü tükel bilge maytrı burkan öñre kisreki ödlerig bilge biligin koduru kolulap şanki toyınka inçe tip yarlıkayur* “Bunun üzerine mükemmel hikmetli Maytrı burkan, evvelki ve sonraki zamanları, hikmeti ile **tamamıyla** mülahaza ettikten sonra rahip Şankha’ya haşmetle şöyle der” (MaitrSengim 48/4-7).

Sözcüğün yine bütünlüğü ifade eden bir zarf olarak belirsiz çokluk oluşturduğu görülmüştür:

bir ugurta ol divandır aprabı atl(i)g ilig begniñ ilinte ulaşınta ig kegen bolup bodunı karası koduru emgenti .. (AY 586/2-5). “Bir vakitler o Divandır Abrabı adlı hükümdarın memleketinde hastalık olup bütün milleti, halkı **tamamıyla** eziyet çekti.”

koduru ülgülegülüksüz

Belirsiz bir çokluğu belirten *ülgülegülüksüz* sözcüğü ile eş çift oluşturarak anlamı kuvvetlendirmiştir:

kutın buyanın kolulap koduru ülgülegülüksüz koşar koşar buyanlig yiti erdinilig kut tagda kutlug kıvılg v(a)çurasan v(a)jırlıg örgünnüñ kutulu (?) mantılu (?) turur kop kamagnıñ atı mangalı bolmış “Sevabı isteyerek **tümüyle** çifter çifter sevaplı

yedi mücevherli kut dağında kutlu mutlu elmas tahtının tamamı hepsinin adı talih olmuş”(AY 681/5-9).

koduru sözcüğünün kökeni ve yazılışı ile ilgili çok fazla görüş ayrılığı bulunmaktadır. Ancak sözcüğün *kodur-* fiiline eklenen -U zarf fiil eki ile oluşmuş olabileceği ihtimal dahilindedir. Eski Uygurcanın, belirsiz çokluğu meydana getirirken bazı fiilleri zarfa dönüştürdüğü görülmüştür. Daha önceki maddelerde bahsi geçen *alku* sözcüğü de belirsiz çokluk ifade etmek için *alk-* fiiline eklenen -U zarf fiil eki ile birleşmesi sonucunda meydana gelmiştir ve bu açıdan *koduru* sözcüğüne benzer şekilde oluşmuştur. Sözcüğün zarfa dönüşmesi sözcükselleşme sürecinin aşamalarından biridir, dolayısıyla -U zarf fiil ekinin zaman içerisinde donuklaşmasıyla “tamamıyla, tamamen” anlam alanlarına ulaşması sonucunda bütünlüğü işaretleyen bir sözcük hâline gelmiştir.

11.2. *kop* (<ko-p>)

ko- fiilinden (EDPT: 578) meydana gelme ihtimali olan *kop*, sıfat olduğunda “tamamen, iyice” anlamlarına gelirken isim olduğunda “bütün” anlam alanına sahiptir ve Clauson, sözcüğün uzun hâli *kopan* biçiminin Radloff tarafından okunduğunu ifade etmiştir (EDPT: 579). Teorik olarak ilişkileri olma ihtimali varsa da semantik açıdan mümkün görünmemektedir (EDPT: 579).

Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren tanıklanan *ko-* fiilinden türemesi mümkün görünen *kop* sözcüğünün Türk dilinin ilk metinlerinden başlayarak tarihi Türk dillerindeki metinlerin bazılarında da kendisine yer bulduğu ifade edilebilir.

<...> *birle koşu totok birle süñüşmiş erin kop ölürmüş* “...ile askeri vali Koşu ile savaşmış, askerlerini tamamen öldürmüş” (KT K-1).

Sözcük DLT’de “çok, bol, oldukça; mübalağa ve kuvvetlendirme sözü” olarak tanımlanmıştır (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018: 728). *kop edgü neñ* “Çok iyi şey” (DLT 160/139). *eştip ata anañniñ sawlarını kadırma neñ kop bulup küwezlik kılınıp yana kuturma* “Anne babanın sözlerini duyarsan onların sözlerine karşılık verme. Bol mal bulursan da küstahlaşma; kibir ve şımarıklığa kapılma ve haddini aşma” (DLT 253/222).

kop “tamamıyla, çok” anlamlarında zarf işlevinde bulunarak belirsiz bir çokluk ifade etmiştir:

ol kamag burkanların ol antag iduk işleriñe kop süzük kirtgünç köñülün artukrak iyin ögirür m(e)n sevinür m(e)n “O, bütün Budaların o, öylesi kutsal işlerine **tamamıyla** temiz inançlı gönülle, fazlasıyla sevinir, kıvanırım (AY 154/15-17), **kop** *türlüg etigi yaratığı üze kamagta baştın erür ..* “Çok çeşitli süslemeleri ve bezekleri ile en başta gelir” (Xuan X 1107a/64-65), *men amtı sizinge azkıya nomlayın atın eşidser etüzün körser sakınmışı teginmişı yoksuz bolmaz kop türlüg emgekinte kutgarur bu yirtinçüdeki kamag yalanguklar adruk adruk munginta alku türlüg emgekinte ozgurur* “Şimdi ben sizlere bir şey anlatayım. Adımı işitse, vücudunu görse tasarladığı, saygıyla dilediği şey (yani kurtuluş) boşa gitmez; **çok** çeşitli ızdıraplardan kurtarır; Bu dünyadaki bütün canlı varlıkları, dertlerinden, türlü türlü acılarından ayrı ayrı kurtarır.” (Kuanşi 180-183), *anı üçün tözün bursañ kuvrag bu karımıg kop köñülün eşidimişleri tınlamışları kergæk* “Onun için bütün cemaat bu kalenin **çoğu** gönlün duymuşları dinlemişleri (olsa) gerek” (BT III 740-742), *sünükke yilikke tegürü intinindin berü kop süzük kirtgünç köñül öritgü ol* “Mızrağa, ilğe ulaşarak içinden **çok** berrak inancı gönlünde uyandırması gerek” (BT VIII 108-109).

Sözcük “bütün” kavram alanını işaretleyerek sıfat görevinde bulunmuştur:

üçünç yıl yay altınç ay kop etigi yaratığı birle barça tükel boldı “Üçüncü yıl, yazın, altıncı ayda **bütün** süslemeleri bezekleri ile hepsi tamamlandı” (Xuan X 106b/41-43), *teñridem közin berü kayıp balık uluşug burkan şazının kop adada küyü küzedü tutmakı bolzun ..* “İlahi gözlerini beriye çevirip şehirleri, Burkan şeriatını **bütün** tehlikelerden her zaman korusunlar” (MaitrSengim 1/58-61), *inçke ötüg ötünü etüzümin (uru)nçak tutuzu kop ajuntakı etüzün yinçürü töpün yükünür men* “...sükûnet dileyip vücudumu rehin olarak tevdi edip **bütün** alemlerdeki vücutlarımla secde ederim” (MaitrSengim 3/40-42), *konşi kız utlıg kop işiñ yaraglıg* “Komşu kız meyve veren **bütün** işlerinde yetenekli” (TT I 22/156).

kop sözcüğünün “her” anlamında da kullanıldığına rastlanmıştır:

anta ötrü (?) uzıtı uzakı özke emgentükin iglemekin ölmekin kop yirde açık emgek körtükin ... “Ondan sonra sürekli kendisine sıkıntı verdiği, hastalandığı, öldüğü **her** yerde acı ve elem gördüğü...” (M I s.9/3-6), *ötrü kop ugurın sererler serinürler* “Sonra her sebeple büsbütün sabrederler” (AY 230/7-8), *ol amançnıñ yene kop türlüg körkke meñizke tükellig kamag kişilerke sevitmiş* “O hekimin **her** türlü güzelliğe sahip bütün kişilere sevdirmiş...” (AY 585/17-19).

kop sözcüğü, benzer anlamlar ifade ettiği birçok sözcük ile eş çift oluşturmuştur:

kop kamag

kop sözcüğü benzer anlam alanına sahip olan *kamag* sözcüğü *kop kamag* biçiminde “tüm, bütün” anlamlarında eş çift oluşturmuştur:

tartayın üntüreyinalku tnl(i)g oylanların kop kamag emgeklig alp adalarıntın kut kolunur m(e)n “Bütün canlıları **tüm** kötü tehlikelerden çekeyim çıkartayım” (AY 104/1-2), *ko(p) kamag şastrlarag koduru uka yarlıkadaçı* “**Bütün** şastraları tamamıyla, haşmetle anlamsız” (MaitrSengim 19/46-48), *kop kamag dıntarlarda kutadmış teñri teñrisi burkan yarlıkar* “**Bütün** rahipler tarafından taziz edilmiş Tanrılar Tanrısı Burkan buyurur” (MaitrSengim 24/7-8), *ol sütlerniñ (küç)inte kop kamag tnlıglarıg emgeksiz meñilig kılayın erdi* “Bu sütler sayesinde **bütün** yaratıkları ızdırapsız ve mutlu kılsa idim” (MaitrSengim 33/6-9).

barça kop

kop sözcüğünün *barça* sözcüğü ile eş çift meydana getirdiğine de rastlanmıştır:

tolp yirtinçüdeki ne[ç][e] kamag tnl(i)g oylanları barça kop emgeklerintin ozup alku barça inçgü meñig bulmakları bolsun “Bütün yeryüzündeki tüm canlı çocukları tümüyle sıkıntılardan kurtarıp hepsi mutluluk bulsun” (AY 116/13-16).

kop “çok, bütün, her, tamamıyla” kavram alanlarına sahip sözcüğün belirsiz çokluk ifade ederken *kopda ~ kopta, kopdın* biçimlerinde çekim eklerini de üzerine alarak çeşitli kullanımlar meydana getirdiği görülmüştür:

kopda ~ kopta

“Çok, bütün, her, tamamen” anlam alanlarına sahip *kop* sözcüğüne +DA ablatifinin birleşmesi sonucunda meydana gelen *kopda ~ kopta* biçimi “her şey, tamamına” anlam alanına ulaşmıştır:

....bu *kopda* kötrülmüş nom iligi *atl(i)g nom erdinig kayu kayu balıkda uluşda kentde suzakda tagda arıgda viharta sengremde okısarlar sözleserler yadsarlar* “...bu **her şeyden çok** yüceltilmiş öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevherini herhangi bir kentte, halk arasında, köyde, dağda, ormanda, manastırda, okusa söylese, yaysa...” (AY 480/20-1), *altun öñlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmüş nom iligi atl(i)g nom bitigde onunç ülüş tegzinç nom bitiyü okıyu tükedi* “Altın renkli, ışık parıltılı, **her şeyden** yüce, öğretilerin şâhı adlı öğreti kitabında onuncu kısım yazarak okuyarak tamamlandı” (AY673/5-11), *kopda yigedmiş atl(i)g t(e)ñri t(e)ñrisi burkan kutıña ..*

yükünür m(e)n “**Tamamina** yayılmış adlı tanrılar tanrısı burkanın saadetine saygıyla eğilirim” (AY 359/5-7).

kamağda kopda

kop sözcüğünün eş çifti olan *kamağ* sözcüğüyle beraber +dA ablatifini alarak *kamağda kopda* biçiminde yeni bir eş çift ortaya çıkmıştır:

ançola meñilig erürler kaltı ulug tal’uy smutri kim bulgag t[elgek] üküş ol yme
kamağda ko[p]d[a] *kaltı yil tal’uygaru t(u)rsar ..* “Bunun gibi sonsuzdur, tıpkı büyük okyanus gibi huzursuzluk çoktur, **tamamıyla** yel okyanusa doğru dursa...”(M III s. 9/16-19).

kopta kop biçiminin sıfatlarla karşılaştırma yoluyla kullanılarak belirsiz çok ifade ettiği görülmüştür:

*ol tınlıglarınıñ **kopta kop** ugrın piravriki büdmez* “O canlıların **hepsinin** sebebi Pravarana kutlamasına ait olmaz” (BT III 625-627).

kopta biçiminin *kamağka* ve *kopka* biçimiyle bir arada kullanıldığı bu örnek bütünlüğü ifade eden bir kuvvetlendirmeyi işaretlemiştir:

*kopka iligi [si]z kamağta özi siz **[ko]pta** yid siz kamağta //// siz **kopt[a]** [siz] kamağ[ta] ///* “Herkesin hükümdarısınız, **herkesin** sahibisiniz, **herkesten** üstünsünüz...” (M III s. 27/2-7).

kopdın ~ koptın

kopdın ~ koptın incelenen belirsiz çokluk bağlamına dahil olmamakla birlikte “her yer” anlamına gelen ve genellikle yön ifade eden sözcüklerle birlikte kullanılan bir sözcüktür.

*yaruk yaşuk közüñüz üze **kopdın** sıñar körür siz* “Parlak gözünüz üzerine **her yerden** görürsünüz” (AY/333/11-12).

***koptın** sıñar ol ulu[ş]* “Her yerden o memleket...”(M III s. 47/5).

*kopda kötrülmüş t(e)ñrim sizni üzeliksiz arıg süzük alku urjılar iligiye etözünüz y(a)rukı **kopdın** sıñar y(a)rutur* “Tamamıyla yüceltilmiş tanrım sizi temiz bütün ırjılar bağlantılı vücudunuzun ışığı **her yerden** parlar” (AY 346/15-18).

kopka

kop sözcüğünün +kA datif ile çekime girerek *kopka* biçimi ortaya çıkmıştır.

İncelenen metinler arasında tek bir yerde tanıklanan *kopka* sözcüğünün aynı bağlamda *kamağta, kopta* biçimleriyle birlikte kullanıldığı görülmüştür.

kopka iligi [si]z kamağta özi siz [ko]pta yid siz kamağta /// siz kopt[a] [si]z kamağ[ta] /// “**Herkesin** hükümdarısınız, herkesin sahibisiniz, herkesten üstünsünüz...” (M III s. 27/2-7).

Eski Uygurcanın belirsiz çokluk oluşturma yöntemlerinden biri sözcükselleşme yoluyla zarf fiil eklerinin donuklaşmasıdır. Sözcüğün **ko-* fiilinden geldiği kabul edilirse *-p* zarf fiil ekini alarak sözcükselleşme yoluyla bir çokluk sözcüğü hâline gelmiştir. *kop* biçimi Karahanlı Türkçesi metinlerinden bazılarında geçse de sözcüğün Eski Uygurca metinlerinde çok daha geniş bir alanda kullanıldığı görülmüştür. Sözcüğün ilk metinlerden itibaren tanıklanıyor olması geçmişinin çok daha eskiye dayandırılabilceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla Eski Uygurcada sözcükselleşme sürecini belirsiz bir çokluk sözcüğü hâline gelerek tamamlamış olması ihtimal dahilindedir.

12. köp (<kö-p)

Sözcük “bol, yemyeşil” ve “çok, çok fazla” gibi anlam alanlarında belirtilmiştir (EDPT: 686). *köp* sözcüğünün **kö-* fiiline eklenen *-p* zarf fiil eki ile meydana gelmiş olması muhtemeldir. Erdal, *köz* ve *kögüç* sözcüklerinin kökenini ele aldığı bölümde **kö-* fiilinin “korumak” anlam alanına sahip olabileceğini ifade etmiştir (OTWF: 326, 358). Ağca ise Erdal’ın belirttiği üzere bir *kö-* fiili oluşturulursa, “bağlı olmak” temel anlamında olması gerektiğini ve yine Erdal’ın da gramerinde *köt-* ve *göt-* “yükseltmek, uçmak, zıplamak” (1991: 718) fiillerinin Eski Türkçe döneminde görülen bazı sözcüklerin *köt-* fiilinden meydana gelebileceğini ayrıca *köt-* fiilinin üzerine *-t* ettirgenlik ekinin gelmesi sonucunda kalıplaşarak ortaya çıktığını ve dolayısıyla “üstte olmak, yukarıda olmak” anlam alanlarına sahip **kö-* biçiminde bir kökün varlığının mümkün olabileceği görüşündedir (2015a: 208-209).

Araştırmacıların görüşleri doğrultusunda tasarlanması mümkün görünen **kö-* fiilinin “yukarıda olmak, yükselmek” anlam alanından semantik olarak çokluk ifade eden *köp* “çok, fazla” sözcüğüne ulaşmış olması kuvvetle muhtemeldir.

köp kalın

Çalışmada incelenen Eski Uygurca metinleri sınırlılığında *köp* sözcüğünün *kalın* sözcüğü ile eş çift oluşturarak hem sıfat hem de zarf olarak kullanıldığı görülmüştür:

bu ok avant tultag üze ötrü çambudivip yertinçüte ençgü eseñü meñi ögrünçü üküş telim bodun kara köp kalın bolur (AY 412/1-2), “Bu nedenden ötürü Jambudvipa dünyasında huzur ve sevinç çok, halk da **kalabalık** olur.” *köp kalın ...-e öñi ödrülüp yaka /// aglak söğüt tüpinte (o)lurgalı küseyir (er)tim ..* “**Pek çok** ... ayrılıp ... ıssız (bir yerde) ağacın dibinde oturmayı arzular idim” (MaitrSengim 35/21-25), *maytrı burkan köp kalın kuvragñıñ siziklerin tarkargalı erüñ üküş tınlıglarñıñ köñüllerin korkıtgalı üçün agzın ol örtenür kara bulut tütinüg üre yarlıkar ..* “...Maytrı burkan **bütün** büyük cemaatin şüphelerini gidermek ve birçok yaratıkların gönüllerine korku vermek için ağız ile (?) ... bu tutuşan kara bulut ... dumanı haşmetle üfler” (MaitrSengim 113/3-8).

**kö-* “yükselmek, yukarı çıkmak” fiiline eklenen -p zarf fiil eki ile birleşerek ortaya çıkan *köp* sözcüğü “çok, çok fazla, pek çok” anlam alanlarına ulaşarak gramerleşme sürecinde donuklaşmıştır. Sözcüğün benzer anlamlar ifade eden *kalın* sözcüğü ile *köp kalın* biçiminde eş çift oluşturarak anlamı kuvvetlendirdiği görülmüştür. Belirsiz çokluk ifade ederken sıfat ve zarf işlevlerini yerine getirmiştir. Eski Uygurca metinlerinde görülmeye başlanan sözcük Eski Türkçenin son evresinde de kullanılmaya devam etmiştir. Daha geniş açıdan bakıldığında Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerinde ve bazı ağızlarda da varlığını sürdürmektedir. Fiilin kök anlamı olan “yükselmek, yukarı çıkmak” kavram alanları ile “çok, pek çok” kavram alanları arasında semantik bağlantı kurulabilmektedir.

13. odgurati

Clason tarafından *odgurati* biçiminde verilen sözcük **od-* “kalkmak” anlam alanından *kur-* eki ile genişleyerek *odgur-* biçimine ulaşmıştır. -tl zarf fiil ekiyle birleşen fiil *odgurati* “büyük bir şekilde, canlı olarak” kavram alanlarında tanımlanmıştır (EDPT: 49). Erdal, *odug* biçimi için “uyanık olmak, uyarmak” anlam alanında olması için bir kanıtın olmadığını, bunun yanında bu biçimin *odgur-* ya da *odun-* fiilinden geldiğini ifade eder. (OTWF: 197). Erdal, *odgurati* sözcüğünün

odgurak+tı biçiminden gelme ihtimalini belirterek -tl zarf fiil ekinin donuklaşmış hâliyle ilgili olmadığını düşünür (OTWF: 798). Ancak Eski Türkçede tonsuz /k/ ünsüzünün düşme ya da erime ihtimali neredeyse hiç olmadığı için Erdal'ın şüpheyli ileri sürdüğü bu tahlil de kabul edilemez. Eski Uygurca metinlerinde tanıklanan *odgurati*⁴ sözcüğü *utgurati*, *odgorati* (BT III) gibi biçimlerde de okunmuştur. *odgurak* sözcüğünün varlığı *odgurati* sözcüğünün muhtemelen *odgurat-* fiilinden -I zarf fiil ekiyle donuklaşarak bir çokluk işaretleyicisine dönüştüğü düşünülebilir.

Eski Uygurcada incelenen metinler içerisinde *odgurati* “tümüyle, tamamıyla” anlamında zarf işlevinde bulunduğu görülmüştür:

kutrułtaçı tınlıglarını köñül kögüz töz yiltız kılınç eriglerin odgurati körür erti .. “Kurtulacak olan yaratıkların gönlünü, kalbini, kökünü esasını, tavrı ve hareketlerini **tamamıyla** görürdü” (MaitrSengim 4/12-14), *(takı) yime titik sekiz biliglig (öze) tömke biligliglerig odgur(ati) uka yarlıkar erdi* .. “Ve yine mahirane bir şekilde sekiz yanlış şuuru **tümüyle** haşmetle anlardı” (MaitrSengim 4/23-25), *antag oñalı bügüş urup odgurati ukar* “Bunun gibi vazih olarak hikmetini ortaya koyup **tamamıyla** anlar” (MaitrSengim 41/42-43), *antag tınlıg kiçigkiye çimeli ölürip odgurati tamuda togar* “Bunun gibi bir yaratık, küçük bir karınca öldürünce **tümüyle** cehennemde doğar” (MaitrSengim 59/24-25), *odgurati ol edgü öd birle tuşmakları bolgay* .. “**Tamamen** bu iyi devreye tesadüf edecek” (MaitrSengim 95/12-13), ... *küzedser odgurati maytrılag edgü öd birle sokuşur* “... korusa **tamamıyla** Maytrı'nın zuger edeceği (o) iyi bir devre rastlar” (MaitrSengim 100/21-22), *ol antag törülüğ edgü üd kolular boltukta odgurati okatmatın tus tolum bolalım umugumuz maytri burkanka okatmatın tus tolum bolup oyunun bedizin udusu teginelim* “Öyle töreye sahip iyi zamanlar olduğunda **tümüyle** sakinleştirmeden eş dost olalım umudumuz maytrı Buda'ya sakinleştirmeden eş dost olup oyun ve süslerle takipçisi olalım” (BT III 796-800), *nomlagmalar kop buşusu sakınçı biş teñri için atı // odgurati belgü // körtkürü birdi biz //* “Vaaz edenlerin bütün sadakası ve kederi beş tanrı için adı ... **tümüyle** işaret gösteriverdi” (M III s. 26/8-12).

odgurati sözcüğü *maytrı burkan* ismini niteleyerek, büyüklüğünü vurgulayarak saygı yapısı oluşturmuştur, bu bakımdan çalışmada incelenen bağlama dahil edilmemiştir:

⁴ Son çıkan yayında *utgurati*, *odgorati* biçimlerinin yerine *odgurati* biçiminin kabul edilmesi üzerine bu biçim esas alınmıştır (Wilkens, 2021: 502).

sansardın ozgalı kutrulgalı ırgürmeser ol tınlıg odguratı maytrı burkan ödinte kurtulur “...Samsara’dan kurtulmayı başaramaz ise, o **büyük** Maytrı burkan devrinde kurtulur” (MaitrSengim 8/44-47).

odguratı sözcüğünün kökeni belli olmamakla birlikte sözcüğün çokluk ifade ettiği görülmektedir. Eski Uygurca metinlerinde *odgurak* sözcüğünün kesinlik ifade eden bir sıfat olduğu ve *odgurak* ile *odguratı* sözcükleri arasında bir köken birlikteliğinin söz konusu olduğu belirtilebilir. *odguratı* sözcüğünün kesinlik bildiren anlamından “tamamıyla, tümüyle” anlamlarına ulaşarak belirsiz çokluk oluşturduğu görülmüştür. Bu çerçevede kesinlik bildiren bazı sözcüklerin çokluk anlamlı sıfat ve zarflara dönüşme ihtimalinin düşünilebileceğini ifade etmek mümkündür.

14. sa-

“Saymak” (EDPT: 781) anlamına gelen *sa-* fiili, Runik metinlerde ve Eski Uygurcada bulunmamasına rağmen bu fiilden türemiş birçok sözcüğün olduğu görülmektedir (OTWF: 306). Fiilin *sa-* biçimi Karahanlı Türkçesi metinlerinden olan DLT ve KB’de mevcuttur.

er konuğ ~ koyuğ sadı “Adam koyun saydı” (DLT 554/456), *kara tünüg keçürserdim ağır unı uçursadım yetigenig kaçar sadım sakış içre küniüm togdı* “Karanlık geceyi geçirmek istedim. Ağır uykuyu uçurmak istedim. Büyük ayının dönüşünü defalarca saydım. Bu sayma sırasında benim gündüz güneşim doğdu” (DLT 554/457), *añar agdım emdi birer bagnaça başıña tegi bagna sadım neçe* “Ben bu basamaklara birer birer basarak yukarı çıktım; sonuna kadar kaç basamak olduğunu saydım” (KB 6034).

14.1. sakışsız (<sa-k-ı-ş+sız)

Eski Uygurca metinlerinde görülmeye başlanan *sakışsız* “sayılmaz, hesaplanamaz” (EDPT: 817), (OTWF: 273) kavram alanlarına sahip bir sözcüktür. İncelenen metinler içerisinde aynı kavram alanına ait olan *sansız* sözcüğü ile devamlı olarak eş çift oluşturmuştur. Benzer olarak *san* sözcüğü ile *sakış* sözcüğünün de *san sakış* veya *sanı sakış* biçimlerinde birlikte kullanımlarına da rastlanır. -Xş ekiyle isimleşen sözcükler yaygın olarak +IXg, +sXz, +IXk, +çI ekleri ile yeni isimler türetebilir (OTWF: 272). “Sayılabilir, hesaplanabilir” anlamındaki *sakış* ismine eklenen +sXz yokluk ekiyle meydana gelen *sakışsız* sözcüğü “sayılmaz, hesaplanamaz” anlam alanlarına ulaşarak belirsiz bir çokluğu ifade etmiştir.

Çalışma için incelenen metinlerde *sakışsız* sözcüğünün her bağlamda bir eş çiftiyle birlikte kullanıldığı görülmüştür:

sakışsız sansız eş çifti “sayısız, sayılamaz, çok” anlamlarıyla sıfat işlevinde bulunmuştur:

yene sansız sakışsız ödler kolular ertginçe nirvanka kirmedin yirtinçüde menjin turguka tütrüm teriñ nom tözin aça yada okıtguca ötügçi bolsar “Yine **sayısız** zamanlar geçene değin, Nirvana’ya girmeden, dünyada sonsuza değin durmaya, keskin, derin öğreti esasını açıklayarak anlaşılmasını sağlamaya ricacı olsa...” (AY 181/17-22), *sansız sakışsız toyın[lar] ş(a)mnançlar bu nomda nomlug köz[in tüke]ti açıldı* “**Sayısız** rahipler ve rahibelerin bu öğretilerde inançlı gözü tamamen açıldı” (AY 340/9-11), *bolarnı üçün üzüksüz sansız sakışsız kalp üdün ayayu agı<r>layu tapıntım burkanlarka bir yañlıg* “Bunun için kesintisiz **çok** zaman Budalara saygı gösterip aynı şekilde hizmet ettim” (AY369/3-5), *kim ol bu orunta bodıs(a)t(a)vlar eşidip tutdaçı edremleri üze d(a)r(a)nı tigme nomlarıg tüz tüp şadkı (?) kılıp sansız sakışsız dyanlıg bilge biliglig y(a)ruklarıg anta ornatıp utunçsuz teprençsiz bolurlar ..* “...ki bu yerde Bodhisattvalar işitip dinledikleri erdemler ile dharani denilen öğretileri dümdüz edip **sayısız** dhyanalı bilgi ışıklarını orada yerleştirip hareketsiz, sabit olurlar.” (AY 316/10-16), *sansız sakışsız burkanlar birle ogatmadın tuş bolguluk edgülerke tükellig kılğay s(e)n tip y(a)rılıkagay tip y(a)rılıkadı* “... **sayısız** Budalar ile gözden kaçırmadan denk gelip iyilikleri tamamlayacaksın diye buyuracak ded” (AY 430/10-13), *sansız sakışsız burkanlarka yakın tapıgçı [bolayın]* “**Sayısız** Budalara hizmetçi olayım” (AY116/8-9), *beş türlüg tüzülmiş inçke otunlar üni eşidilür takı yme sansız sakışsız altun kümüş üze ki itsılarda kötürgülerde bu yertinçüde körülmedük öñi öñi* “...beş türlü düzenlenmiş zarif melodilerin sesi işitilir, bundan başka **sayısız hesapsız** altın ve gümüşle süslü arabalar da (?), teskereelerde bu yeryüzünde görülmedik türlü türlü ...” (Xuan X 65b/530-535).

sansız sakışsız kamaglık

sansız sakışsız kamaglık biçiminde benzer kavram alanlarını işaret üç sözcüğün eş çift olarak kullanılması belirsiz çokluğu bütünlük bakımından meydana getirmiştir:

ol ok buyan küçinte on küç tört türlüg ürüg uzatı ornanmış ög turuglar ulug edgü ögli köñül ulug y(a)rılıkançaçı köñülte ulatı sansız sakışsız kamaglık nomlarıg tanuklagalı boltum “O iyilik sayesinde on türlü güç, dört türlü uzun yerleşmiş (olan) durular; ulu,

iyi düşünceli gönül, ulu acıyıcı düşüncede bulunarak, bu yolla, **sonsuz sayıdaki bütün herkesin** öğretilerini tanıklamak istedim” (AY 164/7-14).

14.2. sansız (<sa-n+sız)

sa- fiiline eklenen +n fiilden isim yapım ekiyle ortaya çıkan *san* “sayı, hesap” anlamındaki sözcüğün +sXz ekini almasıyla *sansız* “sayısız, çok” anlamlarındaki sözcüğe ulaşılmıştır (EDPT: 842). Eski Türk dilinin ilk yazılı metinlerinde de geçen *sansız* sözcüğü Eski Türkçenin neredeyse her döneminde tanıklanabilen bir sözcüktür, ancak Eski Uygurca metinleri içerisinde diğer dönemlere nazaran çeviri metinlerinin çokluğundan yabancı sözcükleri Türkçeye çevirme aşamasında çeşitliliğe başvurulmasından kaynaklı olarak daha çok tercih edilmiş olması ihtimal dahilindedir.

edgü özlük atın kar kişin kök teyeğin sansız kelürüp kop ko<d>tı “İyi has atlarını, kara samurları (ve) boz dağ sıçanı (derilerini) **sayısızca** getirip bıraktılar (BK, G-12), *törüttün tümen miñ bu sansız tirig yazı tag teñiz kötki oprı yirig* “Bu **sayısız**, yüz binlerce canlıyı ova, dağ, deniz, tepe ve çukurları sen yarattın” (KB 21), *.../ça ödte asañı sanınça ... uluş balıklarka tegip sansız tınıglarka asag tusu (kılmış) (er)ñek sukıgınça ödte* “...şehirlere varıp **sayısız** ... yaratıklara hizmet ettiği bir parmak teması kadar bir zamanda” (MaitrSengim 16/15-18).

Belirsiz çokluk ifade eden *sansız* sözcüğünün tek başına kullanılmasının yanı sıra çoğunlukla bir eş çiftiyle kullanıldığı görülmüştür:

sansız üküş

sansız sözcüğünün, *üküş* sözcüğü ile eş çift oluşturarak sıfat görevinde bulunduğu rastlanmıştır:

bu ok tıtagıntın sansız üküş bodıs(a)t(a)vlar birle ogatmadın şaşmadın tuşgay m(e)n “İşte bunlardan dolayı **sayısız** Budalar ile hiç şaşmadan karşılaşacağım” (AY 421/4-6), *Sekiz tümen tört miñ kent uluşlarda barçada baştın açsız kızsız kısısız kavırsız yağısız börsiz başınçsız irtsiz birtsiz muşsuz taksız talım taşım bay barımlıg sansız üküş kötişvr bayagutlar evleri barkları ...* “Seksen dört bin şehrin hepsinden üstün, tok, dertsiz, hür, müstakil, düşmansız, minnetsiz, yardıma ihtiyacı olmayan, vergisiz, müreffeh, çok varlıklı, **sayısız** zenginlerin evleri barkları ...” (MaitrSengim 3/12-22), *edgü kılınçların aşgali toyın kuvranıñ edgülig iş ködüglerin bütürgeli ü(çün) sansız üküş muñadınçig kü (kelig) (er)demler öntürü teñri yalañukug ögirtürü* “İyi

amellerini artırmak, rahipler cemaatinin iyi işlerini bitirmek için **sayısız çok**, hayrete şayan, meşhur zuhur kabiliyetlerini haşmetle meydana getirir” (MaitrSengim 52/29-33), *küsüşlüğ öñlüğ yirtinçüdeki sansız üküş teyriler teñri burkan basasın̄ta bardılar* “İstekli, renkli yeryüzündeki **sayısız** tanrılar tanrısı burkandan sonra vardılar” (TT X 141-143). Bu cümledeki bağlama bakıldığında *sansız üküş eş çifti teyriler teñri burkan* ibaresini niteleyerek saygı yapısının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

sansız tümen

sansız sözcüğünün *tümen* sözcüğü ile “çok, sayısız” kavram alanında eş çift oluşturduğu görülmüştür. Çalışmaya belirli bir sayı ve dolayısıyla belirli bir çokluk ifade ettiği için bağımsız olarak *tümen* “10.000” sözcüğü dahil edilmemiştir. *sansız* sözcüğü ile arka arkaya gelerek semantik olarak *tümen* sözcüğü de bu bağlam içerisinde belirsizleşerek çokluğun sınırsızlığını ifade eder hâle gelmiştir:

muntada ulatı üküş türlüg ulug yarlıka(nçu)çı bilig küçinte sansız tümen tınlıglarka asag tusu kılı yarlıgkadı “Bunlardan başka fevkalade büyük merhameti sayesinde **sayısız** yaratıklara haşmetle hizmet etti” (MaitrSengim 4/6-9), *muntada ulatı sansız tümen tınlıglarka köligesi öze asag tusu kılı yarlıgkadı* .. “Bundan sonra **sayısız** yaratıklara gölgesi ile haşmetle hizmet etti” (MaitrSengim 5/33-35).

kamag sansız tümen

Belirsiz çokluğun yanında bütünlüğü de ifade etmek için *kamag* sözcüğü ile *sansız tümen* sözcüklerinin eş çift oluşturduklarına rastlanmıştır:

Biz kok kamag san(sız tümen) tınlıglarka kamag bursoñ ku(vragka) uvutlug teginür biz.. “**Bütün sayısız** yaratıklara bütün cemaate (karşı) edepli davranırız” (MaitrSengim 112/3-6).

ülgüsüz sansız

ülgüsüz sözcüğü de belirsiz çokluk oluştururken *sansız* sözcüğünde olduğu gibi +sXz yokluk ekini tercih etmiştir. Bunun nedeni ise sözcüklerin kökenine semantik olarak bakıldığında var olanı, belirli olanı ifade ettikleri görülür, ancak yokluk ekiyle birleştiklerinde belirli olan sözcüğün belirsizleştiği ve çokluğu bu bakımdan ifade ettiği görülmüştür. *ülgüsüz sansız* eş çifti “çok, sayısız, sonsuz” gibi kavram alanlarını işaret ederek belirsiz bir sıfat meydana getirmiştir:

olar orunınta ülgüsüz sansız öñi öñi adrırlar... “Onların yerinden **sayısız** farklı farklı ayrılırlar” (AY 49/21-22), *antada basa ok bu tütsüglüg kuşatırlar ontın*

singar yirtinçülerte ülgüsüz sansız ganj ögüzdeki kum sanınça burkanlar uluşınta kingürü yadılıp ol kamag burkanlar üzesinte tegzinü turup altun önlüg y(a)ruklar ünüp y(a)rutu yaltritu turgaylar “Ondan sonra bu tütsülü gölgelikler on taraftaki yeryüzüne **sonsuz** Ganj nehrindeki kum sayısı kadar Budalar ülkesinde yayılarak o Budalar üzerinde dolaşarak altın renkli ışıklar yükselip parlayacak” (AY427/10-18), *yene yme kördiler ülgüsüz sansız toyınlar kuvragı iliglerinte xualar küzetriler tutup k(a)ltı öñreki tapıg uduglar tükelyumgı kelip taypazaki nomka tapıg udug kılmuşların señrem içinte neçe kay beltir erser ...* “Yine (şunları) da gördüler: **Hesapsız sayısız** rahipler cemaati ellerinde çiçekler, sayebanlar tutup yukarıda sayılan saygı, hürmet (belgileri) hep birlikte gelip Mahaprajnaparamita sutraya saygı gösterdiklerini, manastır içinde ne kadar yol ve meydanlık varsa ...” (Xuan X 25a/289-296), *ötrü bu adavaki yek katıg ünün kırırıp ülgüsüz sansız tınlıgları ölürgeli ugradı* “Sonra adavaki adlı şeytan büyük bir sesli bağırıp **birçok** canlıyı öldürmeye niyet etti” (TT X 33-36).

ülgüsüz sansız yüz miñ tümen

ülgüsüz sansız yüz miñ tümen sözcükleri eş çift meydana getirmiştir. Farklı bağlamlarda belirli bir çokluğu ifade eden hem *yüz miñ* hem de *tümen* sözcükleri *ülgüsüz sansız* sözcükleri ile bir araya gelerek çokluğun miktarını, sınırsızlığını işaretlemiştir:

...ülgüsüz sansız yüz miñ tümen koltı nayut sanınça tınl(ı)glarning nızvanılıg kadguların tarkarıp uçsuz kırıksız ulug emgeklig taluy ögüzdin keçürüp... “...**sayısız yüz bin tümen** koti nayuta sayısınca canlıların iheras kaygılarını uzaklaştırıp uçsuz bucaksız büyük zahmetli denizden geçirip...” (AY 430/3-7).

Ağca tarafından (2010:164) Manihesit ve Budist Türk çevresi metinlerinde yaygın olarak kullanıldığı belirtilen titir (<ti-t-ir) bildiricisi *sansız sakışsız ülgüsüz kolusuz* eş çiftleri ile yüklemleştirici olarak kullanılmıştır, aynı zamanda *üküş telim ülgüsüz sansız* sözcükleri de bol- (<bol-ur) yardımcı fiiliyle birleşerek yüklemleşmiştir:

sansız sakışsız ülgüsüz kolusuz

sansız sakışsız ülgüsüz kolusuz titir “**Sayısız, sonsuzdur**” (AY 156/19-20).

üküş telim ülgüsüz sansız

üküş telim ülgüsüz [sansız bolur] “**Sayısız, çok olur**” (AY 80/10).

Eski Türkçedeki *sa-* fiilinden türetilen sözcüklerden biri olan *sansız*, “sayısız, çok, sonsuz” gibi kavram alanlarında ilk metinlerden itibaren tanıklanabilmektedir. Bu bilgidен hareketle sözcüğün çok eski zamanlarda kavram alanının genişleyerek sözcükselleşmiş olabileceği ve Eski Uygurcanın belirsiz çokluk meydana getirmek için kullandığı yöntemlerden birinin +sXz yokluk eki ile oluşturulan sözcükler olması da ihtimal dahilindedir. “Sayma” gibi anlamlara gelen *sakış* sözcüğünün de +sXz yokluk ekiyle birleştiğinde “sayısız, çok” anlamlarında bir sözcüğe dönüştüğü görülmesinin yanında incelenen metinlerde tek başına olduğu bir örneğe rastlanmamıştır. *sansız* ve *sakışsız* sözcükleri hem birbirleriyle hem de birçok belirsiz çokluk sözcüğüyle eş çift oluştururken diğer yandan farklı bağlamlarda belirli çokluk ifade eden *tümen*, *yüz miñ* gibi sayı sözcükleriyle de eş çift meydana getirmiştir. Bunu yaparken belirli olan bu sözcükleri belirsizleştirerek sınırsızlaştırdığı görülmüştür.

15. taşım (<taş-ım)

“Sıgmamak, taşmak” anlamındaki *taş-* fiili (EDPT: 559), -(X)m eki ile birleşerek çokluk sözcüğü meydana getirmiştir (Erdal, 1991: 293). Ağca, *taş-* fiilinin Eski Uygurca metinlerdeki tanıklarının “taşmak, merkezden uzaklaşmak” temel anlamında olduğunu ifade ederek *taşım* sözcüğünün sadece Maitrisimit Nom Bitig’de *telim taşım* biçiminde geçtiğini belirtmiştir (2020: 57-58).

taş- “taşmak, sıgmamak” fiilinin Eski Uygurcada ve Karahanlı Türkçesi metinlerinden olan DLT’de de tanıklandığı görülmüştür:

bilge biliglig sav üze taşa turur üzüksüz “Bilgelik sözü ile sürekli taşar” (AY 450/13-14), *kudug içinte ün üngey suv taşgay* “Kuyu içinden ses yükselecek, su taşacak” (AY 434-435/23-1), *suw taşdı* “Su taşı” (DLT 270/236).

telim taşım

telim taşım biçiminde “çok” anlamında belirsizliği ifade ederek eş çift oluşturmuşlardır:

Sekiz tümen tört miñ kent uluşlarda barçada baştın açsız kızsız kısısız kavırsız yağısız börisiz başınçsız irtsiz birtsiz muşsuz taksız telim taşım bay barımlıg sansız üküş kötişvr bayagutlar evleri barkları... “Seksen dört bin şehrin hepsinden üstün, tok, dertsiz, hür, müstakil, düşmansız, minnetsiz, yardıma ihtiyacı olmayan,

vergisiz, müreffeh, **çok** varlıklı, sayısız zenginlerin evleri barkları ...” (MaitrSengim 3/12-22).

*bu yırtınçüde aırsız üküş nomlug **telim taşım** çoğ yalın belgülig bolmuş erür*
“Bu dünyada fevkalade, **büyük** dinin gür ışığı belirmiştir” (MaitrSengim 7/12-14).

“Taşmak, sığmamak” anlam alanından fiilin aldığı -(X)m eki ile ortaya çıkan *taşım* sözcüğü belirsizlik ifade ederek “çok” anlam alanına ulaşmıştır. Sözcüğün sadece Maitrisimit Nom Bitig’de geçmesinin sebebi Eski Uygurcadaki çeviri faaliyetlerinin çok olmasından kaynaklanmış olabilir. Nitekim birçok alıntı sözcüğün Türkçeye uyarlanmaya çalışıldığı bilinmektedir. *taşım* sözcüğünün sadece *telim taşım* biçiminde tanıklanması da sözcüğün *telim* ile benzer kavram alanlarına sahip olduğunu ve bu bakımdan da eş çift meydana getirdiğini ifade etmeye olanak tanımıştır. Fiil somut olan “taşmak, sığmamak” anlamından zaman içerisinde somut anlamın yanı sıra soyut bir kavram alanına da sahip olmuştur. Fiilin, -(X)m eki ile isimleşerek *taşım* biçimini meydana getirdiği “taşmış” somut anlamından ekin donuklaşarak sözcükselleşmesi sonucu sözcüğün soyut olan belirsiz çokluk anlamına ulaşmış olabileceği ihtimal dahilindedir.

16. *telim* (<tel-im)

Eski Uygurca metinlerinde tanıklanmaya başlanan *telim* sözcüğü “çok” kavram alanına sahiptir (EDPT: 499). *telim* sözcüğü ile ilgili Ağca, Eski Türkçede artlık-önlük sıraya dair ipucu teşkil eden *telimrek* (KB 2148, 2150, 3100) tanığını vererek sözcüğün ön ünlülü okunmasını gerektiğini ve *taşım* ile tanıklanan eş çift örneklerinin, *telim* sözcüğünün orijinalinde art ünlülü *talım* biçiminde olabileceğini, sonraki aşamalarda dil bilgisel sebeplerle ünlü palatalizasyonuna uğramış olabileceğini ifade etmiştir (2020: 59). Sözcüğün kökeni ile ilgili izah yapan Ağca, *telim* ve *taşım* sözcüklerinin fonetik açıdan /l/ ve /ʃ/ denkliğine sahip olabileceğini dolayısıyla kökenlerinin ilk Türkçede **tal(X)-* biçiminde kabul edilebileceğine işaret etmiştir (2020: 61). Eski Uygurcada *telim*, *taşım* sözcüğünün aksine hem tek başına hem de başka eş çiftlerle birlikte oldukça sık kullanılan bir belirsiz çokluk sözcüğüdür.

Eski Uygurcada görülmeye başlanan *telim* sözcüğü DLT ve KB’nin yazıldığı dönemde de kullanılmaya devam etmiştir:

*öç kek kamug kişiniñ yalñuk üze alım bil edgüliküg ugança elğiñ bile **telim** kıl*
“Öç, bir borç gibi senden istenir, bunun için ondan sakın ve dikkatli ol; yabancı ve

yolculara gücün yettiği kadar çok iyilik et” (DLT 34/20), *üküş söz eşitgil telim sözleme ukuş birle sözle bilig birle tüz* “Çok dinle, çok konuşma; sözü akıl ve bilgi ile süzle” (KB 1009).

bu ok d(a)r(a)nı nomug telim sözlemek üze kamag burkanlarka tapıg udug ağır ayag kılmış bolgaylar .. “Bu dharaniyi **çok** söylemek suretiyle bütün Budalara hizmet etmiş ve hürmet göstermiş olacaklar” (AY 360/14-16), *tegirmi tam içinte esrük boltı tegirmi-leyüki yagıñ telim boltı* “Yuvarlak tam içinde sarhoş oldun etrafını çevreleyen düşmanın çok oldu” (TT I 8/57-58), *ögrünçi üküş ini içi tüzülti tavarı telim tebretük sayu kut kalır* “Sevinci çok büyük küçük barış içinde yaşadı, malı **çok** sarsılır sayı saadet kalır” (TT I 19/136-138).

Eski Uygurcada görülen *telim* sözcüğü hem tek başına hem de çeşitli eş çiftlerle birlikte kullanılmıştır:

telim taşım

telim taşım biçiminde “çok” anlamında eş çift oluşturmuşlardır:

Sekiz tümen dört miñ kent uluşlarda barçada başın açsız kızsız kısıgsız kavırsız yagısız börisiz başınçsız irtsiz birtsiz muñsuz taksız telim taşım bay barımlıg sansız üküş kötişvr bayagutlar evleri barkları... “Seksen dört bin şehrin hepsinden üstün, tok, dertsiz, hür, müstakil, düşmansız, minnetsiz, yardıma ihtiyacı olmayan, vergisiz, müreffeh, **çok** varlıklı, sayısız zenginlerin evleri barkları ...” (MaitrSengim 3/12-22), *bu yırtinçüde añsız üküş nomlug telim taşım çoğ yalın belgülig bolmış erür* “Bu dünyada fevkalade, **büyük** dinin gür ışığı belirmiştir” (MaitrSengim 7/12-14).

üküş telim

telim sözcüğünün *üküş* ile eş çift meydana getirerek “çok, çok fazla” gibi kavram alanlarını işaretlediği görülmüştür:

bir kün bir tün ulatı üküş telim uzun üdlerte kizleser yaşursar .. “...bir gün bir geceden sonra **çok fazla** uzun süre gizlese...” (AY 140/22), *ötrü ol yir orun ededip itilip menji ögrünçü üküş telim bolgay tip ötünti* “Sonra bu yeryüzü daha da güzelleşip, mamur olup **çokça** huzurlu olacak” (AY 533/4-7), *anıñ içinte yene üküş telim balıklar yatmışın anı körüp ötrü ol bayagut oğlı irinçekep tsuyurkap ulug y(a)rlıkançuçı köñülü yügerü boltı* “...onun içinde de **birçok** balığın yattığını görüp bu sebeple o bey oğlu acıyıp yüce bağışlayıcı gönlü ortaya çıktı” (AY 600/7-11), *ol ögüz kızıgında üküş telim balıkçı kuvragı yığılıp balık tartgu simekin kılurlar erti* “O nehir kıyısında **birçok** balıkçı grubu toplanmış balık çekme, yakalama işi yapıyorlardı” (AY 602/5-8), *amtu*

*bu pııavarık-lıg törü-nüñ avantın tıltagın sözleyü birelim munda udpatı tıltagı **üküş telim** erür-ler* “Şimdi bu Pııavarık töresinin sebebini söyleyiverelim. Burada Udpatı sebebi **çoktur**” (BT III 85-88), **üküş telim** *ögrünç köñül tutgıl* “Gönlünü **çok** sevinçli tut” (TT I 13/99-100). Bazı örneklerde *üküş telim* eş çifti bir sıfatı niteleyerek niceliğini artırırken bazı örneklerde ise doğrudan fiili niteleyen bir zarf olarak kullanılmıştır.

telim üküş

üküş telim eş çiftinin görülmesinin yanı sıra az da olsa *telim üküş* biçiminde sıralanarak da derecelendirme / kuvvetlendirme bakımından zarf meydana getirdiği ifade edilebilir:

*ötrü monçulayı **telim üküş** nom yürügler adırtın nomlamakıñız iyin aça adıra okıtur siz ..* “Sonra böylece **pek çok** kanun yorumları ayrıca vaaz etmenize göre açarak ayrıarak okutursunuz.” (AY 334/24-25), ***telim üküş** tulangurmaklıg t(e)ñrilerke yükünür m(e)n* “**Çok** güzel konuşan tanrılara saygıyla eğilirim” (AY 679/24), *kürlüg erserler **telim üküş** yazuklarıña korkunçsuz aymançsız erserler ...* “...hilekar iseler, **pek çok** günahları yüzünden korkmaz, çekinmez iseler ... (MaitrSengim 65/18-19).

teñlençsiz telim

telim sözcüğü, *teñlençsiz* sözcüğü ile eş çift oluşturarak ve sıfat işlevinde bulunarak belirsiz çokluk ifade etmiştir:

*ülgülençsiz ulug kutlug titir.. **teñlençsiz telim** edgülerin.. itilip bütmiş iduk titir.. üç uguş yirtinçü-de.. yalanuz ayagka tegimlig erür siz.. tolp sansarta b(e)lgülüğ.. barçada kutlug tityük siz* “Sayılamayacak kadar çok kutludur. **Çok** iyiler ile tanzim edilip tamamlanmış kutsal (olarak) adlandırılır. Üç yeryüzünde sadece siz saygı değersiniz. Bütün yaşam döngüsünde aşikâr (ve) hepsinden kutlu (olarak) adlandırılmışsınız.” (AY 350/1-6).

ülgülençsiz teñlençsiz üküş telim

Benzer anlam alanlarını ifade eden ancak farklı biçimlerde belirsiz çokluk meydana getirmiş olan *ülgülençsiz teñlençsiz üküş telim* art arda sıralanarak eş çiftler oluşturmuş ve *nomlarıg* sözcüğünü nitelemiştir:

ülgülençsiz teñlençsiz üküş telim *nomlarıg eşidüküm yok erti ..* “**Sayısız, birçok** öğretiyi hiç işitmedim” (AY 670/13-14).

kalın üküş telim tolþ kamağ

üküş telim eŖ çiftinin aralarına baŖka bir çokluk sözcüğü almadığı görölmektedir. *kalın üküş telim tolþ kamağ* biçiminde sıralanan sözcükler hem belirsizliğin hem de çokluğun derecesini artırmıştır:

kalın üküş telim tolþ kamağ *tirin kuvragka kavŖatılı kurŖatılı nom nomlagalı ugradukda* “**Kalabalık tamamıyla bütün** bir cemaat tarafından sarılmış bir vaziyette vaaz vermeye davrandığında...” (AY 683/1-5).

Eski Uygurcada görölmeye baŖlanan *telim* sözcüğü “çok, çok fazla, birçok” kavram alanlarını ifade etmektedir. Ağca’nın da belirttiği gibi sözcüğün kökeni olan **tal(X)*- (2020: 61) fiilinden *taŖım* sözcüğünde de olduğu gibi –(X)m eki ile birleŖerek *telim* biçimi ortaya çıkmıştır. Hem Eski Uygurcada hem de Karahanlı Türkçesinde görölen *telim* benzer anlam alanlarını iŖaretleyen *ülgülençsiz, teñlençsiz, üküş, kalın, tolþ, kamağ* sözcükleri ile eŖ çiftler oluŖturarak belirsiz çokluğun miktarını artırmış ve zarf ve sıfat görevlerinde bilinmezliğı gösteren ve sınırları aŖan bir bağlam meydana getirmiştir.

17. teñ

“Denk, eŖit, denklik” (EDPT: 511) anlam alanına sahip *teñ* sözcüğü Eski Türkçe metinlerde tanıklanabilmektedir. *teñ* sözcüğü *teñ tuŖ* biçiminde “denk ve akran” anlamlarıyla da verilmiştir (DLT 599/491).

neñ idi olarnı ülgü teñ yöleŖürüg üze ülgülegeli teñlegeli oğŖatgalı bultukmaz “Hiçbir Ŗey onlarla asla ölçü (ve) örnek bakımından ölçülemez kıyaslanamaz” (AY 375/1-3), *...burkanlarnıñ ulsuz tüpsüz edgüleri üze ülgü teñ tutup...* “...Budaların dipsiz, temelsiz iyilikleri ile denk, eŖit tutup...” (AY 136/21), *kümüŖ kalsa altun meniñdin saña anı tutmagıl sen bu sözke teñe* “Benden sana gümüş ve altın kalırsa sen onları bu söze denk tutma” (KB 188).

17.1. teñle-

teñ “denk, eŖit” anlamlarındaki ismin üzerine +*la-* ekinin gelmesiyle *teñle-* fiili “eŖit tutmak, karŖılaŖtırmak” (EDPT: 521), (OTWF: 447) anlamlarına ulaŖmıştır.

bir neñ birke teñledi “O, iki Ŗeyi denkleŖtirdi” (DLT 619/514), *sınamıŖ yağıçı kiŖi teñlemiŖ on iki miñ er sü üküŖ sü timiŖ* “Tecrübeli harp adamı karŖılaŖtırmış ve on iki binlik ordunun büyük bir kuvvet olduğunu söylemiş” (KB 2334).

17.1.1. *teñlençsiz* (<*teñ+le-nç+siz*)

Sözcük “karşılaştırılmaz” (EDPT: 522), (OTWF: 355) anlamlarında verilmiştir. Eski Türkçe metinlerde “eşit tutmak, karşılaştırmak” anlamındaki *teñle*-fiili, Eski Uygurca metinlerde *teñlençsiz* şeklinde “ölçülemez, sonsuz, sayısız, çok” anlamlarında tanıklanmaktadır. Erdal, -(X)nç ekinin çoğunlukla eylemlerden isim meydana getirdiğini belirtmiştir. Eski Türkçe metinlerdeki örneklerde fiilin -(X)nç ekini almış *teñlenç* biçimine hiçbir örnekte rastlanılmaz. Erdal tarafından OTWF’deki -(X)ç maddesinde çoğu -(X)nçl(X)g ekini almış sözcüğün -(X)nç biçiminin tanıklandığını fakat aynı durumun -(X)nçs(X)z birleşigi ile kullanılan her sözcük için söz konusu olmadığı / tanıklanmadığı ifade edilmiştir. -(X)nç ekiyle isimleşmiş olan bu sözcüğün üzerine gelen +sXz yokluk eki Eski Uygurca metinlerde ya tek başına ya da bir eş çifti ile birlikte isimlerde çokluğu işaretlemiştir. Sonuç olarak Eski Uygurca metinlerdeki *teñlençsiz* örneği gibi Türkçede sözcük yapımında sadece -(X)nç ekiyle tanıklanamayan kimi örneklerde -(X)nçs(X)z birleşigine dair çok sayıda sözcük yer almaktadır (OTWF: 275). Ağca, çalışmasında ekin doğası gereği -(X)nçs(X)z birleşiginin genellikle kendisinden sonra gelen bir ismi nitelediğini ifade etmiştir (Ağca, 2010:143).

teñlençsiz sözcüğü, “ölçülemez, sayısız” anlam alanlarında sıfat işlevinde bulunmuştur:

...*teñlençsiz biliglig sançanaçavıka anabataptıka telim üküş tılangurmaklıg t(e)ñrilerke yükünür m(e)n* “Ölçülemez bilgili sançanavıka **çok** güzel konuşan tanrılara saygıyla hürmet ederim” (AY 679/21-24).

teñlençsiz sözcüğünün kökeninin de ifade ettiği karşılaştırma anlamına dayalı olarak benzetme yoluyla bağlamda yer aldığı ve *titir* (<ti-ti-r) bildiricisi ile yüklemleştigi görülmüştür:

kök kalık teg teñlençsiz titir “Gökyüzü gibi **ölçülemezdir**” (AY 451/6-7).

ülgülençsiz teñlençsiz

Eski Uygurcada isimleri niteleyerek “ölçülemez, sayısız” kavram alanlarını işaretleyen *ülgülençsiz teñlençsiz* biçiminde eş çifte rastlanmıştır:

ötrü ol tözünler ogh tözünler kızı ülgülençsiz teñlençsiz buyan edgü kılınçig alırlar “Daha sonra o soylular oğlu, soylular kızı **sayısız** iyi davranışı alırlar.” (AY 151/4-7), *...kavşıkıya ötüğ{'}çi bolmakdın turmış buyan edgü kılınç ülgülençsiz teñlençsiz yöleşdürgülüksüz titir* “Ey Kavsika, ricacı olmaktan meydana gelmiş iyi davranış **ölçülemez** ve benzersizdir” (AY 163/11-14), *ötrü ol antag tözünler ogh tözünler kızı süzük kirtgünç köñüllüg tınl(i)glar ülgülençsiz teñlençsiz ulug buyanlig tirginig yıggalı tırgeli ugaylar* “Sonra o zaman o, öylesi soylular oğlu, soylular kızı, temiz inançlı gönle sahip canlılar, **ölçülemez karşılaştırılmaz** ulu iyilikli topluluğu toplayıp, bir araya getirebilecekler” (AY 175/18-22), *ülgülençsiz teñlençsiz ulug bedük teriñ bilge biliglerig toşgurmak tüketmek p(a)ramıt timek savnuñ yörügi erür* “**Sayısız** büyük ulu derin bilge bilgilerini yok ederek sözünü izah etti” (AY 309/19-22), *ülgülençsiz teñlençsiz ulug türlüg buyanlig yükmekig yıggalı tırgeli kazgangalı ugaylar ...*“**Sayısız** çeşitli sevapların yığını toplayabilecek kazanabilecek” (AY 360/11-14), *ülgülençsiz teñlençsiz ulug buyan edgü kılınçig bulgaylar kazgangaylar* “**Sayısız** ulu iyi sevap iyi ameli bulacaklar, kazanacaklar” (AY 415/9-11), *amtu burkanlig sakarı luu kanınıñ agızlıg matkiri yoolıntın ünmiş tillig sarasvadi teñrisintın belgülig bolmış yüz bir karımlarta öñdin oztaçısı tetmiş ülgülençsiz teñlençsiz ulug ulug işlerig işledeçi çintamani ertinike okşadı ...*“Şimdi Budalı Sagare babanın ağızlı ritüel metni yolundan yükselmiş dilli Sarasvadi tanrısından işaret gelmiş, yüz çukurlarda yüzünden kurtararak demiş. **Sayısız** büyük ulu işlerini işleyerek mücevhere benzedi” (BT III 721-732).

teñlençsiz telim

teñlençsiz sözcüğünün benzer anlam alanlarını belirsizlik yoluyla ifade eden *telim* sözcüğü ile *teñlençsiz telim* biçiminde eş çift oluşturarak sıfat işlevinde olduğuna rastlanır:

ülgülençsiz ulug kutlug titir.. teñlençsiz telim edgülerin.. itilip bütmiş iduk titir.. üç uguş yırtinçü-de.. yalanuz ayagka tegimlig erür siz.. tolp sansarta b(e)lgülüğ.. barçada kutlug tityük siz “Sayılamayacak kadar çok kutludur. **Çok** iyiler ile tanzim edilip tamamlanmış kutsal (olarak) adlandırılır. Üç yeryüzünde sadece siz saygı değersiniz. Bütün yaşam döngüsünde aşıkâr (ve) hepsinden kutlu (olarak) adlandırılmışsınız.” (AY 350/1-6).

ülgülençsiz teñlençsiz üküş telim

Benzer anlam alanlarını ifade eden ancak farklı biçimlerde belirsiz çokluk meydana getirmiş olan dört sözcük, *ülgülençsiz teñlençsiz üküş telim* biçiminde sıralanarak eş çiftler oluşturmuş ve *nomlarıg* sözcüğünü nitelemiştir:

ülgülençsiz teñlençsiz üküş telim *nomlarıg eşidüküm yok erti .. “Sayısız, sonsuz öğretileri işitmedim”* (AY 670/13-14).

kamağ ülgülençsiz teñlençsiz

Bütünlüğü işaretleyen *kamağ ülgülençsiz teñlençsiz* sözcükleri “tümüyle, sayısız” kavram alanında eş çift oluşturmuştur:

kamağ ülgülençsiz teñlençsiz burkanların edgülerin barçanı ok b(e)lgürtgeli bolur “Tümüyle sayısız burkanların iyilerin hepsini belirterek olur” (AY 68/12-15).

Eski Türkçe metinlerde görülen *teñ* “eşit, denk” ismine eklenen +LA- isimden fiil yapım eki ile “karşılaştırmak, eşit tutmak” anlam alanlarına sahip olan *teñle-* fiili ortaya çıkmıştır. Fiil, -(X)nçs(X)z birleşigi ile yeni bir sözcük oluşturarak “ölçülemez, sayısız, çok” kavram alanlarına ulaşmıştır. *teñlençsiz* sözcüğü belirsiz çokluk ifade ederken karşılaştırma, derecelendirme gibi işlevlerde genellikle sıfat veya zarf meydana getirmiştir. Eski Uygurcada görülen *teñlençsiz* bağlamda belirtilen karşılaştırma, belirsizlik, çokluk ve derecelendirme ile mekanı ve zamanı aşan bir sözcüğe dönüşmüştür.

18. tol-

“Dolmak, dolu hâle gelmek” (EDPT: 491), (Erdal, 2004: 132) anlam alanlarına sahip *tol-* fiili Eski Uygurcada tanıklanmaktadır. Aynı zamanda Karahanlı Türkçesi metinlerinde de görülmekle birlikte *tol-* < *dol-* biçiminde aynı anlam alanını koruyarak meydana gelen t < d değişimi ile günümüze kadar ulaştığı ifade edilebilir.

*kamağ sansartaki bilgülık nomlarıg la (?) bıntavır (?) intınıntaki ay t(e)ngrig körürçe adırthg bilteçi bütmiş buyanlıg **tolmuş** yivigliğ bodis(a)t(a)vlar yme vaçıraupam dyan öritip burkan kutın bulmuş kşan üdke tegmeginçeke tegi bodis(a)t(a)vlarınğ köz biligi üze körgeli adırtagalı bolmaguluk tınl(ı)g tınsız iki törlüg yırtınçülerig birkerü et’özi içinte sıgurgalı udaçı* “Ölümlü kalımlı dünyada bilinebilecek bütün öğretileri, la bıntavır (?) kıyısındaki ay tanrıyı görüyormuş gibi,

farklı bir şekilde bilip inanmış, sevapla dolmuş Buda adayları da vaçraupam erdeminin yüceltip, Buda kutsallığının bulunduğu zamana ulaşamayınca kadar, Buda adaylarının gördükleri bilgileri ile görüp, ayırt edemeyeceği canlı cansız iki türlü alemi, bedeninin içine tümüyle sığdırabilecek” (AY 44/17), *idi yakşı aymış tapı bolmuş er tapılık içinde kutı tolmış er* “Olan ile yetinen ve bu kanaati ile saadette dolmuş insan çok güzel söylemiş” (KB 3799). *tol-* fiili “dolmak” anlamıyla verilerek *topluka tol* “Kabir onunla doluersin” örneği verilmiştir (DLT 217/186).

18.1. *tolp* (<*tol-p*)

Clauson, “her, bütün, tamamen” kavram alanlarında verdiği *tolp* sözcüğünün *tol-* fiilinden türediğini *tolup* biçiminin göçüşme geçirmesinden meydana gelmiş olabileceğini belirtmiştir (EDPT: 492). Erdal da *tol-* “doldurmak” anlamlı fiilin -(X)p zarf fiil ekini alarak *tolp* “tam, hepsi” anlamına ulaştığını ancak orta hecesinin düşmesiyle de gelişmiş olabileceğini ifade etmiştir (2004: 132). Eski Uygurca metinlerinde tanıklanan sözcüğün hem tek başına hem de çeşitli eş çiftleriyle birlikte kullanıldığı görülmüştür.

tolp “bütün” kavram alanında çokluğu işaretleyen belirsiz bir sıfat oluşturarak bağlamda bulunmuştur:

*köni tüz tuymak burkan kutın [bulmuş] üküş telim tnl(i)glarıg inç [meñilig kılma]ları **tolp** yırtinçüg irinç[kep üküş telim] ulug kuvragıñ [teñrili yalañukl]ıññ edgülig [asıgıg]ıña no[mıug tilgenig] [evirmek]ler erser* “Doğruyu kavrayan Buda saadetini bulmuş pek çok canlılara huzur sağlamak için **bütün** yeryüzündekilere acımak için, pek çok büyük topluluk ve tanrı ve insanların iyiliği için faydalı dharma tekerleğini çevirmeleri ise.” (AY 79/6-12), ***tolp** yırtinçüdeki ne[ç][e] kamag tnl(i)g oğlanları barça kop emgeklerintin ozup alku barça inçgü meñig bulmakları bolsun* “**Bütün** yeryüzünde ne kadar canlı varsa onların hepsi tüm sıkıntılarından kurtulup tamamıyla mutluluğa ersin” (AY 116/13-16), *tütsüg hua çeçeklerig saça töke kelip **tolp** yagız yir yüüzin hua çeçekler üze toşgurmışları közünür* “Tütsü çiçekleri saçarak gelip **bütün** yeryüzünü çiçeklerle doldukları görülür” (AY 313/6-9), *ülgülençsiz ulug kutlug titir.. tenglençsiz telim edgülerin.. itilip bütmiş iduk titir.. üç uguş yırtinçü-de.. yalañuz ayagka tegimlig erür siz.. **tolp** sansarta b(e)lgülüğ.. barçada kutlug tityük siz* “Saylamayacak kadar çok kutludur. Çok iyiler ile tanzim edilip tamamlanmış kutsal (olarak) adlandırılır. Üç yeryüzünde sadece siz saygı değersiniz. **Bütün** yaşam

döngüsünde aşikâr (ve) hepsinden kutlu (olarak) adlandırılmışsınız.” (AY 350/1-6), *ol üdün ol ilig kan tülintin ötrü odunup tugdı ulug ögrünçi tolpa et özinte toşguru...* “O zaman o hükümdar düşünden uyanıp bütün bedenine tesir eden **büyük** bir sevinç duymuş” (AY 572/18-20), *tolpa çoonanta inçe kutlug yer orun yok erdi* “**Bütün** Ç’angngan’da böylesine kutlu bir yer yoktu ..” (Xuan X 45b/51-53), *tolpa et’özi kızgan yürün kaşı közi keñ y(a)ruk yaşuk togılıg erdi* “...**bütün** vücudu pembe renkte, kaşı gözü açık, aydınlık, ışıklı ve yakışıklı idi” (Xuan X 154a/846-848), *tolpa etözümüzdin kan yirin söl... akar barınur ..* “**Bütün** vücudumuzdan kan, irin usaresi ... akar, boşanır” (MaitrSengim 61/8-10), *kayusı tolpa (et)özi örtenü yala ulug ünün ıglayu siktayu maytrı burkan tapa kelirler ..* “Bazısı, **bütün** vücudu alevler içinde olduğu hâlde yüksek sesle ağlaya ağlaya Maytrı Burkan’a doğru gelirler” (MaitrSengim 71/7-10), *...tumşuklug tarmaklag boylar kel- /// tolpa etözümüzni sorarlar* “...gagalı, pençeli vücutlar (?) (gelip) **bütün** vücudumuzu emerler” (MaitrSengim 107/14-16).

Eski Uygurca metinlerde tanıklanan *tolpa* “bütün, tüm” kavram alanındaki sözcüğün çekim ekiyle kullanımı da görülmüştür:

tolpnuñ

tol- fiiline eklenen -(X)p zarf fiil eki ile meydana gelen sözcüğün +nuñ ilgi ekiyle birleşerek “hepsini” anlamında *tolpnuñ* (<tol-p+nuñ) biçimini ortaya çıkarmıştır:

ırzılar iligi on küçlüg tolpnuñ idisi kalısız alkuka asıg kıltaçı “ırzılar hükümdarı on güçlü **hepsinin** sahibi bütünüyle fayda sağlayacak” (BT VIII B/118-119).

tolpa sözcüğünün Eski Uygurca metinlerinde bir eş çiftiyle beraber kullanımına da rastlanmıştır:

tolpa kamag

“Bütün, tüm” gibi anlam alanlarında olan *tolpa* sözcüğünün *kamag* eş çiftiyle birlikte belirsiz sıfat oluşturduğuna rastlanmıştır:

tolpa kamag tnl(i)glarka könisinçe edgüti nomlasarlar “**Bütün** canlılara doğruca iyice öğütleseler” (AY 81/20-22), *tolpa kamag yir suvug tidıgsız barıp y(a)rutur* “**Bütün** yeryüzünü engelsiz vararak yaratır” (AY 349/14-15), *tolpa k(a)m(a)g ilü törüsü üz[e]* “**Bütün** ülkenin töresi ile...” (M III s. 35/24).

kalın üküş telim tolp kamag

kalın üküş telim tolp kamag biçiminde eş çift meydana getiren sözcükler hem belirsizliğin hem de çokluğun derecesini artırmıştır:

kalın üküş telim tolp kamag tirin kuvragka kavşatılı kurşatılı nom nomlagalı ugradukda “**Kalabalık, bütün** bir cemaat tarafından sarılmış bir vaziyette vaaz vermeye davrandığında...” (AY 683/1-2).

Eski Türkçe metinlerde tanıklanan *tol-* fiilinin “dolmak, dolu hâle gelmek” anlam alanlarında $-(X)p$ zarf fiiliyle birleşerek ortaya çıkardığı *tolp* sözcüğünün sözcükselleşerek “bütün, tüm, hepsi” anlam alanlarına ulaştığı görülmüştür. Araştırmacıların ifade ettiği *tolup* (EDPT: 492), (Erdal, 2004:132) Eski Uygurcada sözcüğün ilk ortaya çıktığı biçim olma ihtimalinin yanında zaman içerisinde sözcükselleşerek *tolp* biçimine dönüştüğü ifade edilebilir. Sözcüğün çekim eklerinden ilgi ekini alarak *tolpnuş* biçiminde de kullanıldığı görülmüştür. *tolp* sözcüğü, *tol-* fiili ile semantik bağlantısını kaybetmemiştir, aksine belirsizlik yoluyla zamanı ve mekanı aşarak genişletmiştir.

18.2. tolu (<tol-u)

tol- fiilinin -U zarf fiil ekiyle birleşmesi sonucunda ortaya çıkan *tolu* “dolu, çok, tümüyle, tamamen” anlam alanlarını işaretlemiştir (EDPT: 491). Erdal da *tolu* “dolu, tam” sözcüğünün *tol-* fiilinden geldiğini ifade etmiştir (OTWF: 334). Eski Uygurca metinlerinde tanıklanan *tolu* hem tek başına hem de eş çiftleriyle birlikte görülmüştür.

Eski Uygurcada belirsiz çokluğu ifade eden sözcüklerden biri olan *tolu* sözcüğü “çok, birçok, tümüyle” kavram alanlarında kullanılmıştır:

y(a)rup y(a)rudukda ol kav içinte tolu ed tavar körgey “Işık saçtığında o kap içinde **çok** mal mülk görecektir” (AY 442-443/23-1), *birök kim kayu kişi gang ögüzdeki kum sanınça üç ming ulug ming yirtinçülerte tolu yiti erdiniler urup...* “Eğer bazı kişiler Ganj nehrindeki kum sayısı kadar, üç bin ulu bin dünyalarda **tümüyle** yedi mücevherler yerleştirip...” (AY 161-162/23-3), *takı yime birük bu üç miñ ulug miñ yir suvda tolu yavlağ yek içgek erser kelip ol kişig ölürgeli örletgeli sakınsar angar utru kuanşi im pusar atın ursar ol kamag yekler ol kişi tapa kungırtı yavlağ közin körü umagaylar anı takı ne timiş kergek kim ol kişig ölüri usar.. azu adın kor yas kılu usar* “ve yine bu sayısız (söz anl.: üç bin büyük bin) memleketlerde **birçok** kötü, devler

bulunsa; gelip o kimseyi öldürmeyi, eziyet etmeyi düşünseler, (o kimse) onlara karşı Kuanşi im pusu adını tutsa, o kimseye karşı kızgın ve kötü bakışlarla bakamazlar; nerede kaldı ki bütün devler, o kimseyi öldürebilsin veya (ona) türlü zarar ve ziyan verebilsinler.” (Kuanşi 29-35).

tolu sözcüğü *bol-* yardımcı fiiliyle kullanılarak yüklemleşmiştir:

ed tavar erdini yinçü üze ağılıkım kıznakım tolu bolsun “Mal mülk mücevher ile hazinem **dolu** olsun” (AY 121/17-19).

ertinü tolu

“Çok” kavram alanını işaretleyen eş çiftin belirsiz çokluğu ifade ederken yüklemleştiğine rastlanmıştır.

b(e)lgünüz ertinü tolu erür “İşaretiniz **çoktur**” (AY 652/4).

tolu erüş üküş

Eski Uygurca metinlerde sıklıkla görülen *erüş üküş* eş çiftine *tolu* sözcüğü de dahil olmuş ve benzer kavram alanlarını belirtmişlerdir:

tolu erüş üküş türlüg /// “Çok çeşitli...” (M I s.25/11).

tolu tükel

Eski Uygurca metinlerinde *tükel* sözcüğünün *tolu tükel* biçiminde “tam, tam olarak, bütün” anlam alanlarında eş çift oluşturduğuna rastlanmıştır:

p(a)ramıt[ıg bışrunu] öğretinü tolu tükel kılayın “paramitaları öğrenip **tam olarak tamamlayayım.**” (AY 352/10-11), *takıyme adın ne k(e)rgekin birü egsüksüz tolu tükel kılıu tegingey m(e)n* “...ve başka neye ihtiyacı varsa hepsini vererek her şeylerini eksiksiz **tam** kılacağım” (AY 513/15-17), *yene anta tuggu buyan edgü kılınçlarıg yme eksüksüz tükel tolu y(a)rılıkayuk ol* “Yine orada doğmaya yarayacak sevapları, iyi eylemleri de eksiksiz ve **tam** olarak yerine getirmiştir” (Xuan X 155b/767-769), *üçünç edgü kutlug tınlıgların tolu tükel bolmak* .. “Üçüncüsü; iyi, mesut varlıklar ile **tam** olmak...” (MairSengim 20/10-11), Verilen örneklerde çoğunlukla *tolu tükel* eş çiftinin zarf işlevinde bulunduğu görülmüştür. *tolu tükel bilge biligig tüpkergülük...* “**Bütün** bilgileri araştırmalı...” (AY 614/22-23). Son örnekte ise *tolu tükel* eş çifti, belirsiz bir sıfat görevindedir.

tol- “dolmak, tamamlanmak” kavram alanlarında olan fiil *-(X)p* zarf fiil eki ile *tolp* “bütün, tüm, hepsi” anlam alanlarındaki sözcüğü türetmiştir. Aynı fiilin *-U* zarf fiil ekiyle birleşmesi neticesinde meydana getirdiği *tolu* “tam, bütün, çok” sözcüğü de *tolp* sözcüğü gibi belirsiz bir çokluk ifade etmiştir. *tol-* fiilinden türetilen hem *tolp* hem de *tolu* sözcüklerinin zarf fiil eklerinin donuklaşmasıyla sözcükselleştiği görülmüştür. Fiilin kök anlamını kaybetmeden türetilen sözcüklerin semantik açıdan anlam alanını genişlettiği, sınırsızlaştırdığı ifade edilebilir.

19. *töz*

Erdal, *töz* sözcüğünü, “kök, esas” olarak tanımlamıştır (OTWF: 306). Clauson ise, sözlüğünde *töz* sözcüğünü *tüz-* fiili olarak “sraya koymak, dizmek” anlamında vermiştir (EDPT: 572). Ancak ilerleyen maddelerde görüleceği üzere meydana gelen belirsiz çokluk sözcüklerinin kökenini Clauson’un işaret ettiği fiile dayandırmak pek mümkün görünmemektedir. Çünkü “sraya koymak, dizmek” anlamlarında tanımladığı bu fiilin *tözü*, *tözkerinçsiz* gibi belirsiz çokluk ifade eden ve “hepsi, her şey” gibi kavram alanına sahip sözcüklerle bir bağlantı kurmadığı ifade edilebilir. Nitekim, Tekin de Clauson’un bu sözcüklerin arasındaki anlamsal ilişkinin zayıf olduğunu kabul ettiğini dile getirmiştir (Tekin 1989: 120). Çünkü Clauson’un “sraya koymak, dizmek” anlamlarında tanımladığı *tüz-* fiili, “hepsi, her şey” kavram alanına sahip *tözü* ve *tözkerinçsiz* sözcükleri ile semantik bir bağlantı göstermemektedir.

töz sözcüğü ilk yazılı metinlerde tanıklanamamaktadır. Eski Uygurca evresiyle birlikte “kök, esas” kavram alanında kullanıldığı görülmektedir:

birtem kutrulmak tözlüg ertükteg töz erser ıntın kıdıgka keçteçi töz titir “Tamamıyla kurtulmak öylesine esas ise Nirvana kıyasına geçecek esadır” (AY 77/14-16), *bütmeyük bışmayuk edgülig töz yultızlarig bütürür bışurur* “...bitme miş, olgunlaşmamış, iyi kök ve esasları bitirir, olgunlaştırır” (AY 166/2-3), *tözünçe tılanurmak üze muñadıncıg iş ködügke tegip iduk tözde köni yolta ornasu tegiñeyler teñrim tip yarlıkadı* “Esasınca konuşması üzerine ilginç güce ulaşp kutsal esasta doğru yola ulaşacaklar tanrım, diye emir verdi” (AY 462/10-15).

Eski Türkçenin son evresini oluşturan Karahanlı Türkçesi ve bu dönem metinleri içerisinde yer alan KB ve DLT’de de “esas, kök, asıl” anlamlarında kullanılmıştır:

anıñ tüpi tözi kim “Onun aslı kimdir ve (soyca) kime bağlıdır?” (DLT, 496/398), *köçüt teg bolur kut tüpi hem tözi köñül kodkısı ol anıñ yıldızı* “Saadet göç atı gibidir, göçer gider, onu bulunduğu yerde tutan kök, alçak gönüllülüktür” (KB 1704).

19.1. *tözü* ~ *tözi*

Clauson sözlüğünde (<tüz-ü: EDPT: 573) sözcüğün ilk ünlüsünü /ü/ olarak okumuştur. Ayrıca A. von Le Coq, Şinasi Tekin, Semih Tezcan, Röhrborn ve Hamilton da çalışmalarında ünlüyü /ü/ olarak transkribe etmişlerdir. Tekin’e göre Le Coq sözcüğün anlamını da yanlış çevirmiştir. (Tekin, 1989: 118). W. Bang ve Gabain TT III yayımında sözcüğü genellikle *tözü* okumakla birlikte bir yerde *tüzü* olarak okumuşlardır. Bunun yanında Radloff’un sözcüğü, sözlüğünde ve Kutadgu Bilig çevirisinde *tözü* ve *tözi* biçimlerinde verdiği görülür. Uigurica II’de Müller de söz konusu sözcüğü *tözü* olarak okumuştur. Reşit Rahmeti Arat da KB’de sözcüğü *tözü* biçiminde çevirmiştir. Hazai ve Zieme ise BT I’de /ü/ ile okumuştur. Zieme’nin sonraki çalışmalarından olan BT XIII’te *tüzü* çevirisini tartıştığı görülür. Talat Tekin ise çalışmasında ilk ünlünün /ö/ olması gerektiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte sözcüğün belirsiz bir zamir, belirsiz bir sıfat ve zarf işlevlerinde olduğunu belirtmiştir (Tekin, 1989: 120). Belirsiz bir çokluk ifade etmesi bakımından incelenecek olan *tözü* sözcüğün *tüz-* fiili ile semantik bir ilgisi bulunmadığından *töz* isminden türemiş olduğu ihtimali ile hareket edilecektir. Tekin, sözcüğün *töz-* fiilinden türediğini –U zarf fiilinin eklenmesiyle *tözü* biçimine ulaştığı görüşündedir. Yakutça *tüös-* fiilinin Eski Türkçeye *töz-* biçiminde geçmiş olabileceğini ifade eder. (Tekin, 1989: 125).

Ancak incelenen metinlerdeki örneklerden hareketle “kök, esas, asıl, dip” anlamlarına gelen *töz* isminden *tözü* biçimine ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Meydana gelen bu sözcüğün tanıklarından biri “asıl, kök” anlamındaki *törü* sözcüğüdür. Zetasizm terimiyle ifade edilen /z/ ve /r/ denkliği ortaya konulduğunda *törü~tözü* sözcükleri semantik olarak aynı kavram alanını işaretlemektedir. Dolayısıyla *tör~töz* biçiminde bir denklik oluşturabileceği ve bu sözcüklere eklenen bir +U birimi ile meydana gelmiş olabileceği ihtimal dahilindedir.

tözü sözcüğü, zamir işlevinde kullanılmış ve “hepsi, bütün” anlam alanını ifade etmiştir:

*ol kalın satıgçılarkça inçe tip tiser sizler kamağ kırkmanlar arıg süzüük kirtgünç köñülün kuanşı im pusar atın atanlar ol budisvt sizlerke kırkunçsuz buşı birgey sizler kamağun atamışka bu kalın yağı yavlaқта ozgay sizler tip tiser ol kamağ satıgçılar eşidip **tözü** bir ünin namo kuanşı im pusar tip atamışta ol kamağ satıgçılar ol kalın erüş yağı yavlaқта ozar kırtulurlar* “Fakat bu kervan başı (yani) satıcıların büyüğü, bu kalabalık satıcılara şöyle dese: ‘Siz hiçbiriniz korkmayın! Temiz, duru, imanlı gönül ile Kuanşı im pusar adını anınız. Bu bodhisattva size korkusuz ve kurtuluş (?) buşı verecektir. Siz hepiniz andığınız için bu kalabalık yol kesicilerden kurtulursunuz!’ diye söylese, o bütün satıcılar işitip **hepsi** bir ağızdan ‘Kuanşı İm Pusar’a saygı!’ diye seslendiklerinde bu bütün satıcılar o kalabalık yol kesicilerden geçer kurtulurlar.” (Kuanşı 48-57), *çımşılaşur et’özüm **tözü** yiye sançmış teg* “Sızıyor vücudum, **bütününe** iğne batırılmış gibi ...” (AY 633/11-12).

İncelenen bazı örneklerde ise “bütün” anlamına gelen bir sıfat olarak kullanıldığı görülmektedir:

*bilge biliglig yarukuñuz kop kamağ yalañuklar kögüzin yarutır siz meniñ yime kararımın yarutı birzün tsuyumta yazukumta boşuyu birzün **tözü** yirtinçü yir suvda ulug yarlıkañuçı bulıt öritir siz* “Hikmetli ışığınız ile canlı varlıkların bütün hepsinin kavrama (gücünü) aydınlatırsınız. Benim de karanlığımı aydınlatın, suçlarımdan kurtarın. **Bütün** dünyada çok bereketli bulutlar yaparsınız” (Kuanşı 198-201).

“Tamamıyla, bütünüyle, hep” anlamlarıyla zarf olarak rastlanılmıştır:

*altın aviş tamuka tegi **tözü** iştilti ..* “...aşağıdaki Avici cehennemine kadar **hep** işitildi” (MaitrSengim 18/27-28).

tözünü

tözü sözcüğünün +ni akuzatifini aldığı bir örneğe de rastlanmıştır:

*...ka **tözünü** tuymışka alku küsüsüg kanturdaçıka arıg öz töztin belgülig bolmışka vçıra satuaka yükünçüm bolzun siziye* (BT VII, M/11-18).

tözügünü (<töz+ü+gü+ni)

Sözcüğün bağlamda “hepsi” anlamında bir zamir olarak kullanıldığı görülmektedir:

*kop kamağ menjileriñizni kodup kutsuz kıvı bizni teg erinç umugsuz tınlıg oğlanların kutgargalı kolmıs kutnuñ töpösinte **tözügünü** bir teg yertinçüke ene*

yarlıkayur siz teñrim “Tümüyle sevinçlerinizi koyup saadetsiz biz gibi şanssız inançsız canlıların kurtarılmasını istemiş saadetin tepesinde **hepsini** bir gibi...” (BT III 785-789).

Sözcük, aynı kavram alanını ifade eden *tözü tüketi*, *tözkerinçsiz tözü*, *kamağka tözü* gibi birçok sözcük ile eş çifti oluşturmuştur ve hepsiyle farklı görevleri yerine getirdiği görülmüştür:

tözü tüketi

ol şast(i)rıg tözü tüketi aydı körk[itdi] (AY 547/41), *maña yme bu savag tünki tünle sutavas teñri yirinteki teñriler tözü tüketi ukıtdılar* “... bana da bu şeyleri dün gece Şuddhavasa adlı tanrılar yerindeki tanrıların **hepsi** öğrettiler” (MaitrSengim 9/20-22) örneğinde ise *tözü tüketi* eş çiftinin zamir işlevinde olduğu ifade edilebilir.

kamağka tözü

teñrilerke kamağka tözü öñ ülüg bolzun “...ilahlara, **hepsine tamamıyla** birinci kısım bağışlanmış olsun!” (MaitrSengim 1/54-55). *kamağka tözü* eş çifti belirsiz bir çokluğu işaretleyen zarf görevinde kullanılmıştır.

tözkerinçsiz tözü

ayagka tegimlig maytrı bodisvtnağ yirintçüke inip tözkerinçsiz tözü köni tuymak burkan kutın bulgusın utgurak ukarmu siz .. “Şöyle der: ‘Hürmete layık Maytrı bodhisattvanın dünyaya inip, **tamamıyla**, gerçek duyma Burkanlığını bulmasını kesin olarak anlar mısınız?’” (MaitrSengim 103/13-17). Birbirini pekiştiren ve neredeyse aynı anlamlarda olan *tözkerinçsiz tözü* eş çifti de zarf görevindedir.

barça tözü tüketi

ne kut kolsar barça tözü tüketi bulzunlar “İstedikleri **bütün** saadeti bulsunlar” (M III s. 49/8-11), *barça tözü tüketi* eş çiftiyle sıfat meydana getirmiştir. Verilen örnekte aynı kavram alanına işaret eden üç sözcüğün yan yana geldiği görülmektedir. Belirsiz çokluk üç kavramın art arda kullanılmasıyla vurgulanmıştır.

tözün

Çokluk ifade eden *tözü* sözcüğü Eski Uygurca metinlerde +n vasıta eki ile genişleyerek yine çokluk ifade eden *tözün* sözcüğünü meydana getirmiştir. Clauson sözlüğünde sözcüğü, *tüzün* biçiminde vermiştir (EDPT: 576). Bu sözcüğün sıklıkla “asil, soylu” anlamına gelen *tüzün* sözcüğü ile karıştırıldığı görülmektedir. Sözcüğün ilk ünlüsü ile ilgili *töz* ismi altında açıklanan görüşlerden de anlaşılacağı üzere farklı

düşünceler mevcuttur. Buradan hareketle sözcüğün ilk ünlüsü için tercih edilen /ö/ veya /ü/ ünlülerinden biri aslında sözcüğün anlamını değiştirmektedir. Ağca, *törü* sözcüğünü kanıt göstererek “asil, soylu” anlamındaki *tüzün* sözcüğünün *törü* ile ilgisi olamayacağını ifade etmiştir (Ağca, 2016: 237). Dolayısıyla *törü* sözcüğünün *tözün* sözcüğü ile bağlantılı olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Sözcük “asil, kök” anlamından aldığı ekler ile “tamamen, bütün” anlamlarına ulaşmıştır:

...*tükel bilge teñri teñrisi burkan alku korkınçlarıg kiterdeçi seviglig ünin anantıg ukıp **tözün** ananta batırımın sunçugumın kötürgil* “Sonsuz bilge tanrılar tanrısı Buda bütün korkularını giderecek mutlu sesle anlayıp **tamamen** Ananda ciğerimi minderimi taşı...” (TT X 121-125).

19.2.tözker-

tözker- fiili “bir şeyin esasını araştırmak, derinine inmek, temeline dayandırmak” gibi anlam alanlarını ifade etmektedir. Eski Uyurca dönemindeki metinlerde karşılaşmaya başlanan bu fiili Clauson, *tüzger-* biçiminde vermektedir (EDPT: 574). Daha önceki maddelerde bahsedildiği gibi yeniden bir /ö/ ve /ü/ ünlüsü karışıklığı görülür. Günümüzde Türkoloji metinlerinde /ü/ yerine /ö/ ünlüsü kullanılmaktadır. Örneğin *türlüg* yerine *törlüg* artık daha geçerli bir kullanım olarak görülmektedir. Geçmişte /ü/ ünlüsü daha baskın geldiği için böyle bir ikilem olduğu söylenebilir. Ancak Erdal’ın da *tüzKer-* biçiminde verdiği fiilin Clauson’un bahsettiği fiil ile aynı olduğu ve /ö/ ünlüsü ile yazılan *tözker-* fiilinin tamamen farklı anlam alanlarını işaret etmesi mümkün görünmektedir. Dolayısıyla “birisinin kaçmasına yardım etmek, düzgün olmak, ahenk içinde olmak” (OTWF: 745) anlam alanlarına sahip olan *tüzKer-* fiilinin yanında *tözker-* “bir şeyin esasını araştırmak, derinine inmek” anlamlarındaki fiil de bulunmaktadır. Benzer şekilde *tüpKer-* fiili de tüp “dip, esas” isminden türeyerek *tözker-* fiili ile aynı kavram alanlarına ait bir sözcüktür. *tözker-* fiili, *töz* “asil, kök” ismine eklenen +ker- isimden fiil yapım eki ile oluşmuştur.

*yitiñç kamag burkanlar kirtüdin kelmişler alku kamag nomlarıg **tözkerü** tüpkerü çınıñça bilip ukup...* “yedinci (olarak) bütün Budalar, hakikatten gelmişler, bütün öğretileri araştırıp doğruca anlayıp...” (AY 34n/15-18).

19.2.1.tözkerinçsiz (<töz+ker-i-nc+siz)

Sözcük ilk olarak TT III'de Gabain ve Bang tarafından iki kelime hâlinde *tüz kerinçsiz* okunmuştur. Clauson, sözcüğü *tüzgerinçsiz* olarak okumaktadır (EDPT: 575). Erdal da *tüzKerinçsiz* sözcüğünden bahseder, ancak bu sözcüğün *töz* “asıl, kök” anlamıyla ilgisi olmadığını ifade eder (OTWF: 745). *tözkerinçsiz*, Eski Uygurcada “çok, bütün, tamamıyla” anlamlarında tanıklanmaktadır. Erdal tarafından -(X)nc ekinin çoğunlukla eylemlerden isim meydana getirdiği belirtilmiştir. Erdal, OTWF'deki -(X)ç maddesinde çoğu -(X)nc(X)g ekini almış sözcüğün -(X)nc biçiminin tanıklanmış olduğunu fakat aynı durumun -(X)ncs(X)z birleşimi ile kullanılan her sözcük için söz konusu olmadığını/tanıklanmadığını ifade etmiştir. (Bunun için bkz. OTWF: 275).

Erdal ve Clauson'un iddia ettiği gibi sözcüğün *tüzker-* filinden meydana gelebileceği “dip, asıl, esas” anlamında olan *töz* ismine gelen ekle filleştiği ve sonrasında -(X)ncs(X)z biçimine ulaştığı anlaşılmaktadır. Erdal ve Clauson'un ifade ettiği *tüzker-* filinin yanında başka kavram alanına sahip *tözker-* filinin de olması mümkün görünmektedir. Kökeni “eşit, denk” anlamındaki *tüz* isminden gelmiş olsa bu ismin eklenme yoluyla çokluk anlamı kazanamayacağı bu yüzden de *töz* “dip, esas” anlamından çokluk oluşmuş olabileceği daha kuvvetle muhtemeldir. Sözcüğün *tözkerinç* biçimi hiçbir metinde tanıklanmamıştır. -(X)nc ekiyle isimleşmiş olan bu sözcük üzerine gelen +sXz yokluk eki ile Eski Uygurca metinlerde ya tek başına ya da bir eş çifti ile birlikte isimlerde çokluğu işaretlemiştir. Yaygın bir kullanıma sahip olan -(X)ncs(X)z birleşimi *tözkerinçsiz* gibi bazı sözcüklere eklendiğinde belirsiz çokluğu işaretleyen bir unsura dönüşmüştür.

MaitrSengim'de de sözcüğe “tamamıyla, tümüyle” anlamında söz diziminde bir zarf olarak rastlanmaktadır:

tört türlüg çmnu süsin utup tözkerinçsiz burkan kutın bulmuşın “...şeytanın dört kısımdan müteşekkil ordusunu yenerek **tamamıyla** Burkanlığa eriştiğini...” (MaitrSengim 1/27-28), *yivikin yivitip tözkerinçsiz burkan kutılıg çkrvrt ilig kan ornıña olurgulug tigin öge atıña abişik kılmış biş ajun tınlıglarag urunçak teginmiş* “...malzeme ile teçhiz edilip **tümüyle** Burkanlığa sahip olan bir dünya hakimi hükümdarın yerine oturmak için burkan veliahdı adına takdis edilmiş ve beş alemdeki canlı varlıklara kendisini rehin olarak sunmuş ...” (MaitrSengim 3/4-9), *teñrim anıñ tüşinte tözkerinçsiz burkan kutın bultuñuz* “Ey tanrım! Bunların sayesinde **tamamıyla**

Burkanlığa ulaştınız” (MaitrSengim 51/65-66), Tanıklanan bazı örneklerde *tözkerinçsiz* sözcüğünün “burkanlığa erişmek, burkanlığa inanmak” gibi Budist felsefe için kutsal sayılan bir bağlamda kullanılması, sözcüğün çokluk ve bütünlük anlamının kuşku ve şüphe taşımadığını göstermesi bakımından değerlidir.

... *katıgılanıp tözkerinçsiz burkan kutın bulup bükünki künketegi alku tınlıgka asıg tusu kılı yarlıkar* “Çabalayıp bütün Buda saadetini bularak bugünkü güneş gibi bütün canlılara fayda sağlar...”(TT X 96-99), *tükel bilge biliglig tenri tenrisi burkan tözkerinçsiz yeg üstünki kutın bu yarlıkap* ... “Her şeyi bilen tanrılar tanrısı Buda **bütün** üstün Buda saadeti ile hükmedip...” (BT III 90-93).

İsim cümlelerini yüklemleştirme işlevine sahip olan *er-* yardımcı fiiliyle kullanımına rastlanmıştır:

toorlug bediziñiz tözkerinçsiz erür “Çeşitli süsleriniz ulaşılmazdır...” (AY 349/11-13).

Ağca tarafından (2010:164) Manihesit ve Budist Türk çevresi metinlerinde yaygın olarak kullanıldığı ifade edilen *tir* (<ti-t-ir) bildiricisi ile kullanımında yüklemleştirici olarak görülür:

buyanlig ulug edgünüz sakınu yitiñsiz tözkerinçsiz tir “Sevaplı büyük iyiliğiniz düşünerek ulaşılamazdır...”(AY 111/20-21).

Belirsiz çokluk ifade eden *tözkerinçsiz* bazı bağlamlarda bir eş çiftiyle birlikte kullanılmıştır:

alkugun tözkerinçsiz

Kuanşi’de tanıklanan örnekte *alkugun tözkerinçsiz* eş çiftiyle “tamamıyla” anlamına gelen bir zarf işlevinde olduğu görülür:

Tenri tenrisi burkan kuanşi im pusarnıñ alkudın sıñar kutadmak erdemin nomlayu vidyag kılmişın eşidigli kuvragda sekiz tümen dört miñ tınlıglar alkugun tözkerinçsiz burkan kutıña köñül turgurdılar “Tanrılar tanrısı Burkan’ın Kuanşi İm Pusar’ın her yere saadet götürme kabiliyetini anlattığını ve büyü gücünü açıkladığını işiten topluluktaki 84.000 canlı varlığın **hepsi, tamamıyla** Burkanlığa inandılar” (Kuanşi 217-221).

tözkerinçsiz artuk

Sözcüğün *tözkerinçsiz artuk* biçiminde benzer anlamları ifade eden eş çiftiyle beraber kullanımına rastlanmaktadır:

*ulug yörlüglüg **tözkerinçsiz artuk** amrılmışıg başlagı ş* “Büyük açıklama lı **tamamıyla** huzurlu başlangıcı...” (BT VIII B/24-25).

tözkerinçsiz tözü

tözkerinçsiz tözü eş çifti ile “tamamıyla” anlamında bir zarf işlevinde olduğuna da rastlanır:

*ayagka tegimlig mayrı bodisvtnaŋ yirtinçüke inip **tözkerinçsiz tözü** köni tuymak burkan kutın bulgusın utgurak ukarmu siz ..* “Şöyle der: ‘Hürmete layık Mayrı bodhisattvanın dünyaya inip **tamamıyla** gerçek duyma Burkanlığını bulmasını kesin olarak anlar mısınız?’ (MaitrSengim 103/13-17).

19.2.2.tözkergülüksüz (<töz+ker-gü+lük+süz)

Ağca, tarihi Türk dillerinde eklendiği fiilleri cümlede bulunduğu duruma göre sıfat veya gereklilik kipinde çekimli bir fiile dönüştürme işlevi olan -gUIUk (<gU+IUk) +sXz eki ile birleşerek sıkça kullanıldığını belirtmiştir (2010: 145). Erdal, eylemden türetilen adlar bölümünde -gUIXksXz biçiminin meydana getirdiği birkaç sıfat örneğini anlamlarıyla vermiştir (2004: 152). -(X)nçs(X)z birleşimi ile eşdeğer bir işlev oluşturduğu, aynı semantik düzlemde ve görevde bir varyant yarattığı anlaşılmaktadır.

İncelenen metinler arasında sadece bir yerde tanıklanan *tözkergülüksüz* sözcüğünün kavram alanının da genişlediği görülen bu örnekte yardımcı fiille birlikte kullanılarak söz diziminde yüklem görevini üstlenmiştir:

*burkanların küvrügi sakinguluksuz erürler alku yirtinçü yir suv içinte birle **tözkergülüksüz** titirler* “Budaların davulu kaygısızdır. Bütün dünya içinde birlikte temeli olmayan olarak adlandırılır. Dini vücut esası da bozulmayan, **tükenmeyen sonsuzluktur**” (AY 34/12-15).

Sözcüğün kökü olan *töz* isminden türeyen *tözü~tözi*, *tözün*, *tözkerinçsiz*, *tözkergülüksüz* gibi çeşitli sözcüklerin oluştuğu görülen ve Eski Uygurca metinlerden incelenen farklı örnekler sonucunda belirsiz bir çokluğu ifade ederek söz diziminde sıfat, zarf, zamir ve yüklemleştirici olarak buldukları tespit edilmiştir. *tözü~tözi* aynı anlamı karşılayan iki ayrı biçimde olup sondaki ünlünün donuklaşması ile meydana gelmiş bir sözcüktür. *tözün* ise +n vasıta hâl eki ile genişleyerek benzer anlamları

belirtmiştir. *tözkerinçsiz* belirsiz çokluğu oluşturmak için özel bazı sözcüklerde sistemli bir hâlde kullanılan -(X)ncs(X)z birleşigi ile ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde sözcükler türeten -gUIXksXz birleşigi de *tözkergülüksüz* sözcüğü ile çeşitliliği artırmıştır. *töz* sözcüğünün “asıl, esas, dip” anlamlarından *tözü~tözi, tözün, tözüğüni, tözkerinçsiz, tözkergülüksüz* sözcüklerinin meydana gelmesiyle “hepsi, bütün, tamamıyla, tümüyle” hatta bazı örneklerde “tükenmeyen sonsuzluk” anlamlarını kazandığı görülmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda *töz* “asıl, kök, esas, dip” gibi anlamlarda olan sözcüğün Eski Uygurcada birden çok aynı türden belirsiz çokluğu işaretleyen sözcük türettiği ortaya konulmuştur.

20. tüke-

“Sona ermek, bitmek” (EDPT: 479), “tamamlamak, gerçekleştirmek” (OTWF: 426) kavram alanlarında verilen *tüke-* Eski Türkçe metinlerde tanıklanmaktadır. Erdal, Dankoff’un **türk+e-* biçimindeki önerisini mantıklı bulduğunu ve /rk/ ünsüz grubunun genellikle /r/’nin silinmesiyle basitleştirildiğini ifade etmiştir (OTWF: 426). Sözcüğün ilk ortaya çıktığı metinlerde “bitmek, tükenmek” anlamlarında olduğu daha sonraki metinlerde “sona ermek, bütün olmak, tamamlanmak” gibi anlamları kazanmıştır.

altun önlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom iligi atl(i)g nom bitigde onunç ülüş tegzinç nom bitiyü okıyu tükedi “Altın renkli, ışık parıltılı, her şeyden yüce, öğretilerin şâhı adlı öğreti kitabında onuncu kısım yazarak okuyarak tamamlandı” (AY673/5-11), *kentüleri öñre ölüürü tüketmiş tınlıglar üçün bu nom erdinig bititsünler okısınlar okıtsınlar* “Kendileri önceden öldürmeyi bitirmiş canlılar için bu değerli öğretiyi okutsunlar” (AY 22/13).

DLT’de *tüke-* fiilinin “tamamlanmak, kalmamak” anlam alanlarında olduğu ifade edilmiştir ve KB’de de benzer anlamlarda kullanıldığı görülmüştür:

iş tükedi “İş tamamlandı ve kalmadı” (DLT 563/464), *bodum erdi ok teg egildi bodum tiriglik tükedi yetildi üdüüm* “Boyum ok gibi idi, büküldü; ömür bitti, vaktim geldi” (KB 1099).

20.1. tükel (<tüke-l)

tükel sözcüğünün “tam, bütün” (EDPT: 480), “mükemmel” (OTWF: 426) kavram alanlarını işaretlediği ifade edilmiştir. *tüke-* “sona ermek, tamamlamak, bitmek” kavram alanlarındaki fiilin -l ekiyle isimleşerek “tam, tümüyle, bütün,

tamamen, hepsi” anlam alanlarına ulaştığı görülmüştür. Karahanlı Türkçesinde de görülen *tükel* “tam, tamamı, bütün, hepsi” anlam alanlarında DLT ve KB’de de geçmektedir.

DLT’de tam olan bir şey için *tükel* sözcüğünün kullanıldığı belirtilerek ardından örnek verilmiştir:

tükel algıl “Hepsini al” (DLT 208/178), *kişi emgekini bilümez kişi tükel ud bolur bu ay ilçi başı* “Başkasının emeğini takdir etmeyen kimse, tam manası ile, bir öküz olur; ey devlet adamı” (KB 1598).

Eski Uygurcada incelenen metinler kapsamında *tükel* sözcüğü, “tümüyle, tamamıyla, bütünüyle” anlamlarında çokluk yoluyla belirsizlik oluşturarak zarf işlevinde bulunmuştur:

nom bitigig tükel bü[tün] bitigüke küsüş öritgeli usar s(e)n “...öğreti kitabını **tümüyle** yazdırmaya niyetlenebilirsen...” (AY 11/6-7), *...barçanı tuta tükel tolgurmakı bolur* “...hepsini tutup **tümüyle** doldursun” (AY 78/20-21), *inçip bodis(a)t(a)vlar bu muntag yañın bu kamag nom tözlerin k(e)ntüleri yañluksuzın könisinçe bilip ötgürü yene adınlarka yme biltürmekleri ukdurmakları üze ötrü küç küsün p(a)ramıtıg tükel bütürürler* “Şöyle ki Bodhisattvalar böyle, bu şekil bütün öğreti esaslarını kendileri yanlışsız doğru bir şekilde bilip yine başkalarına da bildirmeleri, anlatmaları üzerine güç pāramitāsını **tümüyle** elde ederler” (AY 298/7-13), *evirür biz bu buyanıg guhua viharka erteki teg tükel bütüp çoğlug bolguka* “Teveçh ederiz biz bu sevabı Kü Hua manastırına, geçmişte olduğu gibi **tümüyle** parlak olmasına...” (AY 685/14-15), *tüzüdin kükülmiş tükel on türlüg at almış tuyunmuşlar iligi* “...**tamamıyla** ünlenmiş, on türlü ad almış olan ermişler hükümdarı...” (AY 682/4-5), *kim öñre aktardılar erser yme tükel aktaru umamışlar erdi* “(Bu sutrayı) daha önce (Çince’ye) çevirdi iseler de **bütünüyle** çevirememişlerdi” (Xuan X 50a/127-128), *emti m(e)n bu nomug tükel aktarmakım erser barça burkanlar közünmezın küç basut berip ..* “Şimdi benim bu sutrayı **bütünüyle** çevirmiş olmam ise bütün Buddhaların gözükmeğinizin güç ve yardım sağlayıp ...” (Xuan X 26b/370-373), *tülinteki bu savlarıg bir kotmadın tükel sözledi* “...düşündeki bu şeyleri, birini bile (eksik) bırakmadan **bütünüyle** anlattı” (Xuan X 66a/559-561), *bulguluğ edlerig tükel bultı* “Elde edilmesi gereken malları **tümüyle** buldu” (MaitrSengim 13/17-18), *üç (türlüg) anantris atlıg ayıg kılınç tükel kılı* “Üç (çeşit) Anantria adlı kötü amelleri

hep işledi” (MaitrSengim 57/26-28), *bu biş tü(rlüg) avantlar tükkel erser ol tınlıg (uz-
atı tamuda togar ..* “Bu beş türlü sebebin **hepsi** var ise o yaratık derhal cehennemde
doğar” (MaitrSengim 79/13-15), ... *ilig begniñ ötügin teñri burkanka eksüksüz tükkel
ötünti* “Hükümdarın, beyin ricası tanrı burkana eksiksiz **bütünüyle** hürmet etti” (TT
X 118-120).

tükkel sözcüğünün “tamamıyla” anlamında bütünlüğü ifade ederek *tört miñ*
sözcüğünü nitelediği görülmüştür:

antada berü tujit teñri yirinteki yıl sanasar tükkel dört miñ yıl ertdi .. “Bundan
itibaren Tusita (adlı) tanrılar diyarındaki yıllar sayılsa, **tamamıyla** 4000 yıl geçti”
(MaitrSengim 103/7-10).

tükkel belirsiz çokluk sözcüğünün, *türlüg satıgsız* sözcüklerinin niceleyicisi
işlevinde bulunmuştur:

*ötrü kentünün tükkel türlüg satıgsız erdnilig küntegüsin alıp kuanşı pusarka
tutdı* “Bundan sonra kendisinin **tümüyle** türlü türlü paha biçilmez taşlarla bezeli
gerdanlığını aldı Kuanşı İm Puser’a sundu.” (Kuanşı 156-157).

tükkel sözcüğünün benzer anlam alanlarını işaretleyen farklı sözcüklerle eş çift
meydana getirdiği görülmüştür:

tolu tükkel

Eski Uygurca metinlerinde *tükkel* sözcüğünün *tolu tükkel* biçiminde “tam, tam
olarak, bütün” anlam alanlarında eş çift oluşturduğuna rastlanmıştır:

p(a)ramıt[ıg bışrunu] öğretinü tolu tükkel kılayın “paramitaları öğrenip **tam
olarak tamamlayayım.**” (AY 352/10-11), *takıyme adın ne k(e)rgekin birü eksüksüz
tolu tükkel kılıu tegingey m(e)n* “...ve başka neye ihtiyacı varsa hepsini vererek her
şeylerini eksiksiz **tam** kılacağım” (AY 513/15-17), *yene anta tuggu buyan edgü
kılınçlarıg yme eksüksüz tükkel tolu y(a)rıkayuk ol* “Yine orada doğmaya yarayacak
sevapları, iyi eylemleri de eksiksiz ve **tam olarak** yerine getirmiştir” (Xuan X
155b/767-769), *üçünç edgü kutlug tınlıgların tolu tükkel bolmak ..* “Üçüncüsü; iyi,
mesut varlıklar ile **tam** olmak...” (MaitrSengim 20/10-11). Verilen örneklerde
çoğunlukla *tolu tükkel* eş çiftinin zarf işlevinde bulunduğu görülmüştür. *tolu tükkel bilge
biligig tüpkergülük...* “**Bütün** bilgilerini araştırmalı...” (AY 614/22-23). Son örnekte
ise *tolu tükkel* eş çifti, belirsiz bir sıfat görevindedir.

barça kalısız tözü tükel

barça kalısız tözü tükel sözcüklerinin birbirlerini kuvvetlendirme yoluyla tamamlayarak eş çift meydana getirdiğine rastlanır:

bilge biligleri barça kalısız tözü tükel tutulurlar “İrfan sahiplerinin **hepsi**, eksiksiz şekilde korurlar.” (AY 38/19-20).

barça tükel

tükel sözcüğü ile *barça* sözcüğünün hem yalın hâli hem de *barçanı* akuzatif almış biçimleri ile eş çift oluşturmuştur:

üçünç yıl yay altınç ay kop etigi yaratığı birle barça tükel boldı “Üçüncü yıl, yazın, altıncı ayda bütün süslemeleri bezekleri ile **hepsi tamamlandı**” (Xuan X 106b/41-43), *yüz tümen koltı san üze on koltı burkan etigi etmek kolup barçanı tükel ettürdi* “Yüz kere on bin koti sayısınca on koti (sayısınca) Buddha heykelciği yaptırmayı dileyip **hepsini bütünüyle** yaptırdı” (Xuan X 50a/121-124).

tükel yomkı

tükel ile benzer anlam alanlarını işaretleyen *yomkı* sözcüğü eş çift oluşturmuş ve “tümüyle” anlamında zarf meydana getirmiştir:

yene yme kördiler ülgüsüz sansız toyınlar kuvragı iliglerinte xualar küzetriler tutup k(a)ltı öñreki tapıg uduglar tükel yomkı kelip taypazaki nomka tapıg udug kılmuşların señrem içinte neçe kaybeltir erser ... “Yine (şunları) da gördüler: Hesapsız sayısız rahipler cemaati ellerinde çiçekler, sayebanlar tutup yukarıda sayılan saygı, hürmet (belgileri) **tümüyle** gelip Mahaprajnaparamita sutraya saygı gösterdiklerini, manastır içinde ne kadar yol ve meydanlık varsa ...” (Xuan X 25a/289-296).

Eski Uygurcada incelenen bazı metinlerde *tükel* sözcüğünün *bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burkan* ve *tükel bilge biliglig teñri teñrisi burkan* ibareleri ile kullanıldığı görülmüştür. Bu cümlelerin bağlamında *tükel* sözcüğü belirsiz bir çokluk ifade etmekten ziyade saygı yapısı oluşturarak kalıplaşmıştır:

tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burkan bu taypazaki sudur nomug kamağ tört orunlarta nomlayu y(a)rlıkadı .. “**Eksiksiz** hikmet sahibi tanrılar tanrısı Buddha bu Mahaprajnaparamita sutrayı tam dört (ayrı) yerde va’zetti” (Xuan X 51b/211-214), *anta ötrü purnabtri tükel bilge teñri teñrisi burkannıñ sakınu yitiñsiz edgüsin öp sakınp inçe tip tidi ..* “Bunun üzerine Purnabhadra **mükemmel** hikmetli Tanrılar

Tanrısı Burkan'ın düşünmekle erişilmeyen meziyetlerini düşünüp idrak etti ve şöyle dedi" (MaitrSengim 13/10-13), *ne üçün kañımaz tükkel bilge biliglig teñri teñrısı burkan bu alku künlerte udmış yegeğmiş kutlugta kudlug piravırlıg yañı küniğ turguru yarlıkap posad piravrik kılı yarlıkadı erki tip tiser* "Ne için babamız **eksiksiz** tekamüle ermiş büyük burkan bu emri verdi acaba dese..." (BT III 80-85).

esen tükkel biçiminde meydana gelen ve "sağ salım" anlam alanını ifade eden (Gül, 2019: 53) eş çiftin incelenen bağlamla ilgisi bulunmamaktadır:

yana teñri kutınta üçünç yılda kop esen tükkel körüşmiş "(Bunlar) yine Tanrı lütfü ile üçüncü yılda **sağ salım** (buluşup) görüşmüşler". (IrkB 15), *böri ağzı emsimiş esen tükkel bolmış tir* "Kurdun ağzı zehirlenmiş. (Koyun böylece) **sağ salım** kalmış, der." (IrkB 27), *yana kelmiş idişin ayakın esen tükkel bulmış ögırer sebinür tir* "Sonra yine gelmiş, kabını kacağını **sapasağlam** bulmuş. Mutlu olup seviniyor, der." (IrkB 42), *ol kamağ tınlıglar taluydağı tişi yeklerde ozar kırtulur esen tükkel öz yirinte (barur)lar* "Bütün o canlı varlıklar, denizdeki (insan yiyen) dişi devlerden kurtulur, **sağ salım** kendi yerlerine varırlar." (Kuañşı 23-24).

20.2. tüketi

Sözcüğün "tam olarak" anlamıyla açıklayan Clauson, *tüket*-filine eklenen zarf fil ekinin birleşmesi sonucu oluştuğunu (EDPT: 479), "tamamlama, sona erme" anlam alanlarında olduğunu belirten Erdal da zarf görevinde bulunduğunu ifade eder (OTWF: 426). İlk yazılı metinlerden itibaren *tüketi* sözcüğü tanıklanabilmektedir.

teñriteg teñride bolmuş türük bilge kağan bo ödke olortum sawımın tüketi eşiğgil "Tengri teg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kağan'ım. Bu zamanda tahta oturdum. Sözlerimi sonuna kadar işit" (KT G-1).

Türkçenin ilk yazılı metinlerinde *tüketi* sözcüğü "sona erme, sonuna kadar" kavram alanlarını ifade etmiştir. Ancak sözcük başlangıçtaki "sona erme, sonuna kadar" anlamlarından Eski Uygurcada "tamamıyla, tam olarak, bütün" anlamlarına ulaşmıştır ve genel olarak zarf işlevinde kullanılmıştır:

tokuzunç on ç(a)hşap(a)t tutdukumuzda b(e)rü üç agzın üç köñlün üç elgin bir k(a)m(a)g özün tüketi turmak k(e)rgek erti "Dokuzuncu olarak da on emri kabul ettiğimizden beri üç ağız, üç düşünce, üç el ve bütün bir benliğin **tamamıyla** birlikte (bu on emre) uymak gerekliydi." (Huast 229-233), *yme korkmatın ermegürüp edgüti*

tüketi alkand(i)m(i)z erser, yme alkanur erken köngülümüzni sakınçım(i)znu t(e)ngrigerü tutmad(i)m(i)z erser, alkışım(i)z ötügümüz tengrike arığın t(e)gmedi erser, ne yerde tıdntı tutuntı erser, amtı tengrim yazokda boşunu ötüdür biz m(a)nastar hirz “Yine tanrıdan korkmadan, ihmalkarca, **tam olarak** dua etmediyse; dahası dua ederken gönlümüzü, düşüncemizi tanrıya doğru yönlendirdiyseniz; övgülerimiz, dualarımız tanrıya temiz (bir biçimde) ulaşmadıysa (her) nerede engelle takıldıysa; şimdi tanrım arınmayı dileriz.” (Huast 249-258), azu muş üçün azu puşi bergeli kızganıp yeti türlüğ puşi nomka *tüketi* berü umad(i)m(i)z erser t(e) nrigerü bardaçı boşuntaçı beş t(e)nrı y(a)vrukın evke bark(k)a bad(i)m(i)z erser, anıg kılınçl(i)g kişike y(a)vlak tnl(i)gka tural(i)gka berd(i)m(i)z erser töktümüz saçı(t)mız erser t(e)nrı y(a)rukın y(a)vlak yergerü idtim(i)z erser t(e)nrım amtı yazokda boşunu ötüdür biz m(a)nastar hirza “Hem bunun için hem de (dinimiz için) sadaka vermekten kaçınıp yedi türlü sadaka öğretisini **tam olarak** yerine getirmediyse (cimrilik ettiyse); göğe yükselip serbest kalacak olan beş tanrı ışığını (oraya ulaştırmayarak) eve barka bağladıysak; (dahası bu ışığı) günahkar kişilere, kötü canlılara verdiyse; döküp saçtıysak (pervasızca dağıttıysak); tanrı ışığını kötü yere gönderdiyse; tanrım şimdi günahtan arınmayı dileriz.” (Huast 268-281).

Eski Uygurca metinlerinde *tüketi* sözcüğünün tek başına kullanıldığı örneklerin yanında bir eş çiftiyle birlikte kullanıldığı örnekler de mevcuttur:

tözü tüketi

tüketi sözcüğünün özellikle *tözü* sözcüğü ile sıklıkla “hepsi, bütünüyle, tamamen” anlam alanlarında eş çift oluşturduğuna rastlanmıştır:

men sizije kezigçe tözü tüketi sözleyin “Ben size düzenlice **hepsini** söyleyeyim.” (AY 34/11-12), *anta ötrü ol tözünler oğlu tözünler kızı ertihü ulug bedük buyanlig yükmekig buyanlig tirginig tözü tüketi kılmış kazanmış bolurlar* “Ondan sonra soylular oğlu, sylular kızı, son derece ulu, büyük iyilik yığını ile iyilik toplamını, **bütünüyle** yapmış kazanmış olurlar” (AY 155/9-13), *k(a)ltı ögi kaçı k(e)ntü oğlın kızın ogşayurça amrayurça ne k(e)rgekin egsüksüz tözü tüketi birserler* “Sanki anne babanın kendi oğlunu kızını severmişçesine ne gerekiyorsa **eksiksiz tamamıyla** verdiklerinde...” (AY 407/21-23), *ol üdüin ikinti buyruk ötrü bodıs(a)t(a)v tigin et’özin buşı birip neteg kılmış işlerin iyin kezigçe tözü tüketi ötünti* “O zaman ikinci kumandan Bodhisattva prensin vücudunu sadaka verip nasıl işler yaptığını sırasıyla **tamamen** arz etti.” (AY 624/20-23), *maña yime bu savag tünki tünle sutavas teñri yirinteki teñriler*

tözü tüketi ukıtdılar“... bana da bu şeyleri dün gece Şuddhavaşa adlı tanrılar yerindeki tanrıların **hepsi** öğrettiler” (MaitrSengim 9/20-22).

tözü tüketi barçanı

tözü tüketi barçanı biçiminde ortaya çıkan eş çift belirsiz çokluğu işaretlerken “tümüyle” anlamında kullanılmıştır:

yme kodmadın tözü tüketi barçanı toşguru tuyu örte y(a)rlakayurlar
“...brakmadan **tümüyle** aydınlatıyorlar” (AY 500/9-11).

alku tüketi

alk- ve *tüket-* fiillerinin benzer bir anlam taşıdığı ifade edilmiştir (Erdal, 2004: 249). *alk-* ve *tüket-* fiilleri sözcükselleşme yoluyla birleştikleri zarf fiil eklerinin donuklaşması ile ortaya çıkan ve belirsiz çokluğu belirten *alku tüketi* biçimi ile “her şey, tamamen” anlam alanlarını işaretlemiştir:

altmış iki koti sanı gang ögüz içinteki kum sanınça bodisvtlar atın atayu tapınu udunu kataglansar ölüm küniñe tegi atayu tapıgın udugın egşütmeser aşın içgüsün tonın tonangusın ... -ltin töşekin otıña emiñe tegi alku tüketi tegürser ol edgü kıılınç erüñ mü titir alkınçsız kögüzlüg bodisvt ol edgü kıılınç ertingü üküñ titir tenrim tip ötüñti
“62 koti kadar (620.000.000) Ganj ırmağı içindeki kum sayısınca bodhisattvalar adını anmaya, (onlara) tapınmaya (eş anl.) çalışsa; ölüm gününe kadar (adını) anıp saygı ve bağlılığını eksiltmese; yiyeceğini, içeceğini, giyimini, kuşamını (yastığını) döşөгünü, otuna ilacına kadar her şeyini **tamamen** sunsa, bu iyi amel çok mudur? Tükenmez gönüllü bodhisattva saygıyla: ‘Bu iyi amel pek çoktur, tanrım!’ dedi.” (Kuanşi 84-89).

20.3. tüketinçsiz (<tüke-t-i-nç+siz)

alkın- fiili ile muhtemelen bağlantılı olan *alkınçsız* sözcüğü ile birlikte kullanıldığı belirtilmiştir (OTWF: 352). Eski Türkçe metinlerde “sona ermek, bitmek, tükenmek” anlam alanlarındaki *tüke-* fiili, Eski Uygurca metinlerinde *tüketinçsiz* biçiminde “çok, bütün, hep, tümüyle, tamamıyla” anlamlarında tanıklanmaktadır. Erdal, -(X)nç ekinin çoğunlukla eylemlerden isim meydana getirdiğini ifade etmiştir. Eski Türkçe metinlerdeki örneklerde fiilin -(X)nç ekini almış *tüketinç* biçimine hiçbir örnekte rastlanılmaz. Erdal tarafından OTWF’deki -(X)nç maddesinde çoğu -(X)nç(X)g ekini almış sözcüğün -(X)nç biçiminin tanıklandığını fakat aynı durumun -(X)nçs(X)z birleşigi ile kullanılan her sözcük için söz konusu olmadığı / tanıklanmadığı belirtilmiştir.-(X)nç ekiyle isimleşmiş olan bu sözcüğün üzerine gelen

+sXz yokluk eki Eski Uygurca metinlerinde tek başına tanıklanmasının yanında *alkınçsız* sözcüğü ile oluşturduğu eş çifti ile birlikte de isimlerde çokluğu meydana getirmiştir.

Ağca tarafından (2010:164) Manihesit ve Budist Türk çevresi metinlerinde yaygın olarak kullanıldığı belirtilen titir (<ti-t-ir) bildiricisi ile sözcük hem tek başına hem de eş çifti ile yüklemleştirici olarak da kullanılmıştır:

*ol nomlug et'özüm ugrınta edgüke meñike tegmeklerin yüz miñ tümen kalp üdlerke tegi nomlap sözlep **tüketinçsiz** titir ..* “Dine ait vücudum iyiye sevince ulaşmalarının yüz bin zamanlara kadar öğreterek söyleyip **tükenmez**” (AY 165/1-5), *törtünç nom boşınıñ tözi neçeke tegi **alkınçsız tüketinçsiz** titir ..* “Dördüncü sadaka kaidesinin esası ne zamana kadar **yok olmaz ve tükenmez**” (AY 163/4).

tüketinçsiz, belirsiz bir sıfat oluşturarak çokluğu ifade etmiştir:

*alkınçsız bilge biliglig edremler üze **tüketinçsiz** edgü nomda tılangurmaklar üze tıdıgsız bolup* “Tükenmez bilge bilgili erdemler ile **bütün** iyi öğretilerde hitabetler ile engelsiz olarak...” (AY 170/19).

alkınçsız tüketinçsiz

Çoğunlukla *alkınçsız tüketinçsiz* biçiminde eş çift oluşturarak sıfat meydana getirdiğine rastlanmaktadır:

*sakingulaksuz sözlegülüksüz tıdıgsız arıg süzük **alkınçsız tüketinçsiz** nom agılıkda ornanıp d(a)r(a)nı tigme edremler şuruᅇgasamabadı atl(i)g teriᅇ samadı dyanka tayaklıᅇin korkınçig kasınçig ş(a)mnu kanın ülgüsüz sansız süülüg kuvragı birle barçanı utup yigedip kayu neçe tuyguluk bilgülık nom erser alkunı barça bir kşan üdte kedin tuyunup üzelik siz üstünki yig burkan kutın bulu* “Düşünülme yen, söylenmeyen, engelsiz temiz bozulmayan, **bütünüyle tükenmeyen** dharma hazinesine yerleşti. Dharani denilen erdemler ile suramgamasamadhi denilen derin samadhi dhyanasına dayandı. Korkunç mara hükümdarının sayısız ordusunun tamamını yenip ve nice kavranmış, bilinmiş dharma ise ...” (AY 172/13), *yitinçsiz tutunçsuz yarıklug küsençig körkle erip altunlug tag basguklug körü kanınçsız kötirek monçuk teg iksvaku uguslug küülüg sudodanı kannıᅇ sutsı monçukı adın yolın atap arıtı **alkınçsız tüketinçsiz** atlıᅇ maᅇgallıᅇ çambunad altunkaya yaltrıklıᅇ adınçig iduk maᅇallıᅇ ulug mahamaya katunnıᅇ ayaguluk markatraklıᅇ tigli erdini bolu yarlıkamış* “Ulaşılmaz, muhteşem güzelliᅇe sahip olan altın daᅇ görünüşlü, muhteşem cevher gibi olan iksvaku kökenli ünlü Suddhodana hanım shui chin cevheri gibi **bütünüyle tükenmeyen** adlı

ünlü jambunada altın gibi parlak mukaddes büyük Mahamaya hatunu saygı değer markatraklığı denilen cevher olarak hükmetmiş.” (AY 680-681/20-24-1-4).

Eski Türkçe metinlerde tanıklanabilen *tüke-* “sona ermek, bitmek” fiili Eski Uygurca dönemi metinlerinde *tükel*, *tüketinçsiz* biçimlerini ortaya çıkarmıştır. Yine *tüke-* fiilinden türeyen *tüketi* sözcüğü ilk yazılı metinlerden itibaren görülmüştür. *tüke-* fiili oluşturduğu yeni sözcüklerle belirsiz çokluğu ifade ederken sentaktik yapıda sıfat ya da zarf görevinde bulunmuştur. Kök anlamı “bitmek, tükenmek” olan *tüke-* fiili -l fiilden isim yapım eki, -I zarf fiil eki ve -(X)ñçsXz birleşigi ile “bütün, tamamıyla, tümüyle, tamamen” anlamlarına ulaşarak zamanı ve mekanı kapsayan, belirsiz çokluğu ifade eden sözcükler türeterek zaman içerisinde sözcükselleşmiş ve bu yolla çokluk sözcüğüne ulaşmıştır. *tüketi* ve *tükel* sözcükleri Eski Türkçenin neredeyse her döneminde tanıklanırken, *tüketinçsiz* biçimi sadece Eski Uygurca metinlerinde görülmektedir. Sözcüklerin “bütün, tamamıyla, tümüyle, tamamen” anlamlarıyla fiilin dayandığı kök anlamı “sona ermek, tükenmek, bitmek” arasında bir geçişkenlik oluşmuştur.

21. *ük-*

Clauson *ük-* fiilinin “toplamak, bir şeyi saymak” anlam alanlarında olduğunu belirtmiştir (EDPT: 100). Erdal da fiilin “toplamak, yığmak” anlamlarında olduğunu ifade ederek (*h*)*ük-* biçiminden getirir (OTWF: 267). Ayrıca *ükil* biçiminden geldiğini belirttiği *ükli-* biçimindeki “artmak” anlamında olan fiilin diyalektlerde farklı bulunduğunu ve *üküş* biçiminin de bir varyant olduğunu ifade etmiştir (OTWF: 481). Dolayısıyla bu sözcüklerin böyle bir varyanta sahip olması lambdaizm ve sigmatizm denkliğiyle açıklanabilir. Çuvaşça ve diğer Altay dillerinde bulunan // ünsüzü Türkçede /ş/ ünsüzünü karşılamıştır (Poppe 1994: 121-124).

...amru ayıg kılınçlarıg ok asdım **üklitdim** erser... “...kötü davranışları arttırdım, çoğalttım ise...” (AY 136/19-21), ...kamag bodunun karasın asmış **üklitmiş** kopdın singar yagısız yavlaksız erti “...bütün halkını çoğaltmış her tarafı düşmandan arındırmış idi” (AY 607/17-19).

tawar kimniñ **üklise** beglik añar kergeyüt tawarsızın kalıp beg erensizin emgeyür “Kimin malı çoksa beylikte o tercih edilir. Eli boş kalırsa, bey adam toplamakta zorluk çeker. Çünkü onlar mala tamah ettikleri için onun yanında bulunurlar (DLT 182/155).

21.1. **üküş** (<ük-üş)

ük- filinin -(X)ş ekini almasıyla ortaya çıkan *üküş* sözcüğü “çok” kavram alanlarında verilmiştir (EDPT: 118), (OTWF: 267). Türkçenin ilk yazıtlarından itibaren tanıklanan *üküş* sözcüğü Eski Türkçe evresindeki çoğu metinde bulunmaktadır. Sözcük ayrıca Eski Uygurcada hem tek başına hem de farklı eş çiftleriyle birlikte kullanılmıştır.

üküş sözcüğü DLT ve KB’de de “çok, pek çok” anlam alanında görülmüştür:

az bodunug üküş kiltum “Az halkı **çoğaltım**” (KT, D-29), *bayat kimke birse ukuş ög bilig üküş edgülükke uzattı elig* Tanrı kime anlayış, akıl ve bilgi verirse, o pek çok iyiliklere elini uzatır. (KB 151), *tirig esen bolsa tañ üküş körür* “İnsan sağ salım yaşarsa çok hayret verici şeyler görür” (DLT 43/29).

Eski Uygurcada incelenen metinler kapsamında *üküş* “çok, birçok, pek çok” kavram alanlarında sıfat işlevinde bulunmuştur:

bolar için karışmakdın üküş igler törçiyür “Bunların aralarında karışmalarından **birçok** hastalık ortaya çıkar” (AY 366/6-8), *k(a)ltı azk(a)ya küç küsün yunlap üküş ed tavar kazganıp asıg tusu kılmak erür ..* “...azıcık güç harcayıp **çok** mal mülk kazanarak fayda sağlamadır.” (AY 257/6-9), *üçünç satıgçılar kuvragı keli barı üküş ed tavar bultaçı bolgaylar* “Üçüncü olarak tüccarlar sınıfı gele gide **pek çok** mal mülk bulacaklar” (AY 196/21-23), *üküş sav sözledeçi erip tülinte uçar tüşeser* “...**çok** konuşan olup düşünde uçtuğunu görse...” (AY 594/4-6), *üküş kişiler k(e)ntüni tegrikleyü kavzayu olurup öge alkayu ağır ayag kılır bolur* “**Çok** sayıda kişi kendi çevresine birikerek etrafını alarak oturup överek methederek saygı göstermekte, hürmet etmektedir” (Xuan X 123b/202-204), *buluñug yarutır t(e)ñrim söde berü bil[metin] kün ay t(e)ñrike [iki] y(a)ruk ordo iç[re] oloruğma t(e)ñrile[rke] neçe yaz(i)nt(i)m(i)z erse[r] yme kertü erklig küçlü[g] t(e)ñri tepen kertkünmed(i)m(i)z erser, neçe üküş y(a)vlak çulvu sav sözled(i)m(i)z erser, yme kün ay ölür ted(i)m(i)z erser, erks(i)z(i)n tugar batar erki bar erser tugmazun ted(i)m(i)z erseri k(e)ntü özüümüznü künte ayda öñi biz ted(i)m(i)z erser, bo ikinti bilmetin yaz(i)nmış yazukug boşunu ötünür biz m(a)nastar hirza* “Tanrım ezelden beri farkında olmayarak Güneş ve Ay tanrılara, iki aydınlık saray içinde oturan tanrılara karşı ne kadar günah işlediysek; ayrıca ‘gerçek güçlü, kudretli tanrı’ diye (adlandırıp) inanmadıysak; ne kadar **çok** yalan, kötü söz söylediysek; dahası Güneş ve Ay ölür dediysek; (gün)

kendiliğinden doğup batıyorken doğmasını dediysek; kendimizi Güneş'ten ve Ay'dan ayrı (tutarak) 'biz' dediysek; bu ikinci olarak da bilmeden işlediğimiz günahlardan affedilmeyi dileriz.” (Huast 50-69), *bu yırtınçüde aırsız üküş nomlug telim taşım çoğ yalın belgülig bolmuş erür* “Bu dünyada fevkalade, **büyük** dinin gür ışığı belirmiştir” (MairSengim 7/12-14), *üküş türlüğ ogrun meniñ köñülümün ilig begke ukıtu ötüngeli ilig beg köñüli üküş savag bilteçi ol* “Çok çeşitli sevinci gönlümün hükümdar beye açıklayarak yalvarmak için hükümdar bey gönlü çok söz bilecek...” (TT X 496-498), *t(a)kı üküş türlüğ muntag ötüğler ötüngey* “Ve çok çeşitli burada istekler rica edecek”(M I s.11/1-2).

“Çok, fazla” anlam alanını işaretleyen *üküş* belirsiz çokluğu ifade ederken zarf olarak kullanılmıştır:

yüz klp üç asaıı ödteki meniñ emgenmiş kşan ödlrim ança üküş artmadı.. “Yüz kalpa üç asamkhyeya müddetindeki benim cehdettiğim devirlerim biraz **fazla** artmadı” (MairSengim 48/8-10).

Eski Türkçede görülen er- (<er-ür) ve tur- (<tur-ur) bildiricileri ile *üküş* sözcüğünün birleştiği ve dolayısıyla yüklemleştiği ifade edilebilir:

ol içtin sııar üküş erürler “O içerideki yerden **çoktur**” (M III S. 9 /13-14), *kininte oguluğ yitürdükde busuşı emgeki üküş turur ..* “Sonra oğlumu yitirince acısı **çok** oldu” (AY 623/12-14).

Eski Uygurca metinlerde *üküş* sözcüğünün yalın hâlde görülmesine ek olarak bazı çekim ekleri ile birleşerek *üküşü* (<ük-üş+i), *üküşüg* (<ük-üş+üg), *üküşrek* (<ük-üş+rek) biçiminde de kullanımına rastlanmıştır:

üküşü (<ük-üş+i)

kaçan monta et'öz kodsarlar üküşi barça t(e)ngri yirinte togup t(e)ıııler kuvragı asılur üstelür “Burada ölüp **pek çoğu** gökyüzünde doğar (böylece) Tanrılar topluluğu çoğalır” (AY 412/14-17).

üküşüg (<ük-üş+üg)

üküş yalaıuklarığ özümüz ölürdümüz üküşüg adnaguka ölürgeli aydımız .. “Birçok insanı kendimiz öldürdük. **Birçoklarını** öldürsün diye başkasına emrettik” (MairSengim 78/49-51), *takı ne ayıtmuş kergek üküşüg öğmez men ..* “...kaldı ki **hepsini** öveyim!” (MairSengim 85/57-58).

üküşrek (<ük-üş+rek)

Erdal, +rAk ekinin karşılaştırma ve üstünlük/derece ifade ettiğini ve çok yaygın olmadığını belirtmiştir (OTWF: 62). +rAk eki, sıfat ve zarflara eklenmiştir.

yılanların arasında yirli suvlu ikegü üküşrek kodı inerler “Yılanların arasında yer ve su yılanının ikisi **daha çok** aşağı inerler” (AY 366/3-5), *edgü kılınç üküşrek kılmanın tip ne için tiser* “İyi amel **daha çok** kılmanın diye niçin dese...” (M III s. 31/1-2).

Eski Uygurcada çokluğu ifade ederek bağlamda yer alan *üküş* sözcüğü zaman zaman benzer anlam alanlarını taşıyan çeşitli sözcüklerle eş çift meydana getirmiştir:

artuk üküş

üküş sözcüğünün *artuk üküş* biçiminde eş çift oluşturduğuna ve eş çiftiyle birlikte zarf görevinde bulunduğu rastlanmıştır:

artuk üküş ögdirl[er] /// “**Çok fazla** sevindirdiler” (M III s. 45/1).

ertinü üküş

Sözcük Kuanşi İm Puser’da tek başına tanıklansa da genellikle *ertinü üküş* biçiminde ve “çok” anlam alanında eş çift meydana getirmiştir:

birük kız tileser yime körkle kız kelürür ertinü üküş edgü kılınç kazganç kazganur alku kişike amrak bolur “Fakat kız çocuğu dilese, yine güzel (bir) kız çocuğu (dünyaya) getirir. **Çok** dürüstlükle hayatını kazanır herkes tarafından sevilir.” (Kuanşi 77-78), *almış iki kotisanı gang ögüz içinteki kum sanınça bodisvtlar atın atayu tapınu udunu kıtağlansar ölüm küninge tegi atayu tapıgın udugın egsütmeser aşın içgüsin tonın tonangusın ... -ltin töşekin otinga eminge tegi alku tüketi tegürser ol edgü kılınç erüş mu titir alkinçsiz kögüzlüg bodisvt ol edgü kılınç ertinü üküş titir tengrim tip ötünti* “62 koti kadar (620.000.000) Ganj ırmağı içindeki kum sayısınca bodhisattvalar adını anmaya, (onlara) tapınmaya (eş anl.) çalışsa; ölüm gününe kadar (adını) anıp saygı ve bağlılığını eksiltmese; yiyeceğini, içeceğini, giyimini, kuşamını (yastığını) döşegini, otuna ilacına kadar her şeyini eksiksiz sunsa, bu iyi amel çok mudur? Tükenmez gönüllü bodhisattva saygıyla: ‘Bu iyi amel **pek çoktur**, tanrım!’ dedi.” (Kuanşi 84-89), *ol ödün yir tutar bodisvt ornıta turup tengri burkanka inçe tip ötüg ötünti kim kayu tınlıg bu kuanşi im puser erdemın bügülenmekin kutadmakın eşidser atın atayu tutsar men inçe kolulayur men ol tınlıgning edgü kılınç utlısı ertinü üküş*

titir “O zaman dünyayı tutan bodhisattva yerinden kalktı, tanrı Burkan’a saygıyla şöyle dedi: ‘Herhangi bir canlı varlık, bu Kuanşi im pusu’ın kabiliyetini, büyü gücünü ve canlı varlıkları mesut etmesini işitse, adını durmadan ansa; ben ant içerim o canlı varlığın o iyi amellerinin sonucu (mükafatı) **pek çoktur**’.” (Kuanşi 213-217).

alkınçsız üküş

“Çok” kavram alanını belirten ve *alkınçsız üküş* biçiminde bulunan eş çifte de rastlanmıştır:

*ol yete kün içinde burkan basın bursan kuvragka üsdünki teyriler altınkı yalaşoklar **alkınçsız üküş** tüü türlüğ arıg silik asın içgün tapıntılar udnutılar* “O yedi gün içinde Buda üye cemaate üstündeki tanrılar, insanlar **çoğu** çeşitli temiz giyinmeyi bırakarak ibadet ettiler...” (BT III 340-345).

erüş üküş

“Pek çok, birçok, sayısız” anlam alanlarını ifade eden *erüş üküş* biçimi sıfat işlevinde görülmüştür:

erüş üküş ev bark itgeli usar “...**pek çok** ev bark yapabilse...” (AY 34ğ/8), *şanki çkrvirt ilig kanta ulatı **erüş üküş** balıklıg buduntın ayag çilteg aşayu ..* “Şankha, dünya hükümdarı ve diğer **sayısız** şehirli halktan saygı ve tazim gördü” (MaitrSengim 35/14-16), *yarlıkançsız köñülin **erüş üküş** koyun kuzıg isıg özlerinte adırdılar ..* “Merhametsiz bir kalple **birçok** koyun ve kuzunun canına kıydılar” (MaitrSengim 74/56-57).

üküş telim

üküş sözcüğünün *telim* ile eş çift meydana getirerek “çok, çok fazla, birçok” gibi kavram alanlarını işaretlediği görülmüştür:

*bir kün bir tün ulatı **üküş telim** uzun üdlerte kizleser yaşursar ..* “...bir gün bir geceden sonra **çok fazla** uzun süre gizlese...” (AY 140/22), *ötrü ol yir orun ededip itilip meñi ögrünçü **üküş telim** bolgay tip ötünti* “Sonra bu yeryüzü daha da güzelleşip, mamur olup **çok** huzurlu olacak” (AY 533/4-7), *anıñ içinte yene **üküş telim** balıklar yatmışın anı köriüp ötrü ol bayagut oğlı irinçekep tsuyurkap ulug y(a)rlıkançuçı köñülü yügerü boltı* “...onun içinde de **birçok** balığın yattığını görüp bu sebeple o bey oğlu acıyıp yüce bağışlayıcı gönlü ortaya çıktı” (AY 600/7-11), *ol ögüz kıdıgında **üküş telim** balıkçı kuvragı yığılıp balık tartgu simekin kılurlar erti* “O nehir kıyısında **birçok** balıkçı grubu toplanmış balık çekme, yakalama işi yapıyorlardı” (AY 602/5-8), *amtu*

bu pııavarık-lıg törü-nüñ avantın tıltagın sözleyü birelim munda udpatı tıltagı üküş telim erür-ler “Şimdi bu Pııavarık töresinin sebebini söyleyiverelim. Burada Udpatı sebebi **çoktur**” (BT III 85-88), *üküş telim ögrünç köñül tutgıl* “Gönlünü **çok** sevinçli tut” (TT I 13/99-100), *ol ögüz kıdıgında üküş telim balıkçı kuvragı yıgılıp balık tartgu simekin kılurlar erti* “O nehir kıyısında **birçok** balıkçı grubu toplanmış balık çekme, yakalama işi yapıyorlardı” (AY 602/5-8). Bazı örneklerde *üküş telim* eş çifti bir sıfatı niteleyerek niceliğini artırırken bazı örneklerde ise doğrudan fiili niteleyen bir zarf olarak kullanılmıştır.

telim üküş

üküş telim eş çiftinin görülmesinin yanı sıra az da olsa *telim üküş* biçiminde sıralanarak da derecelendirme / kuvvetlendirme bakımından zarf meydana getirdiği ifade edilebilir:

ötrü monçulayu telim üküş nom yörügler adırtın nomlamakıñız iyin aç aadıra okıtur siz .. “Sonra böylece **pek çok** kanun yorumları ayrıca vaaz etmenize göre açarak ayırarak okutursunuz.” (AY 334/24-25), *telim üküş tılangurmaklıg t(e)ñrilerke yükünür m(e)n* “**Çok** güzel konuşan tanrılara saygıyla eğilirim” (AY 679/24), *kürlüg erserler telim üküş yazuklarıña korkunçsuz aymançsuz erserler ...* “...hilekar iseler, **pek çok** günahları yüzünden korkmaz, çekinmez iseler ... (MaitrSengim 65/18-19).

ülgüsüz üküş

üküş sözcüğünün “sayısız, çok” anlamlarına gelen ve belirsiz çokluk ifade eden *ülgüsüz* sözcüğü ile *ülgüsüz üküş* biçiminde eş çift oluşturduğuna rastlanmıştır.

yalañuklar tapınıp udunup ülgüsüz üküş buyan edgü kılınçlarıg yme alırlar . “İnsanlar saygı göstererek **sayısız** iyi amelleri alırlar” (AY34k/19-21), *...ülgüsüz üküş ulug tirin kuvraglarıg tegriglep...* “...**sayısız** büyük toplulukları çevreleyip...” (AY 93/2-3), *...ülgüsüz üküş t(e)ñriler yekler kuvragı yme ök et’özin ol iligler kanlar ordusında ol nom nomlaguluk orunta nom tıngka yıgılgaylar* “...**sayısız** tanrılar şeytanlar topluluğu da bedeniyle o hükümdarların sarayında o öğretinin açıklanacağı yerde öğreti sesine toplanacaklar” (AY 432/3-7), *mitiripa baksıka savaripa baksı balıklı keyikte ulatı ülgüsüz üküş tınlıglarıg ölürü turur* “Mitiripa Buda’ya Savaripa Buda şehrinde yabancı hayvan **çok** canlıları öldürür...” (BT VIII A/426-428).

barça ülgüsüz üküş

ülgüsüz üküş eş çiftinin görülmesinin yanı sıra *barça ülgüsüz üküş* biçimindeki eş çifte de rastlanır:

ol burkanlarıg barça ülgüsüz üküş ögdiler üze ögmiş bolgaylar .. “O Budaları tümüyle **çok** övgüler ile övmüş olacaklar” (AY 360/16-18).

sansız üküş

üküş sözcüğünün, *sansız* sözcüğü ile eş çift oluşturarak sıfat görevinde bulunduğuna rastlanmıştır:

bu ok tıltagıntın sansız üküş bodıs(a)t(a)vlar birle ogatmadın şaşmadın tuşgay m(e)n “İşte bunlardan dolayı **sayısız** Budalar ile hiç şaşmadan karşılaştığım” (AY 421/4-6), *sekiz tümen dört miş kent uluşlarda barçada baştın açsız kızsız kısıgsız kavırsız yağısız börisiz başınçsız irtsiz birtsiz muşsuz taksız talım taşım bay barımlıg sansız üküş kötüşvr bayagutlar evleri barkları ...* “Seksen dört bin şehrin hepsinden üstün, tok, dertsiz, hür, müstakil, düşmansız, minnetsiz, yardıma ihtiyacı olmayan, vergisiz, müreffeh, çok varlıklı, **sayısız** zenginlerin evleri barkları ...” (MaitrSengim 3/12-22), *edgü kılınçların aşgalı toyın kuvranıñ edgülüg iş ködüglerin bütürgeli ü(çün) sansız üküş muñadıncıg kü (kelig) (er)demler öntürü teñri yalañukug ögirtürü* “İyi amellerini artırmak, rahipler cemaatinin iyi işlerini bitirmek için **sayısız çok**, hayrete şayan, meşhur zuhur kabiliyetlerini haşmetle meydana getirir” (MaitrSengim 52/29-33), *küsüşlüg öñlüg yırtınçüdeki sansız üküş teñriler teñri burkan basasınta bardılar* “İstekli, renkli yeryüzündeki **sayısız** tanrılar tanrısı burkandan sonra vardılar” (TT X 141-143). Bu cümledeki bağlama bakıldığında *sansız üküş* eş çifti *teñriler teñri burkan* ibaresini niteleyerek saygı yapısının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

kalın üküş telim tolþ kamag

kalın üküş telim tolþ kamag biçiminde sıralanan sözcükler eş çift meydana getirirken hem belirsizliğin hem de çokluğun derecesini artırmıştır:

kalın üküş telim tolþ kamag tirin kuvragka kavşatılı kurşatılı nom nomlagalı ugradukda “**Kalabalık**, **bütün** bir cemaat tarafından sarılmış bir vaziyette vaaz vermeye davrandığında...” (AY 683/1-2).

ülgüsüz üküş miş tümen koltı

miş tümen sözcüğü *ülgüsüz üküş* eş çifti ile birlikte kullanılarak bağlamda semantik olarak belirsiz bir çokluğu işaretlemiştir:

ötrü ontın sıjar yırtınçüdeki ülgüsüz üküş miş tümen koltı bodıs(a)t(a)ıvlar kuvragı... “Sonra her yerde yeryüzündeki **pek çok sayısız** Budalar cemaati...” (AY 645/2-4).

ülgüsüz koltı erüş üküş

anta ötrü sinhanımitaprabankarı atl(ı)g bodıs(a)t(a)v ülgüsüz koltı erüş üküş kuvragı birle olurmış orunlarıntın örü turup “Orada sonra Sinhanımitaprabankarı adlı Buda **sayısız** cemaat ile oturmuş...”(AY 201/11-14).

“Toplamak, artmak” anlam alanındaki *ük-* fiilinin *-(X)ş* fiilden isim yapım ekini üzerine alarak ortaya çıkardığı *üküş* sözcüğünün “çok, pek çok, birçok, fazla” gibi kavram alanlarına ulaşarak semantik düzlemde sözcüğün somuttan soyuta geçiş yaparken ileri yönlü bir gelişme ile sözcükselleştiğini göstermektedir. *üküş* sözcüğünün Eski Uygurca metinlerde çekim eklerini almış olan *üküşü* (<*ük-üş+i*), *üküşüg* (<*ük-üş+üg*), *üküşrek* (<*ük-üş+rek*) biçimleriyle de kullanıldığı görülmüştür. Fiilin kök anlamı çokluğu işaretlemiştir ve türettiği isim de çokluğu devam ettirerek belirsizleştirmiş ve sınırları aşan bir anlamda iki sözcük arasında bir geçişkenlik meydana gelmiştir.

22. üle-

Eski Türkçe *üle-* fiili “bölmek, paylaşmak, dağıtmak” anlam alanlarında verilmiştir (EDPT: 127). Türkçenin ilk yazılı metinlerinde doğrudan fiil tanıklanamasa da bu fiilden türemiş isimlere rastlanır. Eski Uygurcada *üle-* fiilinin metinlerde geçtiği görülmektedir. DLT’de *üle-* fiili “paylaştırmak, dağıtmak” anlam alanlarında ifade edilmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018: 932).

...üzüksüzün ol mengig üküş tnl(ı)gka üledim “... durmaksızın o mutluluğu bütün canlılara pay ettim” (AY 368/8-9), *çıgayka üledi kör altun kümüz kadaşlarka kıldı kumarı üküş* “Fakirlere altın-gümüş dağıttı; akrabalarına çok öğüt ve nasihatlerde bulundu” (KB 1150), *ol yarmak üledi* “O, paraları vb. şeyleri dağıttı” (DLT 556/459).

22. 1. ülgüsüz(<üle-gü+süz)

Clauson tarafından *ülgü* sözcüğünün “ölçme, tartma” anlam alanlarında olduğu belirtilirken kökeninin **ül-* olduğu *üle-* sözcüğü ile semantik ve morfolojik olarak bağlantısı olamayacağı ifade edilmiştir (EDPT: 142). Eski Türkçede tanıklanabilen bir **ül-* kökü olmadığı için “pay etmek, paylaşmak” anlamındaki *üle-* fiili *ülgü* sözcüğünün kökü olmalıdır. *üle-gü* biçiminden orta hece ünlüsünün düşmesiyle *ülgü*

“kısmet, pay, hisse, ölçü” anlamına erişmiş olması mümkün görünmektedir. Eski Türkçenin son aşamasında da *ülgü* “ölçü” anlamıyla verilmiştir (DLT 77/65).

neng idi olarnı ülgü teñ yöleşürüg üze ülgülegeli teñlegeli ogşatgali bultukmaz “Hiçbir şey onlarla asla **ölçü** (ve) örnek bakımından ölçülemez kıyaslanamaz” (AY 375/1-3), *kişi yılmıda inga ermez ay beg muni teñlese iş bolur ülgü teg* “Ey hükümdar, insan hayvandan daha aşağı bir mahlûk değildir; bunu kıyas tutarsan, iş **ölçüsüne** göre olur” (KB 2975).

Eski Uygurcada tanıklanmaya başlanan *ülgüsüz* “ölçülemez, tahmin edilemez” anlam alanlarında verilmiştir (EDPT: 144). Erdal da *ülgüsüz* sözcüğünün “ölçülemez, sayılamaz” anlamlarını işaretlediğini ifade etmiştir (OTWF: 198). *ülgü* “ölçme, tartma” anlam alanlarından +sXz yokluk ekiyle oluşturduğu *ülgüsüz* sözcüğünü “ölçülemeyecek kadar çok, sayısız” anlam alanlarına ulaştırarak belirsizlik yoluyla sınırsızlaşmıştır.

tok(u)zunç orunta bulguluk ülgüsüz başlagıg atl(ı)g d(a)r(a)nı nom bu erür “Dokuzuncu yerde bulunan **sayısız** daranı adlı öğretidir” (AY 330/15-17), *ulug ülgüsüz ... “Çok büyük..”* ///(BT VIII B/94), *ülgüsüz buyan alguluk tip tidi* “**Sayısız** sevap kazanacaklar dedi” (AY 596/11), *tört türlüg içkermekler dört türlüg ülgüsüz* <edgü> *könüller erür* “Dört çeşit boyun eğmek dört çeşit **sayısız** iyi gönüllerdir” (AY 224/20-21).

Eski Uygurcada tek başına tanıklanmasının yanı sıra *ülgüsüz* sözcüğünün farklı sözcüklerle benzer anlamları pekiştirerek eş çift oluşturduğuna rastlanır:

sansız ülgüsüz

sansız sözcüğü de belirsiz çokluk oluştururken *ülgüsüz* sözcüğünde olduğu gibi +sXz yokluk ekini tercih etmiştir. Bunun nedeni ise sözcüklerin kökenine semantik olarak bakıldığında var olanı, belirli olanı ifade ettikleri görülür, ancak yokluk ekiyle birleştiklerinde belirli olan sözcüğün belirsizleştiği ve çokluğu bu bakımdan ifade ettiği görülmüştür. *ülgüsüz sansız* eş çifti “çok, sayısız, sonsuz” gibi kavram alanlarını işaret ederek belirsiz bir sıfat meydana getirmiştir:

olar orunıta ülgüsüz sansız öñi öñi adrırlar... “Onların yerinden **sayısız** farklı farklı ayrılırlar” (AY 49/21-22), *antada basa ok bu tütsüglüg kuşatırlar ontın singar yırtınçülerte ülgüsüz sansız gañ ögüzdeki kum sanınça burkanlar uluşınta kingürü yadılıp ol kamag burkanlar üzesinte tegzinü turup altun öñlüg y(a)ruklar ünüp*

y(a)rutu yaltritu turgaylar “Ondan sonra bu tütsülü gölgelikler on taraftaki yeryüzüne **sonsuz** Ganj nehriindeki kum sayısı kadar Budalar ülkesinde yayılarak o Budalar üzerinde dolaşarak altın renkli ışıklar yükselip parlayacak” (AY 427/10-18), *yene yme kördiler ülgüsüz sansız toyınlar kuvragı iliglerinte xualar küzetriler tutup k(a)ltı öñreki tapıg uduglar tükelyumgı kelip taypazaki nomka tapıg udug kılmişların senjrem içinte neçe kay beltir erser ...* “Yine (şunları) da gördüler: **Hesapsız sayısız** rahipler cemaati ellerinde çiçekler, sayebanlar tutup yukarıda sayılan saygı, hürmet (belgileri) hep birlikte gelip Mahaprajnaparamita sutraya saygı gösterdiklerini, manastır içinde ne kadar yol ve meydanlık varsa ...” (Xuan X 25a/289-296), *ötrü bu adavaki yek katıg ünin kıkırıp ülgüsüz sansız tınlıgları ölürgeli ugradı* “Sonra adavaki adlı şeytan büyük bir sesle bağırıp **birçok** canlıyı öldürmeye niyet etti” (TT X 33-36).

ülgüsüz sansız yüz miñ tümen

ülgüsüz sansız yüz miñ tümen sözcükleri eş çift meydana getirmiştir. Farklı bağlamlarda belirli bir çokluğu ifade eden hem *yüz miñ* hem de *tümen* sözcükleri *ülgüsüz sansız* sözcükleri ile bir araya gelerek çokluğun miktarını, sınırsızlığını işaretlemiştir:

...ülgüsüz sansız yüz miñ tümen koltı nayut sanınça tınl(ı)glarning nızvanılıg kadguların tarkarıp uçsuz kırıgsız ulug emgeklig taluy ögüzdin keçürüp... “...**sayısız yüz bin tümen** koti nayuta sayısınca canlıların iheras kaygılarını uzaklaştırıp uçsuz bucaksız büyük zahmetli denizden geçirip...” (AY 430/3-7).

sansız sakışsız ülgüsüz kolusuz

Ağca tarafından (2010:164) Manihesit ve Budist Türk çevresi metinlerinde yaygın olarak kullanıldığı belirtilen titir (<ti-t-ir) bildiricisi *sansız sakışsız ülgüsüz kolusuz* eş çiftleri ile yüklemleştirici olarak kullanılmıştır, aynı zamanda *üküş telim ülgüsüz sansız* sözcükleri de bol- (<bol-ur) yardımcı fiiliyle birleşerek yüklemleşmiştir:

sansız sakışsız ülgüsüz kolusuz titir “**Sayısız, sonsuzdur**” (AY 156/19-20).

üküş telim ülgüsüz sansız

üküş telim ülgüsüz [sansız bolur] “**Sayısız, çok olur**” (AY 80/10).

ülgüsüz üküş

ülgüsüz sözcüğünün “sayısız, çok” anlamlarına gelen ve belirsiz çokluk ifade eden *üküş* sözcüğü ile *ülgüsüz üküş* biçiminde eş çift oluşturduğuna rastlanmıştır.

yalañuklar tapınıp udunup ülgüsüz üküş buyan edgü kılınçlarıg yme alırlar .
“İnsanlar saygı göstererek **sayısız** iyi amelleri alırlar” (AY34k/19-21), ...*ülgüsüz üküş*
ulug tirin kuvraglarıg tegriglep... “...**sayısız** büyük toplulukları çevreleyip...” (AY
93/2-3), ...*ülgüsüz üküş t(e)ngriler yekler kuvragı yme ök et’özin ol iligler kanlar*
ordusınta ol nom nomlaguluk orunta nom tungka yıgilgaylar “...**sayısız** tanrılar
şeytanlar topluluğu da bedeniyle o hükümdarların sarayında o öğretinin açıklanacağı
yerde öğretisi sesine toplanacaklar” (AY 432/3-7), *mitiripa baksıka savaripa baksı*
balıklı keyikte ulatı ülgüsüz üküş tınlıglarıg ölüri turur “Mitiripa Buda’ya Savaripa
Buda şehrinde yabancı hayvan **çok** canlıları öldürür...” (BT VIII A/426-428).

ülgüsüz kolusuz

ülgüsüz kolusuz busuş kadgularka egirtip ertinü emgenürler erser ..
“**Bütünüyle** vakitsiz kederlere sardırıp, çok acı çekerlerse...” (AY 117/16-18).

barça ülgüsüz üküş

ülgüsüz üküş eş çiftinin görülmesinin yanı sıra barça ülgüsüz üküş biçimindeki
eş çifte de rastlanır:

ol burkanlarıg barça ülgüsüz üküş ögdiler üze ögmiş bolgaylar .. “O Budaları
tümüyle **çok** övgüler ile övmüş olacaklar” (AY 360/16-18).

ülgüsüz üküş miñ tümen koltı

miñ tümen sözcüğü *ülgüsüz ülgüsüz üküş miñ tümen koltı* üküş eş çiftiyle
kullanılarak bağlamda ifade ettiği semantik düzey doğrultusunda belirsiz bir çokluğu
işaretlemiştir:

ötrü ontın sıñar yırtınçüdeki ülgüsüz üküş miñ tümen koltı bodıs(a)t(a)vlar
kuvragı... “Sonra her yerde yeryüzündeki **pek çok sayısız** Budalar cemaati...” (AY
645/2-4).

ülgüsüz koltı erüş üküş

anta ötrü sinhanımitaprabankarı atl(i)g bodıs(a)t(a)v ülgüsüz koltı erüş üküş
kuvragı birle olurmış orunlarıntın örü turup “Orada sonra Sinhanımitaprabankarı adlı
Buda **sayısız** cemaat ile oturmuş...”(AY 201/11-14).

22. 2. ülgülegülüksüz (<üle-gü+le-gü+lük+süz)

“Ölçmek, tahmin etmek” anlam alanlarında olan *ülgüle-* fiilinin *ülgü* isminden
meydana geldiği belirtilmiştir (EDPT: 145). Erdal da *ülgü* ismine +IA- isimden fiil
yapım ekinin eklenmesiyle “ölçmek, tahmin etmek, tartmak” anlam alanlarındaki

ülgüle- biçiminin ortaya çıktığını ifade etmiştir (OTWF: 449). Eski Uygurcada görülmeye başlanan fiile, Karahanlı Türkçesi metinlerinden olan KB'de de rastlanır. Fiilin anlam alanının somut durumlardan daha çok soyut, belirsiz bağlamlar için kullanıldığı görülmektedir.

...ötleyü ötünmekdin turmuş buyan edgü kılınçning sanın sakışın kim **ülgülegeli** sanagalı ugay tip y(a)rıkadı "...rica etmekten meydana gelmiş iyi davranışın sayısını kim sayabilecek, hesaplayabilecek" (AY 167/13-15), *tutayın men emdi maña bir cevab sözüg sözleyük öz tilin ülgülep* "Söylediğin sözleri ölçüp-tartarak, bana şimdi bir cevap ver; ben de ona göre hareket edeyim" (KB 3711), *yıl altmış iki erdi tört yüz altmış iki bile bitiyü tükettim bu söz ülgüle* "Yıl dört yüz altmış iki idi, bu eseri yazıp sözümü tartarak tamamladım" (KB 6495).

EDPT'de *ülgülegülüksüz* maddesi verilmemiştir. Semantik olarak *ülgülençsiz tenlençsiz* eş çifti ile *ülgülegülüksüz tenlegülüksüz* eş çiftinin çok farklı olmayarak "ölçülemez, kıyaslanamaz" anlam alanlarında oldukları belirtilmiştir (OTWF: 355). Ağca, tarihi Türk dillerinde eklendiği fiilleri cümlede bulunduğu duruma göre sıfat veya gereklilik kipinde çekimli bir fiile dönüştürme işlevi olan -gUIUk (<gU+IUk) +sXz eki ile birleşerek sıkça kullanıldığını belirtmiştir (2010: 145). Erdal, eylemden türetilen adlar bölümünde -gUIXksXz biçiminin meydana getirdiği birkaç sıfat örneğini anlamlarıyla vermiştir (2004: 152). -(X)nçs(X)z birleşigi ile eşdeğer bir işlev oluşturduğu, aynı semantik düzlemde ve görevde bir varyant yarattığı anlaşılmaktadır. Eski Uygurcada görülen *ülgülegülüksüz*, *ülgü* isminin üzerine +IA- isimden fiil yapım ekini alarak meydana getirdiği *ülgüle-* fiiline -gUIXksXz birleşiginin eklenmesiyle türemiştir.

koduru ülgülegülüksüz

Bu çalışma için belirlenen Eski Uygurca metinler sınırlılığında *koduru* sözcüğü ile eş çift oluşturduğuna rastlanmıştır:

kutın buyanın kolulap koduru ülgülegülüksüz koşar koşar buyanlığ yiti erdinilig kut tagda kutlug kıvılg v(a)çırasan v(a)jırlıg örgünnün kutulu (?) mantulu (?) turur kop kamagnı atı mañgalı bolmış "Sevabı isteyerek **tümüyle** çifter çifter sevaplı yedi mücevherli kut dağında kutlu mutlu elmas tahtının tamamı hepsinin adı talih olmuş"(AY 681/5-9).

22. 3. **ülgülençsiz (<üle-gü+le-nç+siz)**

üle- “bölmek, paylaşmak, dağıtmak” anlam alanındaki fiilden *-(X)g* fiilden isim yapım ekiyle *ülgü* biçimine erişen sözcük “ölçme, tartma” anlam alanlarına ulaşmıştır. *ülgü* isminin *+IA-* isimden fiil yapım ekini alarak belirsiz çokluk oluşturmak için *-(X)nçs(X)z* birleşigi ile meydana getirdiği *ülgülençsiz* sözcüğünün, “ölçülemez, tahmin edilemez” (EDPT: 144), “ölçmenin ötesinde” (OTWF: 355) kavram alanlarına sahip olduğu belirtilmiştir. Erdal, *-(X)nç* ekinin çoğunlukla eylemlerden isim meydana getirdiğini belirtmiştir. Eski Türkçe metinlerdeki örneklerde fiilin *-(X)nç* ekini almış *ülgülenç* biçimine hiçbir örnekte rastlanılmaz. Erdal tarafından OTWF’deki *-(X)ç* maddesinde çoğu *-(X)nçl(X)g* ekini almış sözcüğün *-(X)nç* biçiminin tanıklandığını fakat aynı durumun *-(X)nçs(X)z* birleşigi ile kullanılan her sözcük için söz konusu olmadığı/tanıklanmadığı ifade edilmiştir. *-(X)nç* ekiyle isimleşmiş olan bu sözcüğün üzerine gelen *+sXz* yokluk eki Eski Uygurca metinlerde ya tek başına ya da bir eş çifti ile birlikte isimlerde çokluğu işaretlemiştir (OTWF: 275).

ülgülençsiz ulug kutlug titir.. tenglençsiz telim edgülerin.. itilip bütmiş iduk titir.. üç uguş yirtinçü-de.. yalanuz ayagka tegimlig erür siz.. tolp sansarta b(e)lgülüğ.. barçada kutlug tityük siz “**Sayılmayacak kadar çok** kutludur. Çok iyiler ile tanzim edilip tamamlanmış kutsal (olarak) adlandırılır. Üç yeryüzünde sadece siz saygı değersiniz. Bütün yaşam döngüsünde aşikâr (ve) hepsinden kutlu (olarak) adlandırılmışsınız.” (AY 350/1-6), *anıñ yürekinte (kün tilgeni üze) xuñ usik andırtın yaruk ünüp yanıp sıymaktın kentü öz tiri lokya viçaya vçırapan [boldum] ülgülençsiz yüüzlüğ ülgülençsiz koollug...* “Onun kalbinde güneş dairesi üzerinde ışık ortaya çıkıp tekrar dönüp nüfuz etmekten bizzat kendim viçaya vçıparan oldum **sayısız** yüz ve sayısız kolu olan...”(BT VII, D/10-12), *ülgülençsiz burkanlarınıñ belgürtme et’özin kolti sanınça böldeçi artadaçı erür* “**Pek çok** Budann görünen vücudunu sonsuz olarak bölecek ve bozacaktır” (BT VIII 187-188).

ülgülençsiz tenlençsiz

Eski Uygurcada isimleri niteleyerek “ölçülemez, sayısız” kavram alanlarını işaretleyen *ülgülençsiz tenlençsiz* biçiminde eş çifte rastlanmıştır.

ötrü ol tözünler oğlı tözünler kızı ülgülençsiz tenlençsiz buyan edgü kılınçığ alırlar “Daha sonra o soylular oğlu, soylular kızı **sayısız** iyi davranışı alırlar.” (AY

151/4-7), ...*kavşıkıya ötüğ{'}çi bolmakdın turmış buyan edgü kılınç ülgülençsiz teñlençsiz yöleşdürgülüksüz titir* “Ey Kavsika, ricacı olmaktan meydana gelmiş iyi davranış **ölçülemez** ve benzersizdir” (AY 163/11-14), *ötrü ol antag tözünler oğlu tözünler kızı süzük kirtgünç köñüllüg tınl(i)glar ülgülençsiz teñlençsiz ulug buyanlığı tirginig yıggalı tırgeli ugaylar* “Sonra o zaman o, öylesi soylular oğlu, soylular kızı, temiz inançlı gönle sahip canlılar, **ölçülemez karşılaştırılmaz** ulu iyilikli topluluğu toplayıp, bir araya getirebilecekler” (AY 175/18-22), *ülgülençsiz teñlençsiz ulug bedük teriñ bilge biliglerig toşgurmak tüketmek p(a)ramıt timek savnuñ yörügi erür* “**Sayızsız** büyük ulu derin bilge bilgilerini yok ederek sözünü izah etti” (AY 309/19-22), *ülgülençsiz teñlençsiz ulug türlüğ buyanlığı yükmekig yıggalı tırgeli kazgangalı ugaylar ...*“**Sayızsız** çeşitli sevapların yığınını toplayabilecek kazanabilecek” (AY 360/11-14), *ülgülençsiz teñlençsiz ulug buyan edgü kılınç bulgaylar kazgangaylar* “**Sayızsız** ulu iyi sevap iyi ameli bulacaklar, kazanacaklar” (AY 415/9-11), *amtu burkanlığı sakarı luu kanınıñ ağızlığı matkiri yoolıntıñ ünmiş tillig sarasvadi teñrisintin belgülig bolmuş yüz bir karımlarta öñdin ostaçısı tetmiş ülgülençsiz teñlençsiz ulug ulug islerig isledeçi çintamani ertinike okşadı.. ...*“Şimdi Budalı Sagare babanın ağızlı ritüel metni yolundan yükselmiş dilli Sarasvadi tanrısından işaret gelmiş, yüz çukurlarda yüzünden kurtararak demiş. **Sayızsız** büyük ulu işlerini işleyerek mücevhere benzedi” (BT III 721-732).

ülgülençsiz teñlençsiz üküş telim

Benzer anlam alanlarını ifade eden ancak farklı biçimlerde belirsiz çokluk meydana getirmiş olan dört sözcük, *ülgülençsiz teñlençsiz üküş telim* biçiminde sıralanarak eş çiftler oluşturmuş ve *nomlarıg* sözcüğünü nitelemiştir:

ülgülençsiz teñlençsiz üküş telim *nomlarıg eşidüküm yok erti ..* “**Sayızsız**, sonsuz öğretileri işitmedim” (AY 670/13-14).

kamağ ülgülençsiz teñlençsiz

Bütünlüğü işaretleyen *kamağ ülgülençsiz teñlençsiz* sözcükleri “tümüyle, sayısız” kavram alanında eş çift oluşturmuştur:

kamağ ülgülençsiz teñlençsiz burkanların edgülerin barçanı ok b(e)lgürtgeli bolur “**Tümüyle sayısız** burkanların iyilerin hepsini belirterek olur” (AY 68/12-15).

üle- “bölmek, paylaşmak, dağıtmak” anlam alanlarındaki *fiilden –(X)g fiilden* isim yapım ekiyle *ülgü* biçimine erişen sözcük “ölçme, tartma” anlam alanlarına ulaşmıştır. *ülgü* ismine eklenen –sXz yokluk ekinin bir araya gelmesiyle *ülgüsüz*

“ölçüsüz, sayısız, çok” anlamında soyutluk kazanan bir sözcük ortaya çıkmıştır. Ayrıca yine *ülgü* isminin +IA- isminden fiil yapım ekini alarak *ülgüle-* biçiminden belirsiz çokluk oluşturmak için benzer işlevleri olan -(X)nçs(X)z ve -gUIXksXz birleşikleri ile oluşturduğu *ülgülençsiz* ve *ülgülegülüksüz* sözcükleri “ölçülemez, sayılamaz, çok” anlam alanlarını işaretlemiştir. Ortaya çıkan belirsiz çokluk sözcükleri ile fiilin kök anlamı arasında semantik düzlemde bütünü ifade ederken somuttan soyuta geçen bir ilişki görülmektedir.

23. yom-

Eski Uygurcada görülmeye başlanan *yom-* ~ *yum-* fiili “toplamak” anlam alanını ifade eder. *yomkı* sözcüğü için verdiği örnekte Erdal sözcüğün kökünü *yum-* biçiminde verirken anlamı hakkında bir yorum yapmamıştır (OTWF: 94). Clauson ise *yomgi* maddesinde sözcüğün *yomit-* fiili ile akraba olduğunu belirtirken **yom* biçiminden türediği varsayılırsa ortak bir temel bulmanın zor olmasını ifade etmesinin yanı sıra *yomit-* fiilinin anlamını “birlikte gelmek, toplanmak” olarak vermiştir (EDPT: 935). DLT’de de *yomit-* fiili “toplanmak, bir araya getirmek” anlam alanlarıyla verilmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018: 980).

yumtsa kayu begke ersig eren ajunka bu beg boldı sahib kıran “Hangi beyin etrafında cesur asker toplanırsa, o dünyaya sâhip-kıran bir bey olur (KB 3007). *kişi yomitti* “İnsanlar toplandı” (DLT 423/332).

23.1. yomkı (<yom-kı)

Erdal tarafından *yum-* “toplanmak” fiilinin -gI fiilden isim yapım eki ile birleşerek *yumgi* sözcüğünün ortaya çıktığı belirtilmiştir (OTWF: 94). Eski Uygurca metinlerinden itibaren tanıklanan *yomgi* “hepsi” anlam alanına sahip bir sözcüktür (EDPT: 935). Sözcük, araştırmacıların okuma tercihine bağlı olarak *yomkı* ~ *yumgi* ~ *yomgi* biçimlerinde tanıklanabilmektedir. Son yapılan çalışmalarda sözcük *yomkı* biçiminde verilmiştir, bu çalışmada da *yomkı* biçimi esas alınmıştır (Wilkins, 2021:913). Bu doğrultuda “hepsi” anlamındaki *yomkı* sözcüğünün *yom-* “toplamak” anlamındaki fiilin -GI fiilden isim yapım eki birleşerek ortaya çıktığı ifade edilebilir.

KB ve DLT’de de tanıklanan *yomkı* sözcüğü DLT’de “bir araya gelmiş çok (nesne), her şeyleriyle beraber toplanmış (insanlar)” olarak tanımlanmıştır (Ercilasun, Akkoyunlu 2018: 980).

sewinç barça yomkı sana kelsüni sakınç birle düşman sızıp ölsüni “Bütün sevinçlerin **hepsi** sana gelsin; düşmanın endişe içinde, eriyip bitsin” (KB 944), *korday kugu anda uçup yomgın öter* “Kuğu vb. kuşlar, suların etrafında **hep beraber** uçarak ötüşüyor” (DLT 551/451).

Eski Uygurca metinlerinde tanıklanan *yomkı* sözcüğü “hepsi, tümüyle, tümü, hep birlikte” kavram alanlarını işaret ederek belirsiz çokluk ifade etmiştir:

tavrak yügürü y(i)ti uça yomkı birtin yınak yolanıp aşunmaklaşu barmışların... “...hızla koşup uçuşarak **hepsinin** bir taraftan gidip yaklaşarak geçtiklerini...” (AY 599/18-20), *yomkı ol bayagut oğlu tapa barıl k(e)ntü k(e)ntü iglerin agrıgların emletgeli öjedtürgeli ötüntiler ..* “**Hep birlikte** o zengin oğluna gidip kendi hastalıklarını iyileştirmesi için rica ettiler” (AY 597/19-22), *et yideçi kan içdeçi tnl(i)glar tavra k yügürü y(i)ti uça yomkı birtin yınak yolanıp...* “Et yiyen kan içen (birçok) canlının hızla koşup uçuşarak **hepsinin** bir taraftan gidip...” (AY 599/17-19), *ol ok üdte bu üç miñ ulug miñ yirtinçü yir suv yomkı tepredi kamşadı* “İşte tam o anda bu üç bin, ulu bin dünya yer su **tümüyle** titredi, sallandı” (AY 183/16-18), *birök alku tnl(i)g oğlanı birkerü turup yomkı ögserler küle[serler]* “Bütün insan oğullarını **tümüyle** övseler...” (AY 114/6-8).

Eski Uygurcada görülen *yomkı* sözcüğü çekim eklerini alarak *yomkın, yomkını, yomkınıñ, yomkıgunuñ* yapılarını ortaya çıkarmıştır:

yomkın (<yom-kı+n)

asurılar arkası t(e)ngriler kuvragı yme birkerü yomkın bir teg ögerler edreminizni atayu “Asuri Tanrıların topluluğu da yine **hep birlikte** erdeminizi dile getirip sizi överler” (AY 492/13-16), *anın alku t(e)nriler yomkın arka kuvragın küyü küzetü tutarlar ..* “Bütün tanrılar, **hepsi birden** arka toplulukla (birlikte), bunun gibi töreye uygun hükümdar hanı gözetir, korurlar.” (AY 561/13-15), *irinçkeyü y(a)rlıkap yomkın körüp alsunlar* “... merhamet edip **hepsini** görüp alsınlar.” (AY 508/20-21).

alkugun yomkın

alku sözcüğünün topluluk eki almış biçimi olan *alkugun* sözcüğü *yomkın* sözcüğü ile eş çift oluşturarak “hepsi, tamamı” anlam alanlarını işaretlemiştir:

...ötrü antada kin olar barça bir yanglıg buşı birip buyan edgü kılınç kılmak üze k(e)ntü et ’özlerin ögirtürüp sevintürüp alkugun yomkın ol bayagut oğlinga barıp inçe tip sözlediler “...Ondan sonra onlar, hepsi aynı şekilde sadaka verip sevap, iyi

amel işlemek üzere kendilerini sevindirip **hepsi topluca** o bey oğluna gidip şöyle konuştular” (AY 598/17-23).

yomkın barça

yomkın sözcüğünün *barça* sözcüğü ile zarf işlevinde olan bir eş çift oluşturduğuna rastlanmıştır:

...yıgmiş tirmiş ed tavar bolar **barça yomkın saçılır** “...biriktirdikleri mal mülk bunlar **tümüyle** dağılır” (AY 552a/20-21).

yomkını (<yom-kı+nı)

bısrunguluk kesigig bısrungalı küseser öznüñ yürekteki huñ usiktin yaruk ünüp öz et’öz kiruka ög kañtın başlap iyin kesigçe mantalıg idişli tınlıgı yırtınçüg yomkını yaruk yasuk köñül kermek ... “Yetiştirilen aşamada ustalaşmak için istese kendi yüreğindeki hum hecesinden ışık yükselerek kendi vücudu ana babadan başlayarak bekçilik kap ve varlık dünyası **hepsini** ışık gönlü vermek..” (BT VII 215-220).

yomkınıñ (<yom-kı+nıñ)

anta basa yomkınıñ tepreşmişin sakınmak erser sorınçan tas temür uşakların tepretmişke okşatı erür “Ondan sonra hepsinin düşünmesi ise mknatıs, magnet küçüklerine benzerdir...”(BT VII 220-223).

yomkıgunuñ (yom-kı+agu+nuñ)

biz yomkıgunuñ ögümüz kañımız erür “Bizim her birimizin annemiz babamızdır” (BT VIII A/260-261).

“Hepsi, tümüyle” gibi anlam alanlarında olan *yomkı* sözcüğünün tek başına kullanıldığı örneklerin yanı sıra benzer anlamlardaki sözcüklerle eş çift oluşturduğuna rastlanmıştır:

barça kalısız yomkı

Belirsiz çokluk ifade eden üç sözcüğün *barça kalısız yomkı* biçimi ile eş çift oluşturarak zarf işlevini yerine getirdiği ifade edilebilir:

olar barça kalısız yomkı arısun alkınsun dıñıt kşantı bulsunlar “Onlar **bütünüyle** kalmadan (hepsi) silinsin, yok olsun affedilip bağışlansınlar” (AY 138/11-13).

yomkı tükkel

yomkı ile benzer anlam alanlarını işaretleyen *tükkel* sözcüğü eş çift oluşturmuş ve “tümüyle” anlamında zarf meydana getirmiştir:

*yene yme kördiler ülgüsüz sansız toyınlar kuvragı iliglerinte xualar küzetriler tutup k(a)ltı öñreki tapıg uduglar **tükkel yomkı** kelip tay pazaki nomka tapıg udug kılmişların señrem içinte neçe kay beltir erser ...* “Yine (şunları) da gördüler: Hesapsız sayısız rahipler cemaati ellerinde çiçekler, sayebanlar tutup yukarıda sayılan saygı, hürmet (belgileri) **hep birlikte** gelip Mahaprajnaparamita sutraya saygı gösterdiklerini, manastır içinde ne kadar yol ve meydanlık varsa ...” (Xuan X 25a/289-296).

yomkı barçanı

yomkı barçanı sözcüklerinin “tümüyle” anlamında eş çift oluşturduğuna rastlanır:

*t(e)ñri t(e)ñrisi burkan küçi üze **yomkı barçanı** ayayu ötünür m(e)n* “Tanrı tanrısı burkanın gücü ile **tümüyle** hürmet ederek rica ederim” (AY 510/12-15).

kamagun yomkı

Topluluk eki ile birleşen *kamag* sözcüğünün ortaya çıkardığı *kamagun* biçimi *yomkı* sözcüğü ile eş çift meydana getirmiştir:

*üç ögüklerim birkerü tapıgçıları birle **kamagun yomkı** bartular* “Üç yavrularım ile hizmetçilerle birlikte tümüyle hepsi vardılar” (AY 623/20-21).

SONUÇ

Dilbiliminde belirlilik ve belirsizlik kategorilerinin incelenmesiyle başlanan bu çalışmada bazı dillerin tanımlık sistemine sahip olduğu ve bunun yanında farklı unsurlarla da söz konusu kategorileri işaretledikleri görülmüştür. Türk dili gibi tanımlık sistemine sahip olmayan diller de belirlilik ve belirsizlik kategorilerinin ifade edilmesinde akuzatif, genitif, sentaktik yapı, semantik bağlam gibi unsurları kullanmıştır. İlk bölümde belirlilik, belirsizlik, çokluk kavramları anlamsal ve yapısal olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Çokluğun alt kategorisi olarak değerlendirilen belirlilik ve belirsizlik kavramları çeşitli morfepler yoluyla ifade edilebilirken aynı zamanda sözcük düzeyinde olan işaretleyicilere de sahiptir. Dilbilimsel teorilere göre genel itibariyle konuşucu ve dinleyicinin bilgilerinin yanında bağlam da belirlilik ve belirsizliği ifade etmek için önem taşımaktadır.

Türk dilinde çokluğu gerek morfeplerle gerek sözcüklerle ifade etmenin birçok yolu vardır. Belirsiz çokluk sözcükleri de bu ifade yollarından biridir. Eski Uygurcada geniş bir çerçeveye sahip olan belirsiz çokluk sözcükleri, semantik ve sentaktik yapıda buldukları konum içinde belirlilik kategorisine giren sayı sözcüklerinin dahi belirginliğini kaybetmesine sebep olmuştur. Eski Uygurca metinleri genel olarak dinî metinler olduğundan kutsallığı, olumsuz durumları ya da ifade edilen olayın önemini gösterebilmek için çokluğun miktarını artırarak belirsiz hâle getirmiştir. Tanıklanan örneklerde Budist felsefesi için önemli, saygıdeğer şahsiyetlerin ya da tanrıların olduğu bağlamlarda çokluk sözcüklerinin de bulunduğu görülmüştür. Bu tür örneklerin belirsiz çokluk anlamından ziyade saygı ifadesinin belirtilmesi amacı taşıdığına dile getirmek mümkün görünmektedir.

Eski Uygurca metinlerinde incelenen örneklerde belirsiz çokluk sözcükleri sentaktik yapıda sıfat, zamir, zarf gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. Bazı örneklerde belirsizliğin yanı sıra karşılaştırma yoluyla derecelendirme gibi işlevler de kullanılmıştır. Belirsiz çokluk sözcükleri bazı örneklerde tek başına bulunurken bazı örneklerde de benzer kavram alanlarını işaretleyen çeşitli sözcüklerle *alku kamag, tözkerinçsiz artuk, kamagnıñ barça* gibi farklı eş çiftler oluşturmuştur. Bu eş çiftlerden kimileri kullanım alanlarında birbirlerinin biçimsel özelliklerini de etkilemiştir. Eş çift teşkil eden sözcükler de yine sıfat, zamir, zarf gibi işlevlerde bulunarak bağlamda yerini almıştır. Bu tez çalışmasında belirsiz çokluk sözcükleri kökeninden itibaren oluşum ve gelişim süreçleriyle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla Türkçenin

ilk yazılı metinlerinden ve Karahanlı Türkçesi metinlerinin bazlarından yararlanılarak daha geniş bir açıdan sözcüklerin oluşum ve gelişimleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan sözcüklerin bazıları Köktürkçe evresinden itibaren tanıklanırken bazıları da Eski Uygurca metinlerinde ilk defa tanıklanmıştır. Karahanlı Türkçesindeki metinlerle de belirsiz çokluk sözcüklerinin gelişimini takip etmek mümkün olmuştur.

Eski Uygurcada genel olarak belirsiz çokluk sözcüklerinin teşkili;

1. Fiillerden türetilerek (*alk-*, *art-*, *er-*, *ert-*, *kalı-*, *ko-*, *kö-*, *sa-*, *taş-*, *teñle-* *tol-*, *tözker-* *tüke-*, *ük-*, *ülgüle-*, *yom-*),

2. İsimlerden (*bar*, *kamag*, *ked*),

3. Çokluk sözcüğü + sayı sözcüğü birleşimi (*ülgüsüz sansız + yüz miñ tümen*),

4. Tamamıyla semantik olarak (*kasıncıg*, *katıglıg*) “kötü, sert, katı, şiddetli” anlamlarındaki sözcüklerden meydana gelmiştir.

Fiillerden türetilen belirsiz çokluk sözcükleri $-(X)nçsXz$, $+AgU$ / $+AgUn$, ünlü zarf fiil ekleri, $+sXz$, $-(X)nçIg$, $-(X)gIIg$, $-gUIUksUz$, $-(X)ş$ gibi eklerden ortaya çıkmıştır. Bunun belirli bir düzeni olduğu ifade edilemese de belirsiz çokluğu ifade etmede bazı eklerin ağırlıklı olarak tercih edildiği görülmüştür. Ayrıca sözcüklerin datif, genitif, akuzatif, vasıta eki aldığı örnekler de bağlam içinde yerini almıştır. Sözcüğün yalın haldeki işlevini devam ettirdiği örneklerin yanı sıra hâl ekleri ile birleştiği örneklerde işlevini değiştirdiği de görülmüştür. Örneğin herhangi bir belirsiz çokluk sözcüğü bağlamda sıfat görevinde iken aldığı hâl eki ile zamir görevine geçiş yapabilmektedir.

alk-, *tüke-* gibi “bitmek, tükenmek, sona ermek” kavram alanına sahip fiillerden türetilen sözcükler “tamamıyla, tümüyle, hepsi, bütün” kavram alanlarına ulaşarak belirsizliği ifade etmiştir. Bu fiillerin somut anlamlarına ek olarak soyut anlamları da kazanmasıyla birlikte daha sonraki aşamada sözcükselleşme yoluyla fiillerin kök anlamı ile eriştikleri anlam arasında bir geçişkenlik oluşmuştur. *ük-*, *art-*, *ert-* *yum-*, *kö-*, *kalı-*, *taş-*, *tol-* gibi “toplamak, yükselmek, bir araya getirmek, aşmak, geçmek, çoğalmak, taşmak, sığmamak, dolmak” anlam alanına sahip fiiller, yine sözcükselleşme yoluyla belirsiz çokluk sözcükleri ortaya çıkarmıştır. Ancak bu kavram alanını belirten fiillerin ulaştıkları anlam ile arasında ileri yönlü bir ilişkinin

olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla ortaya çıkan sözcüğün temel anlamı ile ilişkisi doğrudan devam etmiş, sadece genişleyerek sınırsız bir hâle gelmiştir.

teñle- “eşit tutmak, karşılaştırmak” ve *tözker-* “bir şeyin esasını araştırmak” kavram alanlarına sahip fillerin de çeşitli eklerle türeyerek farklı belirsiz çokluk sözcükleri oluşturduğu görülmüştür. *teñle-* “eşit tutmak, karşılaştırmak” anlamındaki fil “ölçülemez, sayılamaz” anlam alanlarına ulaşmıştır. Sözcüğün kökündeki semantik düzey ile ilgili olarak karşılaştırma ve derecelendirme işlevleriyle *teñlençsiz* biçimi ortaya çıkmıştır. *tözker-* “bir şeyin esasını araştırmak” anlam alanlarından “tamamıyla, tümüyle, bütün, tüm” anlamlarına ulaşarak *tözkerinçsiz* ve *tözkergülüksüz* biçimlerini meydana getirmiştir. *ko-* fiilinden meydana gelme ihtimali olan *kwduru* ve *kop* sözcükleri de “bırakmak, terk etmek” anlam alanlarındaki fiilin aldığı ünlü ve ünsüz zarf fiil ekleri ile sözcükselleşmiş, ayrıca zaman ve mekanda geride kalarak biriktiği ve bu yönden çokluk anlamına ulaşmış olabileceği ihtimal dahilindedir.

sa- “saymak” anlamındaki temel olarak belirliliği ifade eden fiilin türettiği hem *san* “sayı” hem de *sakış* “sayılabilir” isimleri +sXz yokluk eki ile bir araya geldiğinde sentaktik düzeyde var olan çokluğun miktarını artırarak belirsizleştirmiştir. *ülgüle-* fiilinden ortaya çıkan *ülgülençsiz* ve *ülgülegülüksüz* sözcükleri de çokluğu ifade ederken belirsizliği de işaretlemişlerdir. *ked*, *kamag* sözcüklerinin kökeni açık değildir. Ancak bağlamda “tamamen, tümüyle, bütün, herkes, aşırı olarak” gibi anlam alanlarını ifade etmişlerdir. *ked* sözcüğünün zaman zaman semantik düzeyde “iyi” anlamına gelen bir sıfat olduğu örneklere de rastlanmıştır.

“Var, varlık, mevcudiyet” gibi kavram alanlarını ifade eden *bar* isminden türeyen *barça* sözcüğü “hepsi, bütün, her, tümüyle” anlamlarına erişmiştir. Ayrıca aldığı hâl ekleri ile zamir işlevinde de sıkça bulunduğu görülmüştür. Kök anlamıyla *barça* sözcüğü arasında da ileri yönlü bir ilişkinin olduğunu ifade etmek mümkün görünmektedir. *odgurati* sözcüğünün kökeni de açık olmamakla birlikte belirsiz bir çokluğu ifade ettiği görülmüştür. Kesinlik bildiren bir anlam alanından “tamamıyla, tümüyle” anlamlarına erişmiştir. Bu doğrultuda da kesinlik bildiren bazı sözcüklerin çokluk anlamlı sıfat ve zarflara dönüşebileceği ihtimalinin olduğunu ifade etmek mümkün görünmektedir.

katıgılg, *kasınçığ* gibi tamamıyla bağlama dayalı olarak belirsiz çokluk ifade eden sözcüklerin çok çeşitli olduğu görülmüştür. Ancak çalışma semantik düzeyde yapılan bir araştırmayı kapsamamaktadır. Dolayısıyla bu tez çalışması için sınırlı sözcükler değerlendirilmiştir. Sadece bu türden “kötü, katı, şiddetli, sert, aşırı şekilde,

korkunç bir şekilde” anlam alanlarına ait olan sözcüklerin de sözcükselleşme aşamalarından sonra sıfat ve zarfa dönüştüğü ve sonuç itibarıyla belirsiz çokluk ifade edebildiği gösterilmek istenmiştir. Örneğin Türk dilinin her döneminde tanıklanan *ayıg* “kötü” temel anlamındaki sözcüğün semantik düzeyde “çok” anlamına erişerek zarflaştığını birçok metinde görmek mümkündür. Türk dilinin bu türden sözcükleri erken dönemde sözcükselleştirmiş olması da ihtimal dahilindedir. Türkiye Türkçesinde de “kötü” anlam alanını ifade eden sözcüklerin zaman zaman söz konusu durumun niceliğini göstermek için “çok” anlam alanını taşıdığı bağlamlara rastlanmaktadır.

Sonuç olarak Eski Uygurcanın belirsiz çokluk sözcükleri bakımından oldukça zengin olduğu ifade edilebilir. Bahsedilen çeşitlilik Eski Uygurcadaki çeviri faaliyetlerinin çok olmasından kaynaklanabileceği gibi çevrilen sözcüğün herhangi bir kaygı taşımadan sadece ifadenin en iyi o biçimde ortaya konacağı düşüncesiyle de hareket edilmiş olması ihtimal dahilindedir. Ayrıca Eski Uygurca dönemindeki metinlerin çoğunun dinî metinler olması kutsallığı ön plana çıkardığı için de belirsiz çokluk sözcüklerinin çeşitliliğinde rol oynamış olabilir. Bir taraftan “bitmek, tükenmek, sona ermek” anlamlı fiillerden diğer taraftan “artmak, çoğalmak, aşmak, toplamak” gibi fiillerden türetilen sözcüklerle ortaya çıkarılan belirsiz çokluk sözcüklerinin mutlak bir yapıya sahip olmadığı belirtilebilir. Ancak sözcüklerin gerek eş çiftlerden gerekse benzer eklerden türetilmesiyle sentaktik yapıda belirsiz çokluğu ifade ettiği açıkça anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ağca, Ferruh (2006). Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Basılmamış Doktora Tezi).
- Ağca, Ferruh (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Ağca, Ferruh (2015a). “Eski Türkçe kö:k teñri ve kö:k kalık İkilemeleri Üzerine”, *Türkbilig*, (30), ss. 201-222.
- Ağca, Ferruh (2015b). “Eski Türkçede Varlık ve Yokluk İşaretleyicilerinin bar yo:k Gramerleşme Süreçleri”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, (16) ss. 83-101.
- Ağca, Ferruh (2016). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı, Metin – Aktarma – Notlar – Dizin – Tıpkıbasım*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Ağca, Ferruh (2020). “Çokluk İşaretleyicisi Olarak Eski Türkçe telim (EOT: delim) Sözcüğü ve Kökeni Üzerine”, *Türkbilig*, 20 (40), ss. 49-62.
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ayazlı, Özlem (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Aydın, Erhan (2015). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Kömen Yayınevi, Konya.
- Aydın, Erhan (2019). *Sibirya’da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*, Kronik, İstanbul.
- Bang, Willi, Gabain Annemarie von (1929). *Türkische Turfan Texte I*. ABAW, Berlin.
- Bril, Isabelle (2020). “Indefinite expressions and accessibility hierarchy to core argument functions in a sample of Austronesian languages (and beyond)”, *Studies in Language, John Benjamins Publishing*, 44 (2), ss. 407-460.
- Christophersen, Paul (1939). *A Study of Their Theory and Use in English*, Einar Munksgaard, Copenhagen.

- Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press.
- Daniel Nikolić, (Çevrimiçi), [https://en.wikipedia.org/wiki/Article_\(grammar\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Article_(grammar)), 17 Nisan 2021.
- Daşdemir, Muharrem (2013). "Türkçede Miktar Kavramı ve Sayı Sistemi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/13, ss. 309-336.
- Elmalı, Murat (2016). *Daşakarmapathāvadānamālā*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet B., Akkoyunlu, Ziyat (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, c. I-II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden – Boston.
- Erk Emeksiz, Zeynep (2003). *Özgüllük ve Belirlilik*, Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Fábregas, Antonio (2018). "Determiners and quantifiers in Spanish: types, tests and theories", *Borealis – An International Journal of Hispanic Linguistics*, 7(2), ss. 1-108.
- Gabain, Annemarie von (1959). *Türkische Turfan-Texte X*, Berlin.
- Gabain, Annemarie Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Grönbech, Kaare (2000). *Türkçenin Yapısı* (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gül, Bülent (2019). "Eski Uygurcadan Moğolcaya Geçen tükel Sözcüğü ve esen tükel İbaresini Üzerine", *Eski Türkçenin İzinde. Türkiye'de Eski Türkçe Çalışmaları*, ss. 49- 58, Akçağ Yayınları, Ankara.

- Haspelmath, Martin (1997). *Indefinite Pronouns*, Clarendon Press, Oxford.
- Hawkins, John A. (2015). *Definiteness and Indefiniteness*, Routledge, New York.
- Heim, Irene R. (1982), *The Semantics of Definite and Indefinite Noun Phrases*, University of Massachusetts, Doktora Tezi.
- Huommo, Tuomas (2017). “The partitive A: On uses of the Finnish partitive subject in transitive clauses”, Ilja A. Seržant & Alena Witzlack-Makarevich (ed.), *Diachrony of differential argument marking*, ss. 423–453, Language Science Press, Berlin.
- Johanson, Lars (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kara, Georg, Zieme, Peter (1976). *Fragmente tantrischer Werke inuigurischer Übersetzung*, Berliner Turfan-Texte VII, Akademie Verlag, Berlin.
- Kara, Georg, Zieme, Peter (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas “Tiefer Weg” von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśīnāmasaṃgīti*, Berliner Turfan-Texte VIII, Akademie Verlag, Berlin.
- Karabeyoğlu, Adnan R. (2007). “Orhon Yazıtları’nda bol- ve er- Filleri Üzerine”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (22), ss. 87-100.
- Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (1959). “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XVII, Sayı 3-4, ss. 275-358.
- Kratzer, Angelika (2005). Indefinites and the operators they depend on. Gregory N. Carlson & Jeffrey Pelletier (ed.), *Reference and Quantification*, ss. 113-142 The Partee Effect, Stanford (CSLI Publications).
- Le Coq, Albert von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, ABAW, Berlin.
- Le Coq, Albert von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, ABAW, Berlin.
- Lyons, Christopher (1999). *Definiteness*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Öner, Mustafa (1998), “Türkçede Soru ve Belirsizlik”, *Türk Dili*, 557, ss. 401-411.

- Özbay, Betül (2014). Huastuanift: Manihaist Uygurların Tövbe Duası, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Poppe, Nikolaus (1994). *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri, 1. Kısım Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Çev. Zeki Kaymaz, Fatih Ofset, İstanbul.
- Rocchi, Luciano (2016), "Definiteness vs. Indefiniteness in the Turkish language", *International Journal of Translation*, 18, ss. 185-205.
- Russell, Bertrand. (1905). "On Denoting" *Mind*, reprinted in *Logic and Knowledge*, edited by R.C. Marsh, London, George Allen & Unwin Ltd., 1956.
- Sağlam, Bilgit (2018), "Türkçe Fiil Cümlelerinde Belirlilik", *XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı*, Âbide Doğan, Rasim Özyürek, Ayşegül Celepoğlu, Yasemin Dinç Kurt, Koray Üstün (ed.), ss. 441-454, Meteksan Matbaacılık, Varşova.
- Svitseva, Natalia, Süleymanova, Gulnara (2014). "Yakut Dilinde Belirlilik Belirsizlik ve Çokluk Kategorisi Sorunu Üzerine", *Sibirya Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 6, ss. 83-86.
- Tekin, Şinasi (1960). *Uygurca metinler I: Kuanşi İm Puzar (Ses İşiten İlâh) Vapğua ki athğ nom çeçeki sudur (saddharmapunĕarĭka-sũtra)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Tekin, Şinasi (1976). *Uygurca Metinler II: Maytrisimit*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Tekin, Talat (1989). "Old Turkic TWYZW= tözü", *CAJ* 33 (1-2), ss. 118-125.
- Tekin, Talat (2019). *İrk Bitig*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tezcan, Semih (1974). *Das uigurische Insadi-Sutra*, Berliner Turfan-Texte III, 1974.
- Tezcan, Semih (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*, Ankara, 1975.
- Tokyürek, Hacer (2014). "Eski Uygurca Sayı Sisteminde takı ve artokı Sözlere Üzerine", *Türkbilig*, (28), ss. 1-12 .
- Torun, Yeter (2014). "Tarama Sözlüğü Verilerine Göre Türkçede Çokluk Bildiren Fiiller ve Birlikte Kullanıldığı İsimlerle Sayılabilirlik Bağlamında

Görünümleri”, *Mehmet Özmen Armağanı*, Nurettin Demir ve Faruk Yıldırım (ed.), Çukurova Üniversitesi Yayınları, Adana.

Uçar, Erdem (2013). “Eski Uygurca Sözcüklerine Katkılar I: Kalıplaşmış Kuturu Zarfi Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 10/3, ss. 163-179.